

AAGE HAUKEN

Med Paulus i Tyrkia

til alle som elsker Paulus

FORFATTEREN HAR MOTTATT STØTTE
FRA DET FAGLITTERÆRE FOND

AV SAMME FORFATTER

På St. Olav Forlag:

Biskop og martyr, 1994
Moderne kirkefedre, 1995
Den guddommelige åpenbaring, 1996
Roma og de første kristne, 1998
Om det katolske, 1999
Med Paulus i Hellas, 2000
Teologi for det tredje årtusen, 2001

På andre forlag:

Teologene som skapte Det gamle testamente,
Gyldendal 1980
Myten om Jesus - eller teologene som skapte
Det nye testamente,
Gyldendal 1983
Keiser, stattholder og galileer,
Aventura 1986

På denne hjemmesiden:

Teologiske skrifter Bind I:
På den sjette dag - om teologi og dyr

FORORD

Apostelen Paulus' liv kan for moderne mennsker arte seg som en tidlig kristen odysseé. Hans misjonsgjærning førte ham middelhavet rundt, til de forskjelligste strøk og til ulike folkeslag og kulturer. Hans liv var en reise, på en mer radikal måte enn for de fleste av oss, og hans kart er av det mest fascinerende slaget.

I moderne tid har mange reist i Paulus' fotspor og skrevet fengslende om dette. Da er det ikke lenger et verdensrike vi reiser i. Tvert imot vi jages frem og tilbake mellom mange nasjonalstater: fra Tyrkia til Palestina, til Syria og Jordan, til Kypros og Hellas, til Malta og Italia, kanskje også til Spania, steder som ikke kjenner den sammenføyende faktor som romerriket utgjorde, skjønt et par av stedene lå utenfor romernes kart, med den følge at apostelen beveget seg i mindre trygt terreng.

Å ville skildre apostelens liv mot en bakgrunn av moderne landegrenser selvsagt er antikken fremmed, men kan vise seg nyttig for moderne reisende. Mitt første forsøk var å skildre Paulus' mange opphold i Hellas. *Med Paulus i Tyrkia* er et forsøk på å gjøre det samme i et asiatisk terreng. Undertegnede har i løpet av de siste femten årene foretatt hele åtte ekspedisjoner i Tyrkia, for å lære landet å kjenne, for å se hvor kristendommen oppsto, og for å følge i apostelens fotspor. Foreliggende bok er frukten av dette arbeidet.

Reiseruten er fastlagt av Lukas, denne gangen som sist, og kapitlene som følger kan for så vidt leses som en kommentar til deler av Lukas' *Apostlenes Gjærninger*. Målet er både å gjøre leseren kjent med Tyrkia og samtidig gjøre han eller henne bedre kjent med Paulus.

Noen ord om å reise i Tyrkia.

Landet er aldri blitt et så populært turistmål som Hellas, og muligheten for komplikasjoner er atskillig større. Her er tale om store distanser og man må ha god tid. Engelsk hjelper lite, tysk av og til, italiensk slett ikke, heller ikke fransk.

Inflasjonen er høy og valutaen viser astronomiske sifre som kan forkludre enhver transaksjon. Men kjøkkenet er av beste slaget, vinen utsøkt. Helsetjenesten er også god.

Det er ikke vanskelig å reise i Tyrkia. Dersom man er henvist til offentlig transport, er busstjenester langt å foretrekke fremfor tog. Å hyre drosje er kun tilrådelig dersom man får hjelp til å inngå en avtale med sjåføren på forhånd. Det beste er så avgjort å reise i følge og med egen bil. De som ikke har anledning til dette, får bruke egen fornuft så langt denne rekker og ellers stole på Forsynet.

Fra naturens side er landet eventyrlig variert og vakkert, enkelte strøk kan ta pusten fra hvilkensomhelst nordmann. Tyrkiske byer og landsbyer er derimot ikke vakre - de fleste er skoleeksempler på moderne hesliget i betong eller mur, til tross for mange vakre monumenter fra fortiden. Overalt ser vi tegn på flukten fra landsbygden. Tyrkerne kler seg ikke farverikt, ser svært alvorlige ut og holder normalt avstand til besøkende. Men får man kontakt med dem, viser de seg å være både hjelpsomme og hyggelige. På bygden er gjestfriheten alltid stor, mens tempoet er tilsvarende lavt.

Uansett forhold som disse: her var det apostelen Paulus ble født, her var det han virket med utrettelig iver, her var det han risikerte liv og lemmer på en langt alvorligere måte enn det den moderne reisende måtte risikere. Tyrkia og Paulus hører sammen på en mer intim måte enn tilfellet er med Hellas. Derfor finner vi oftest at reisen var umaken verd - og det gjorde vel Paulus også.

Hovedprinsippet bak fremstillingen har igjen vært selvsyn, *autopsi*.

Dette er et velkjent prinsipp i antikk historieskrivning, og begynner kanskje allerede med Homer (som åpenbart kjenner terrenget han beskriver bedre enn noen). Autopsi er helt påkrevet i tilfellet Paulus. Vi som er vant til å studere hans skrifter og skriftene om ham i et nordeuropeisk tankeklime, har en tendens til å se ham "som i et speil og i en gåte": å ta lett på den historiske bakgrunnen i vår evindelige jakt på ideer og tanker. Å følge hans reiserute, å besøke restene av byene der han virket, å gjenkjenne gamle navn i de nye, å puste i den samme luft og plaske i samme hav, gjør apostelen til mer av et medmenneske. Han vokser i vår

bevissthet underveis. Vi er på ferie, eller arbeidsferie - han arbeidet hele tiden.

Jeg har benyttet Erik Gunnes' oversettelse av Det nye testamente, men jeg har korrigert oversettelsen der den kan være misvisende.

Igjen går en varm takk til min bror, epigrafikeren Tor Hauken. Jeg har på ny kunnet øse av hans rike antikkunnskaper så vel som hans store forståelse av hva fakta innebærer.

Bibliografien er med årene blitt uhyggelig stor. Følgelig har jeg bare tatt med det aller nødvendigste.

Min første Paulusbok - *Med Paulus i Hellas* - utkom på St. Olav Forlag i 2000.

God reise!

Voss 2005

INNHold

KRONOLOGI

INNLEDNING

KAPITEL 1

Tarsos

KAPITEL 2

Antiokia

KAPITEL 3

Pamfyllia

KAPITEL 4

Galatia

KAPITEL 5

Antiokia på ny

KAPITEL 6

Troas

KAPITEL 7

Efesos

KAPITEL 8
Reisen til Jerusalem

KAPITEL 9
Reisen til Roma

EFTERORD

LITTERATUR

KRONOLOGI

Følgende kronologi er hentet fra Jerome Murphy-O'Connor, OP: *Paul - A Critical Life (Oxford 1996)*, med ett viktig avvik.

Jeg har funnet det nødvendig å legge apostelens fødselsår til 6 e.Kr. i stedet for 6 f.Kr. Hos Murphy-O'Connor blir Paulus simpelthen for gammel mot slutten av sine reiser. Dessuten hevder Lukas at han var en ung mann (gr.: *neanias*) dengang han tok del i steningen av Stefanos. *Neanias* er man i følge gresk regnemåte fra man er 21 til 28 (voksen regnes fra 28 til 49, hvorefter man er gammel, *presbytes*). Dersom Paulus virkelig er født samtidig som Jesus (7/6 f. Kr.), da er han rundt 40 når Stefanos stenes (rundt år 33 - forutsatt at Jesus dør i 30), noe som ikke stemmer med opplysningene hos Lukas. Dessuten sier Paulus selv, i brevet til Filemon (v.9), at han er en *presbytes*, en eldre mann (49-56), og ikke olding (gr. *geron*), noe han måtte ha vært ifølge kronologien hos Murphy-O'Connor.

Fødsel	ca. 6 e. kr.
Oppvekst i Tarsos	6 - 26
Studier i Jerusalem	26 - 33
Stefanos' stening	33
Omvendelse	33
Opphold i Arabia (Petra)	34 - 35
Damaskus	34 -37
Jerusalem (første gang)	37
Reiser i Syria og Kilikia	37 -?
Antiokia	vinteren 45 - 46
Avreise fra Antiokia	april 46

Kypros	april-mai 46
Pamfylia	juni-juli 46
Reisen til Galatia, rekonvalesens	sommeren 46
Virke i Galatia	høsten 46 - våren 48
Apostelmøte i Jerusalem	våren 48
Gjensyn med Galatia	sommeren 48
Til Makedonia	sommeren 48
I Filippi	sommer 48 - vår 49
I Tessaloniki	våren 49 - vår 50
I Athen	våren 50
I Korint	våren 50 - høst 51
Til Jerusalem	høsten 51
Antiokia	vinteren 51 - 52
Til Efesos	våren 52
I Efesos	sommeren 52 - høsten 54
I Makedonia	vinteren 54 -55
I Illyria	sommeren 55
I Korint	vinteren 55 - 56
Til Jerusalem	våren 56
I Jerusalem og Caesarea	57 - 59?
Reisen til Roma	september 59 - vår 60
I Roma	våren 60 - våren 62
Spania	sommeren 62?
I Illyria	høsten 62 - vår 63
Reise i Egeerhavet	63 - 64?
Tilbake til Roma	vår eller høst 64
Martyrium i Roma	67

Noe av problemet med kronologien hos Paulus er det samme som vi finner i tilfellet Jesus: NT-forfatterne sammentrenger det hele, de holder seg "på høydene", de haster avsted og tar bare med det viktigste. De skriver strengt tatt ikke kronologisk, men heller eksemplarisk. Slik har det seg at både Jesu og Paulus' virke har vært mer omfattende enn det vi får inntrykk av fra våre kilder (hos synoptikerne varer Jesu offentlige virke bare noen måneder, hos Johannes tre - fire år; i all sannsynlighet dreier det seg om en enda lengre periode). Lukas gjør akkurat det samme for Paulus som han hadde gjort for Jesus: han trekker ut den informasjonen som tjener hans formål. Mer enn det - Lukas skriver i apostelgjerningene et parallell-liv til evangelieboken, noe som forenkler tolkningen for oss, men vanskeliggjør kronologien.

FORKORTELSER FOR DE NYTESTAMENTLIGE SKRIFTER

Mk - Markusevangeliet; Mt - Matteusevangeliet; Lk - Lukasevangeliet; Jo - Johannesevangeliet; Ap Gj - Apostlenes Gjerninger; Rom - Romerbrevet; 1 Kor - første Korinterbrev; 2 Kor - annet Korinterbrev; Gal - Galaterbrevet; Ef - Efeserbrevet; Fil - Filipperbrevet; Kol - Kolosserbrevet; 1 Tess - første Tessalonikerbrev; 2 Tess - annet Tessalonikerbrev; 1 Tim - første Timotheusbrev; 2 Tim - annet Timotheusbrev; Ti - brevet til Titus; Film - brevet til Filemon; Heb - Hebreerbrevet; Ja - Jakobs brev; 1 Pet - Peters første brev; 2 Pet - Peters annet brev; 1 Jo - Johannes' første brev; 2 Jo - Johannes' annet brev; 3 Jo - Johannes' tredje brev; Åp - Johannes Åpenbaring

INNLEDNING

**Hårdere enn de har jeg slitt,
oftere enn de har jeg sittet i fengsel,
utallige er de slag jeg har fått,
mangen gang har jeg vært i dødsfare.
Av jødene har jeg fem ganger fått
de "førti slag på ett nær",
tre ganger er jeg blitt pisket,
en gang stenet,
tre ganger har jeg lidd skipbrudd,
og en gang drev jeg et helt døgn omkring
på åpne havet!
Stadig har jeg vært på vandring,
og mangfoldige farer har jeg møtt -
på elver, blant røvere, blant mitt eget folk,
og blant hedningene;
farer i byene, farer i ødemarken, farer på havet -
og farer blant falske brødre;
slitt og strevet har jeg,
mang en natt har jeg måttet våke,
sulten og tørst har jeg ofte gått fastende,
naken og frysende har jeg vandret omkring!
(2 Kor 11, 23 -27)**

Å reise i Paulus' fotspor er å bli kjent med det vestlige Tyrkia. Selvsagt er det mange andre strøk som er verd å besøke, men den reiseruten som Lukas og paulusbrevene gir oss fører fra Antakya i øst til Alexandria Troas i vest. Med andre ord er det en stor del av den tyrkiske middelhavskysten vi skal besøke, samt en

porsjon av innlandet, Anatolia.

Reiseruten ser slik ut.

Fra Antiokia i Syria går turen til Tarsos og andre uomtalte steder i Kilikia, videre til Attaleia og Perge i Pamfylia, gjennom fjellene og opp på det anatiske platå til steder som Antiokia ad Pisidiam, Ikonium, Lystra og Derbe, ned gjennom Meanderdalen til Efesos, eller gjennom det øvre Galatia til Pessinus og Gordion på vei mot Alexandria Troas. Så bærer det frem og tilbake mellom Asia og Europa, til steder som Assos og Milet. På veien til og fra Jerusalem blir det opphold i Patara og i Myra.

Dette er Paulus' egne strøk. Men kanskje kjente han flere. Vi tar oss derfor den frihet å oppsøke andre, hvor berømte byer ligger strødd omkring. Pamfylia er rik på levninger av slike, og det samme gjelder fjellandskapene Pisidia og Lykia. Karia ligger utenfor vår reiserute, men hvem vil ikke benytte anledningen til å reise opp Xantosdalen for å besøke Telmessos med omland, for deretter å fortsette til Halikarnassos (Bodrum) og videre til Jonia, eller gjennom innlandet opp til Afrodisias og videre ned Meanderdalen til kysten? Der ligger byene på rekke og rad og lokker med sine ruiner, både sør og nord for Efesos. Meanderdalen selv er et usedvanlig rikt terreng for dem som er på spor av Paulus' samtid. Og er vi først i Jonia, vil en reise rundt den joniske halvøy være selvskrevet. Vel fremme i Assos, er det umulig å ikke besøke Troya.

Langs hele denne kyststripen ligger store greske øyer og lokker: Lesbos (Mytilene), Kios, Samos, Kos. Men vi kan ikke ferdes frem og tilbake mellom dem og fastlandet på samme måte som de gamle kunne, moderne politikk og landegrensener forhindrer det. Vi er nemlig ikke så heldige å leve i romerriket og kunne nyte den romerske fredstilstand som muliggjorde apostelens reiser og evangeliets utbredelse - *pax romana*. Apostelens gjerning ville blitt en vanskeligere oppgave i dag.

Men vi møter også andre problemer underveis - ferden forutsetter at vi er villige til å kombinere de to kildene som står til disposisjon: Paulus' egne brev og Lukas' *Apostlenes Gjerninger*..

Ikke alle er villige til å gjøre dette, noen vil utelukkende holde seg til det som er primærkilden, nemlig Paulus' brev. Men da blir reisen mindre omfattende, og det gjør også persongalleriet. For Lukas' skildring rommer mange viktige historiske opplysninger, selv om fremstillingen er sterkt forenklet og tempoet altfor høyt (som med Jesus i evangeliene). Lukas later nemlig til å ha hatt kilder til rådighet som er øyenvitneberetninger (mest kjent av disse er "vi"-dokumentet, slik kalt fordi det er skrevet i "vi"-form), med mindre han selv var øyenvitnet. Dette siste er alltid en mulighet, men virker lite sannsynlig.

Lukas og Paulus er uløselig knyttet sammen, viser det seg, selv etter flere hundre år med kritisk forskning og mye kildegranskning. Men hvordan disse to kildene skal kombineres, er et åpent spørsmål. Vi følger Lukas' rute mens vi samtidig gir førsteplassen til opplysninger fra brevene dersom de to kildene er på kollisjonskurs. Men dette skjer ikke ofte: stort sett er de to uavhengige av hverandre, normalt supplerer de hverandre. Vi er imidlertid ikke på jakt etter historiens Paulus som sådan, vi er på reise i Tyrkia. Og slik kan vi trygt la de vanskeligste kildespørsmålene ligge til vi er kommet hjem igjen.

Det vi ikke kan overse, er det faktum at begge kilder - Lukas og Paulus - bare gir oss et utvalg av episoder og et knippe brev fra en stor korrespondanse. Og dette må være hovedsaken i enhver diskusjon av apostelens reiser: vi kjenner bare omrisset og enkeltepisoder, vi har mange navn, men ikke alle. Vi kjenner ikke kronologien, og de som setter seg fore å etablere en slik blir aldri enige. Saken er nemlig ikke at vi sitter inne med alle opplysningene vi trenger, slik at det bare gjelder å være kløktig nok og sette bitene riktig sammen, som i en klassisk kriminalroman. Saken er heller den at vi ikke har mer enn noen av bitene. Mosaikken vil alltid forbli uferdig og portrettet fragmentarisk. Men det vi har er fascinerende nok til at vi aldri blir trette av å skrive om Paulus og hans utrolige liv.

Som eksempel på dette kan vi bruke sitatet ovenfor, fra 2 Korinterbrev.

Her lekser apostelen opp en rekke fakta som han insisterer på er sanne, for de fungerer som en slags legitimering av hans gjerning. Sammenligner vi disse med det vi vet fra våre to kilder, kommer vi sørgelig til kort. Ingen av dem nevner at

Paulus ble pisket hele fem ganger (og flere ventet sikkert etter at han hadde skrevet brevet). At han ble stenet har vi belegg for fra Lukas, men vi kjenner ikke til de tre skipbruddene han refererer til, for det ene vi kjenner følger lenge etter brevet.

Det samme gjelder de selvbiografiske opplysningene han gir oss i Galaterbrevet.

**Men han som like fra mors liv har utkåret meg ...
han fant for godt å åpenbare sin Sønn for meg,
for at jeg skulle bringe budskapet om ham til hedningene ...
Jeg dro straks ut i Arabia,
og derfra tilbake til Damaskus.
Først tre år senere reiste jeg opp til Jerusalem ...
og ble en fjorten dagers tid hos ham (Kefas) ...
Siden kom jeg til Syria og Kilikia ...
fjorten år senere dro jeg på ny opp til Jerusalem.
(1: 15 - 2: 1)**

Sammenligner vi disse opplysningene med Lukas' beretning, ser vi straks at de ikke er identiske - men heller ikke motsier hverandre. Og moderne studenter har boltret seg i disse detaljene i et forsøk på å smi en kronologisk lenke ut av det hele. Vårt poeng er et annet: vår informasjon er sikkert korrekt nok - *men den er svært fragmentarisk*. Vi ser gløtt av Paulus her og der, vi ser en rød tråd i hans liv (misjonsreiser), vi gjenkjenner hans tale- og tenkemåte, vi kan følge ham over lange distanser, vi kan dvele ved de stedene der han oppholdt seg lengst (Antiokia, Efesos, Korint). Det vi ikke kan, er å hevde at dette er hele Paulus eller hele hans liv - like lite som vi kan hevde at NT gir oss urkristendommens historie, eller at evangelistene gir oss Jesu liv i sin helhet.

Dette siste - evangelieforskningen - er kanskje den beste innfallsvinkel til Paulusforskningen. For Lukas skriver om Paulus som han gjorde om Jesus. Det er dybden i apostelens liv som skal understrekes - meningen, ikke mengden. For

antikke forfattere og lesere er ikke så opptatt av detaljene i seg selv, men detaljene i deres sanne kontekst, den som avslører meningen med menneskenes liv og gjerning: *det som foregår i det som skjer*, om man vil. Dette betyr ikke at de var dårlige historikere hva fakta angår, slett ikke, men de skriver historie fra en annen synsvinkel enn vi gjør i dag. Lukas visste dessuten mer enn det han tar med i boken, og selv der ser vi at han dikter og utbroderer når opplysningene blir for sparsomme. Bare Paulus selv kjente hele historien, men han er ikke opptatt av det selvbiografiske *som sådant*, til nød nevner han det i et eller annet forsøk på selvforsvar.

Vårt Nye Testamente er altså representativt for tidlig kristendom på en *eksemplarisk* måte, ikke uttømmende fra et historisk synspunkt. Det samme gjelder selvsagt for teologien: vi vet jo ikke alt det Paulus trodde eller tenkte om troen. Likevel vet vi en god del.

Det er vel denne tingenes tilstand - det uferdige og ufullkomne - som gjør arbeidet med NT så fascinerende. Vi ser de første kristne, men som fragmenter av en stor mosaikk. Vi hører dem tale, men det de sier er tatt ut fra en lang dialog med en part vi ikke hører. Vi leser det de skrev, selv om dette bare er en prosent av hele deres forfatterskap. Vi kjenner mange navn, men samtidig altfor få. Vi ser på terrenget de opererer i, og finner at dette er altfor lite: kristendommen kom jo også til den latinske verden i apostolisk tid, eller til Afrika, kanskje også til Arabia og Mesopotamia.

De første kristne skrev flittig og noen av dem reiste meget, men hvor representativ er den litteraturen og den historien vi har i NT? Den er helt sikkert representativ, det vil si typisk, for de første kristne - men vi skulle gjerne hatt flere biter fra denne mosaikken. Det er for eksempel slik at verdenslitteraturen nevner episoder i det første århundret som direkte angår de kristne, som Romas brann og Jerusalems ødeleggelse, uten at dette er nevnt direkte i NT (skjønt katastrofen i år 70 antydes her og der, kanskje også brannen i Roma).

Hvor stor del av helheten vi møter i NT, er umulig å si. Er det to eller ti prosent, fem eller femti? Sier vi ti prosent, er vi optimistiske.

Studiet av Paulus er typisk for studiet av Det nye testamente og de første kristne i sin alminnelighet. Vi kjenner hans tro - men ikke hele (han vet mye mer om Jesus fra Nasaret enn det han forteller oss i brevene). Vi vet hva han tenker om denne troen - men ikke på alle punkter. Vi har hans brev - men ikke alle. Vi kan følge ham rundt om i Tyrkia - men ikke hele ruten: mange og viktige etapper er ikke omtalt (årene i Syria og Kilikia). Vi kjenner navnene på medhjelpere og motstandere - men bare noen.

Kort sagt: at vi vet *nok* i kvalitativ forstand betyr ikke at vi vet *alt* i kvantitativ forstand. Og det er her fristelsen ligger for dagens kristne, for hvem NT er er normativt religiøst skriv. Det eksemplariske og normative forveksles ofte med helt andre størrelser. NT er heller et dokument for de nysgjerrige og reiselystne, for de som liker å gå på oppdagelsesferd, de som elsker spørsmål mer enn svar. Mange svar får vi likevel underveis, og vi blir kjent med de første kristnes tro i det store og det hele og svært viktige trekk av deres historie.

Studiet av Paulus er likevel mer tilfredsstillende for den vitebegjærlige enn tilfellet Jesus fra Nasaret, fordi materialet er så mye større. Vi har både førstehåndskilder og annenhåndskilder til rådighet. Paulus fra Tarsos vet vi derfor en god del om, mer enn om Jesus, men mindre enn om Caesar og Cicero.

La oss gå litt mer i detalj.

Apostelens utseende er skildret i de apokryfe paulusaktene fra det annet århundre:

**Han så Paulus komme gående,
en mann liten av vekst,
skallet og hjulbent,
i god fysisk form,
med øyenbryn som møttes
og en kroket nese,
meget vennlig å se til.**

(3, 1)

Det påfallende med denne beskrivelsen er at den stemmer med den ikonografiske tradisjon vi kjenner fra tidlig kristen kunst. Den går igjen i mosaikker, fresker og ikoner.

Hans personlige egenskaper er blitt skildret så ofte at vi neppe behøver å gjenta dem her. Han er av den nidkjære typen, fanatisk som ung mann. Han nøler ikke med å forfølge kristne fordi disse fraviker det han selv opplever som den rette lære. Den første delen av hans liv er kort sagt preget av at han ikke er blitt Paulus ennå: han er Saul, jøde og fariseer. Så kommer omveltningen, og uten denne ville hans liv forblitt tragisk snevert og uinteressant, til bry og byrde for andre. Saul blir Paul. Det skjer brått og uventet, ifølge ham selv, men vi som lever etter Freud og Jung er vel ikke helt overrasket over noe av dette. Han søkte sikkert hele tiden det han kjempet imot, noe han selv antyder i ett av sine brev.

Det som skjer med Saul på vei til Damaskus, vet ingen nøyaktig hva er - i ytre forstand. Lukas har skildret det på sin karakteristiske og maleriske måte (Apg 9 og 22) og gir rom for mange tolkninger, og for enda flere misforståelser. På det indre plan er Saul blitt innhentet av noe han lenge har søkt, men ikke turde slippe til. At det skjedde der og da sier oss bare at hans motstandskrefter var ebbet ut da han trodde seg som mest kamplysten. Han snur like før han når Damaskus!

Så skjer mye vi ikke har oversikt over. Han sier i Galaterbrevet at han dro ut i Arabia i stedet for å dra opp til Jerusalem og besøke apostlene der (noe Lukas ikke nevner). Hvor og hvorfor sier han ikke, men vi aner straks at det dreier seg om nabateernes rike, med Petra som hovedstad. Vi aner også at han trenger tid denne gangen, nå er det slutt med hastverk og målrettet jag. For denne gangen handler det om ham selv - hans nye jeg. Et nytt verdensbilde blir til, et nytt gudsbilde, et nytt selvbilde.

Det er mye som skal justeres.

For fariseeren Saul var verden et logisk og sammenhengende hele, og det var også han gudsbilde. En logisk og rasjonell Gud er det han har trodd på like til nå, noe vi hører ekko av i hans senere tenkning rundt begrepet "rettferdiggjørelse". En

ulogisk, en irrasjonell Gud har tatt den gamles plass i Sauls sinn. En korsfestet Messias har erstattet en ny kong David. En helt uventet oppfyllelse av Lovens løfter er dukket opp på historiens arena. En død og oppstanden Messias gir ham et gudsbilde som er langt mindre distansert fra menneskenes liv enn han hittil hadde visst var mulig. Alt dette var en løsning på hans religiøse behov, de han lenge hadde følt, sikkert uten å vite det eller ville vite det.

I tillegg kommer det ubehagelige faktum at Saul er kommet mellom barken og veden: han er suspekt i de kristnes øye fordi han har forfulgt dem - han er suspekt i jødernes øyne fordi han ikke lenger tror og tenker som dem.

Det handler altså ikke bare om tro under oppholdet i Arabia, men like meget om tenkning omkring troen. For Saul blir dette en smertefull omstilling. Hvor lenge han ble i Petra sier han ikke (og her er Lukas ikke til hjelp). Han sier heller ikke om han var aktiv som evangelist blant nabateerne. Men han forteller noe som kan tyde på at hans nærvær hadde provosert jødene der:

**I Damaskus hadde kong Aretas' guvernør
satt vakter rundt byen for å ta meg til fange;
men jeg ble firt ned i en kurv
gjennom en luke i muren
og slapp på denne måten ut av hans hender.
(2 Kor 11: 32-33)**

Det er interessant å finne at Lukas også kjenner denne historien, men han nevner ikke nabateerne, enten fordi han ikke vet at det er disse som er på jakt etter Saul, eller fordi hans historiske og teologiske skjema medfører at det er jødene som jakter på Saul (Apg 9: 24 - 25). Her er et tilfelle hvor vi kan sammenligne våre to kilder, og hvor Paulus må få det avgjørende ord. Derfor er det rimelig å anta at Saul ikke bare hadde sittet og tenkt under oppholdet hos nabateerne, da ville han ikke utgjort noen trusel. Han har helt sikkert begynt å dele sine erfaringer med jødiske trosfeller. Slik har Lukas rett på sin egen måte: jødene søker å kvitte seg

med ham allerede fra starten av. De gjør det ved å gå til myndighetene, i dette tilfellet kong Aretas, som var konge 9 f. Kr. - 40 e. Kr. Dette mønsteret går igjen i Lukas' bok og bekreftes av brevene, bortsett fra at Paulus ikke unnskylder øvrigheten i samme grad som Lukas (som bare anklager jødene). Dette kan skyldes at Lukas skriver et propagandaskriv for kristendommen i form av en bok dedikert til en fornem person ved navn Teofilos og ikke ønsker å stille øvrigheten i et dårlig lys. Brevene derimot er privatlitteratur og ganske frittalende. De forteller oss at myndighetene - det være seg arabiske, greske eller romerske - ikke alltid var like storsinnet som Lukas vil ha oss til å tro.

Fra Arabia (Bosra, kanskje Petra?) dro altså Saul tilbake til Damaskus, hvor han var blitt døpt (formodentlig av Ananias) og introdusert for de kristne. Lukas forteller at kristentroen var kommet dit kort tid etter at Stefanos var blitt stenet og greskkulturelle kristne hadde flyktet fra Jerusalem. Og det var i Damaskus at nabateerne nesten fikk tak i ham. Dette ble en dramatisk slutt på oppholdet i Damaskus.

Han sier videre (Gal 1: 17) at reisen til Jerusalem (som Lukas nevner i Ap Gj 9: 26) finner sted hele tre år etter tilbakekomsten fra Petra. Lukas gjør et stort nummer av dette besøket, det arter seg nærmest som et triumftog, mens Paulus selv sier noe som virker mer sannsynlig: at han kom diskret og stillferdig. "Først tre år senere reiste jeg opp til Jerusalem for å lære Kefas å kjenne, og ble en fjorten dagers tid hos ham. Noen annen av apostlene traff jeg ikke dengang; bare Jakob, Herrens bror. - Og det jeg her skriver til dere, kan Gud være mitt vitne på; det er ingen løgn ... Men for kirkene i Judea var jeg personlig ukjent" (Gal 1: 18 - 22).

Derefter "kom jeg til Syria og Kilikia" (Gal 1: 21).

Lukas sier at de gresktalende jødene i Jerusalem planla å drepe ham, som resultat av hans forkynnelse i byen: "Brødrene fikk imidlertid vite det og førte ham til Caesarea, og derfra sendte de ham til Tarsos" (Ap Gj 9: 30).

Slik finner vi ham tilbake i fødebyen Tarsos. Det må være dette han sikter til med uttrykket "Syria og Kilikia".

Så følger en overraskelse:

**Fjorten år senere drog jeg så på ny opp til Jerusalem,
sammen med Barnabas,
og tok Titus med meg.
(Gal 2: 1)**

Hvor er vi havnet rent kronologisk?

Dersom Stefanos ble lynsjet i 33 og Saul ble omvendt like etter, faller oppholdet i Arabia i 34/35, og derefter tre år i Damaskus - og vi er kommet til 37. Fjorten år senere bringer oss til 51.

Årene 37 - 51 er aktive år, viser det seg. Her er det Lukas kommer oss til hjelp (kap. 13 - 14). Før vi følger de begivenhetene han der skildrer, må vi bli bedre kjent med Tarsos.

Byen er et møte med den verden Alexander den store etterlot seg ved sin død og som de greske kongene etter ham bygget opp. Dette var en verden hvor byene ble ryggraden, som i klassik tid, men de så annerledes ut. For Alexander og hans efterfølgere, diadokene, søkte å skape en verdenskultur bestående av både europeiske og fororientale elementer. Derfor er befolkningen og kulturen blandet, kulturelt, sprogmessig og rasemessig. Med hensikt ble grekere, orientalere, jøder og urbefolkning boende i samme by i hele det helleistiske verdensriket.

Dette er den verden Paulus er født inn i - han er borger av byen Tarsos.

Romerne fortsatte denne politikken på sin måte, for etter at Augustus hadde overtatt der Julius Caesar slapp og innført keiserdømmet, ble nye sammenføyende faktorer del av mønsteret. Men Paulus er også romersk borger og tilhører derfor hele verden.

KAPITEL 1

TARSOS

Paulus tilhører flere verdener. Dette enkle faktum er nøkkelen til hans liv og årsak til at vi finner ham så fascinerende.

For det første er han borger av sin hjemby, Tarsos i Kilikia, et sted med sterke kosmopolitiske tradisjoner. Det flerkulturelle program - hellenismen - som fulgte i kjølvannet av Alexander den stores erobringer har for alltid preget mannen fra Tarsos. Denne internasjonale tilknytningen styrkes ytterligere ved at han er romersk borger. For romerne fortsatte der grekerne slapp og søkte å sammenføye hele verden i et program som var inspirert av Alexander.

For det annet er Paulus jøde - borger av Israel, Guds eksklusive folk. Og her er det ikke tale om likhet og broderskap, men om forskjeller.

To syn på menneskeheten bor i mannen fra Tarsos. Og disse spenningene i Paulus - de han begge hadde fått i gave fra fødselen av - er i utgangspunktet nok til å gjøre ham interessant for oss. Men her kommer nye momenter til. Det viser seg nemlig at hverken jødedom eller hellenisme klarte å løse denne floken. Det klarte først en fornyet form for jødedom, en hittil ukjent bevegelse som senere ble kjent som kristendom. Og møtet med denne ble den helt store forløsningen i hans liv.

Slik blir han den skikkelsen vi kjenner fra historien: "hedningenes apostel", hatet av ortodokse jøder, en som bryter ned gjerder og skillelinjer, kristendommens mest radikale talsmann i det første århundre.

KAPITEL 1

TARSOS

**Gå bort i den gaten som kalles "Den rette"
og spør i Judas' hus etter en mann
ved navn Saulos fra Tarsos.
(Apg 9: 11)**

**Paulus svarte:
"Jeg er jøde,
borger av Tarsos i Kilikia,
en ellers ikke ukjent by".
(21: 39)**

**Han fortsatte:
"Jeg er jøde,
født i Tarsos i Kilikia,
men oppdradd her i byen;
jeg studerte under Gamaliel
og lærte våre fedres lov i all dens strenghet."
(22: 3)**

Disse opplysningene kommer fra Lukas og ikke fra Paulus selv. Følgelig er denne informasjonen blitt trukket i tvil. Men det er å være hyperkritisk, all den tid Lukas ikke har et poeng å vinne ved å fortelle dette. Tvert imot ville det passet bedre inn i Lukas' skjema dersom Paulus faktisk var fra Jerusalem, siden hele bevegelsen i Lukas' bok - teologisk som geografisk - er ferden fra Jerusalem til Roma, fra periferi til sentrum. Dessuten kan opplysningene fra apostelen selv om at han dro

fra Damaskus til traktene i Syria og Kilikia tyde på det samme; trolig hadde han slektninger her (noe vi skal se også er tilfellet i Jerusalem, sml. 23: 16).

Vi finner at Tarsos er en mindre, men travel tyrkisk by, med den blanding av gammelt og nytt som gjør byene i Tyrkia til noe helt for seg. Gamle hus og gater vitner om sjarm fra ottomansk tid, men denne er blitt ødelagt av moderne heslighet i betong, et resultat av flukten fra landsbygden. Men Tarsos har alltid stått i fornyelsens tegn, om vi tør kalle det det, siden her alltid har vært bybebyggelse. Stedet ble aldri fraflyttet til tross for at araberne plyndret byen i 641, den fortsatte bare å skifte hender like til tyrkerne overtok i 1515.

Altså lover det dårlig hva levninger fra den antikke byen angår.

Ganske riktig - her er lite eller ingenting å se av den byen Paulus vokste opp i, byen hvor han lærte flere sprog, hvor han lekte med sine jevnaldrende som liten, og hvor han ble kjent med både jødisk og gresk kultur fra barndommen av. Rester av en gammel byport, et gammelt bad, samt noen murer som kan være gamle, det er det hele. Tradisjonen vil ha det til at byporten er den samme som Kleopatra benyttet da hun gjorde sitt berømte inntog i byen, for der å gifte seg med Marcus Antonius, derfor kalles den gjerne Kleopatras Port. Men har hun kommet denne veien, så har Paulus gjort det samme, derfor kalles den like gjerne for Paulus' Port. At det dreier seg om restene av en byport som førte til eller fra havnen, er det liten tvil om, men ingen eksakt datering er mulig all den tid slike porter i bymuren ble ombygget og restaurert hele antikken igjennom. Dessuten er byportens prakt og prydd blitt borte med årene. Den står tilbake ribbet for all sin gamle herlighet. Paulus ville aldri kjent den igjen, dessuten fungerer den ikke som byport lenger.

Restene av det som kan ha vært et romersk bad ligger ikke langt unna, men disse er sannsynligvis av senere dato. Det mest interessante er moderne utgravninger av et tempel fra romersk keisertid, kanskje et keisertempel, men det ligger litt utenfor byen. De er ennå ikke blitt tilgjengelig for publikum.

Vi er likevel ikke kommet forgjeves. For dette er stedet å begynne vår leting etter Paulus i Tyrkia.

Tarsos var en større og velstående by på Paulus' tid, provinshovedstad i denne delen av Kilikia (Cilicia Campestris), en plass den har måttet vike for Adana i nyere tid. Cicero var provinsguvernør her i senrepublikkens dager (årene 51 - 50 f. Kr.). Men byens historie går langt tilbake, og vi trenger ikke å rekonstruere den her. Det som er viktig å vite er at Tarsos fikk status som "fristat" under de greske kongene og kunne slå egen mynt. Dessuten lot de syriske kongene jøder slå seg ned her, noe som var jevn gresk praksis og fremmet byens økonomiske liv. Men de største privilegier fulgte under romerne fra og med år 66 f.Kr da Pompeius den store la store deler av Fororienten inn under romersk styre. Caesar, Marcus Antonius og keiser Augustus forsatte å begunstige byen, og dette tangerer Paulus' historie. For det var disse herskerne som ga romersk statsborgerrett til visse innbyggere i byer som de støttet.

Byen hadde en svært blandet befolkning på Paulus' tid, noe antikke forfattere vitner om. Besøkende følte at de befant seg like meget i Orienten som innenfor den gresk-romerske kultur. Og slik må Tarsos og de andre av Paulus' byer ha vært inntil Atatyrk fortyrket Tyrkia slik at minoritetene ble borte (jøder, grekere, armenere) på 1920-tallet. Meningen var visst god, men resultatet ble noe nær "Ein Land, Ein Volk, Ein Führer", noe dagens Tyrkia fortsatt lider under. Alle de som var salt og pepper i det ottomanske riket ble borte og en treghet og sløvhhet satte inn som har svekket landet til denne dag. Slik ble også likheten med det antikke Tarsos borte.

Byen var sete for høyskoler eller universiteter, noe som betyr at filosofiske, naturvitenskapelige eller sproglige størrelser hadde slått seg ned her og drev og underviste. Mye er derfor skrevet om Paulus' utdanning i hjembyen, noe hverken han selv eller Lukas sier noe om. Dette stanser oss ikke i leting etter svar på spørsmålet, for brevene er diktert av Paulus selv og vitner om formsikkerhet og stilsans. Dessuten finner vi spor av gresk filosofisk dannelse her og der.

Han var langt fra uuddannet, så mye er sikkert, og de tydeligste paralleller til samtidens akademikere er en åpenbar kjennskap til populærfilosofiske retninger (stoisisme og epikurisme), samt en god porsjon retorikk, som var og ble det

viktigste elementet i antikk undervisning (slik vi kjenner det fra Augustin og Ambrosius i senantikken).

Han understreker imidlertid at retorikk ikke var hans sterke side (1 Kor 1: 17 og 2: 4) i motsetning til Apollos, for eksempel. En gang sier han rett frem at han ikke er trent i veltalenhet: "Om jeg ikke har noen forstand på veltalenhet, har jeg til gjengjeld forstand på det jeg taler om" (2 Kor 11: 6). Noe lignende dukker opp i samme brev, hvor han siterer sine kritikere: "Brevene, sier man har nok både alvor og myndighet, men når han er her selv, er det en skral kropp og ingenting å høre på" (10: 10). Selv om han ikke var noen dyktig taler, kan han ha vært en kraftfull samtalepartner. Brevene vitner om dette. Mange er de som mot en slik bakgrunn er villige til å gjøre Paulus til elev av både retorer og filosofer i Tarsos.

Men her skal vi vokte oss.

Sin høyere utdanning hadde nemlig Paulus fra Jerusalem, noe Lukas insisterer på og som stemmer godt med apostelens teologiske tenkning på mange punkter, så vi skal ikke spekulere for mye rundt skolebakgrunnen i Tarsos. Der hadde han i alle fall fulgt undervisningen i synagogen og blitt kjent med gresk diasporajødedom. Men han har samtidig fått sin grunnopdragelse i hellenistisk kultur i samme by, enten denne nådde til det vi vil kalle universitetsnivå eller ikke. Men uutdannet var han langt fra. Hva høyere utdanning angår, er det populærfilosofene vi kommer nærmest i brevene. Lukas gir oss noen paralleller, for kjente stoiske tanker dukker opp i talene Paulus holder i Lystra og Athen, hvor han dessuten nevner epikureere.

Spørsmålet om familien og borgerrettighetene er særdeles relevant for vår historie.

- Når kom de til Tarsos? - Når fikk de romersk statsborgerskap?

I mangel av informasjon kan forskningen boltre seg fritt i eventualiteter og muligheter. Men noen spor har vi å gå etter.

For Paulus insisterer på at han er jøde av Benjamins stamme, og ikke barn av konvertitter, noe som sier oss at de ikke kommer fra Tarsos, men fra Palestina (Judea tilhører tradisjonelt Benjamins stamme). Spørsmålet gjelder når og hvorfor

de slo seg ned i Tarsos. Kirkefaderen Hieronymus hevder i en kommentar til brevet til Filemon at foreldrene kom fra Giskala i Judea og at de flyttet da romerne ødela landet (dette refererer til Pompeius i 63 f.Kr.). Et annet sted hevder samme kirkefader at Paulus selv var født i Giskala (i boken *Om berømte menn*), noe moderne forskning avviser. Men her ligger en mulig forklaring på spørsmålet om både opphav og borgerrettigheter.

Under krigen i Judea tok romerne mange slaver, og vi vet fra filosofen Filon at en god del av disse havnet i Roma. Han sier også (i skrivet *Sendeferd til Gaius*) at mange av disse ble frigitt. Slik ligger muligheten til rette for at enkelte jøder fikk statsborgerskap - noe som kan ha vært tilfelle også med Paulus' far eller farfar. Men vi finner en annen og mer nærliggende anledning: borgerkrigen som fulgte etter mordet på Caesar i 44 f. Kr., medførte at en av partene belønnet støttespillere fra østen, deriblant jøder. Og den mest aktuelle romerske lederen er Marcus Antonius. Josefus nevner lignende tilfeller under Caesar (den alexandrinske krig). Statsborgerskap kan ha vært en slik for for belønning.

Paulus' romerske borgerrett er blitt trukket i tvil fordi det ikke står i brevene, bare hos Lukas. Men vi skal notere oss at denne viktige opplysningen foreligger i en øyenvitnekilde hos Lukas, det såkalte "vi-dokumentet" han benytter seg av. Og uten at dette medfører historisk riktighet vil hele reisen til Roma bli uforståelig. Dessuten er argumentering ut fra fravær av opplysninger - *argumentum ex silentio* - et svakt akademisk redskap. Lukas har ingen åpenbar fordel av å fremstille Paulus som romersk borger, med mindre dette tolkes som et spørsmål om ren respektabilitet.

Hva med de tre gangene han ble pisket, slik sitatet fra 2 Kor viste oss innledningsvis - dette var jo i strid med gjeldende lov for romerske borgere, noe vi har belegg for i juridiske dokumenter? Vi vet fra forfattere som Josefus, Cicero, Dio Cassius og Plutark at loven ikke alltid ble fulgt. Straffen kunne avhenge av din sosiale posisjon. Dessuten finner vi at apostelen er en omflakkende manuell arbeider som neppe reiste rundt med et borgerskaps sertifikat (som besto av et lite diptykon av tre). Han hadde heller ikke med seg vitner som kunne bekrefte

borgerskapet, enn si som hadde signert dokumentet. Opplysningen hos Lukas lar seg derfor hverken bekrefte eller avkrefte. Vi gjør derfor klokest i å ta den på alvor.

Et annet spørsmål følger av dette: hva med navnet?

Dersom han var romersk borger ville han ta navn etter den romerske leder som friga hans forfedre. Det vil si: to av navnene (*praenomen og nomen*) ville si seg selv, ikke hans eget (*cognomen*). Og den enkleste løsningen er at praenomen og nomen i tilfellet Paulus' far/farfar er Gnaeus Pompeius eller Caius Julius eller Marcus Antonius. Vi kommer tilbake til dette spørsmålet i forbindelse med en navneendring i cognomen som Lukas forteller om: overgangen fra Saul til Paulus.

Spørsmålet om et eventuelt borgerskap av byen Tarsos er like omdiskutert som statsborgerskapet. Men tvilen kan virke unødvendig all den tid vi kjenner eksempler på jøder med full borgerlig tilhørighet i greske byer. Dette er altså mulig i utgangspunktet. I så fall er Paulus en respektabel borger av byen sin og nyter de samme rettigheter som hedenske borgere. Er dette en av grunnene til at han så sterkt understreker sine forpliktelser overfor hedningene i brevene og hos Lukas? Er det derfor vi i Paulus har en kristen jøde som er helt kosmopolitisk i sitt utsyn?

Spørsmål som disse melder seg der vi trasker gjennom gatene i Tarsos på leting etter fortidslevninger. I mangel på slike blir det desto bedre tid til å reflektere over denne apostelens utypiske liv. Han har det utypiske til felles med Jesus: en utypisk palestinsk jøde - en utypisk diasporajøde. For Paulus lot seg like lite som Mesteren fange og begrense av de stengsler og hindringer som tradisjonell jødedom satte. Og blant disse er mangelen på full borgerlig tilhørighet i byene. Men dette er en side som tangerer hans kristne tro og som ikke nødvendigvis var der fra starten av. Det var kanskje i ettertid at oppveksten i Tarsos viste seg å være verdifull.

Vet vi noe om Paulus' familie?

Vi hører om en søster og en nevø i Jerusalem (Ap Gj 23: 16), det er det hele.

Det er i breven tale om "bror" og "mor" i overført forstand, men det blir noe annet. Et reelt spørsmål er om Paulus var gift, noe som ville være helt normalt for en som studerte Loven. For når Paulus drar til Jerusalem for å studere teologi i fariseernes skole, er han rundt 20 år gammel, helt etter tidens praksis. Derved er vi kommet til år 26 - såfremt han er født ca. 6 e. Kr. - og han studerer i Jerusalem på det tidspunktet da dramaet omkring Jesus fra Nasaret utspiller seg i byen, uten at han selv har vært vitne til dette.

Men teologistudenter i den alderen giftet seg. Vi spør derfor: var Paulus gift?

Bibelstuderende har svart forskjellig på dette spørsmålet. Noen mener han var enkemann da han ble kristen, andre at han var og forble ugift (uvisst av hvilken grunn), noen igjen at han var gift hele tiden, eller at han var skilt (en nokså ukomplisert affære på hans tid, særlig i teologiske kretser). I 1 Kor 7: 8 råder han både enker/enkemenn og ugifte å leve som han selv, det vil si ugift, men det besvarer ikke spørsmålet.

Vi vet ikke om Paulus hadde vært gift før han ble kristen misjonær, ingen av våre kilder uttaler seg om spørsmålet, hverken for eller imot. Men det er derfor ingen grunn til å utelukke muligheten av et tidligere ekteskap. I så fall vil det ha tilhørt studieårene i Jerusalem og ikke tiden i Tarsos.

Men Tarsos sier oss likevel noe sikkert om Paulus' bakgrunn: det var her han lærte sitt håndverk, "teltmaker" (gr.: *skenopios*), et ord som har skapt atskillig hodebry for moderne forskere.

For teltduk - *cilicium* - var et materiale som Tarsos-regionen var rik på; faktisk tar det sitt navn etter denne regionen, Kilikia. Det dreier seg om tykk teltduk av geitehår, av sort farve, vannavstøtende, lett å arbeide med, og mye benyttet. Faktisk er det vanlig å komme over slike telt i Fororienten idag, noe vi ser hos beduiner i Palestina og hos bønder i Tyrkia. Og vi finner at Paulus lever av dette yrket under sine reiser, som vi for eksempel ser det i Tessalonika og i Korint. Dersom efterspørselen etter telt av cilicium ikke var stor nok til å leve av, er

muligheten tilstede for at vi kan kombinere dette faget med arbeide i lin, seilduk for skip, eller også i lær, siden militærvesenet brukte telt av lær. Seilduk ble også benyttet til tak i teatre og amfiteatre, slik vi kjenner det fra Romas Colosseum. - Det klokeste er å holde flere muligheter åpne ved å tolke "telmaker" inklusivt.

Dersom han ikke lærte håndverket i Tarsos, er det en mulighet for at han kan ha lært det under de tre årene i Damaskus, da han forberedte seg på en fremtid som misjonær og sikkert hadde spørsmålet om levevei i tankene.

La oss se på kartet en gang til.

Tarsos ligger i den frodige kyststripen som løper langs Taurusfjellene. Disse er godt over tusen meter høye og skiller skarpt mellom innland, det anatoliske platå, og kystlandet. Derfor har vi en fjellvegg i ryggen når vi står og ser i retning av havet. Og ved Tarsos finner vi en av åpningene inn til denne fjellverdenen, for byen ligger nær "de kilikiske portene" som fører gjennom fjellene og opp i et karrig steppeland, et platå hvor Paulus kommer til å ferdes mange ganger. Tyrkias form er derfor ofte blitt sammenlignet med en bredbremmet hatt med noenlunde flat topp: bremmen er kyststripen og forhøyningen er Anatolia.

Dette er et komplisert terreng å bevege seg i, for i likhet med havet - som var stengt mellom november og april (*mare clausum*) - er ikke Anatolia farbart i vinterhalvåret, og reisen opp til innlandet vil ikke være mulig før snesmeltingen er over, på grunn av alle elvene, de apostelen refererer til i vårt innledende sitat fra 2 Kor. 11. "Farer på elver" passer godt inn i dette landskapet, for Alexander den store badet i det kolde fjellvannet på sin vei østover, pådro seg lungebetennelse og var nær ved å dø. Dette skjedde nettopp i elven Kydnos som renner ut ved Tarsos. Barabarossa druknet i en lignende elv like ved Silifke (Seleukia ad Calycadnum) i Kilikia Rupestris (som er den andre delen av provinsen Kilikia).

Å reise opp til byene i Anatolia må følgelig legges til en årstid da det ikke er for kaldt eller for varmt. Vi kan gå ut fra at vinter og høysommer ikke er å foretrekke, og vi hører flere ganger i brevene om at Paulus planlegger å tilbringe vinteren her eller der. Altså er det vår og høst som er ideelle årstider for reisende.

Moderne turister gjør seg samme erfaring. For varmen i det indre av landet kan være svært trykkende, ut hele september og til langt inn i oktober.

Paulus har helt sikkert kjent ruten gjennom fjellene fra han var guttunge, og en strekning av den gamle romerske veien er fortsatt å se utenfor Tarsos. Når han senere velger å reise her, er det nærliggende å tro at det er fordi han kjenner terrenget. Dessuten ble han født noen tiår etter at keiser Augustus pasifiserte den sydlige delen av det anatoliske platået - Galatia - og grunnla de koloniene Paulus oppsøker noen tiår senere.

Disse betraktningene fører oss nødvendigvis fra det geografiske og tilbake til det uuttømmelige temaet om årstall i Paulus' liv.

Vi antok innledningsvis at han må være ca. 6 e. Kr. siden Paulus er en ung mann da Stefanos ble drept (se: Kronologi), dvs. mellom 20 og 30. Vi gikk også ut ifra at han levde sine første år i Tarsos, før han ble student i Jerusalem: 6 - 26. Studietiden vil ha falt mellom 26 og 33. Så følger alle omveltningene i forbindelse med mordet på Stefanos - i 33 - og han begir seg på vei til Damaskus. Derfra bærer det ut i Arabia, hvor han oppholder seg i ett eller flere år - 33 til 34 - og vender så tilbake til Damaskus, hvor han er i tre år (Gal 1: 18), medmindre disse tre årene skal regnes fra omvendelsen av, noe som er en reell mulighet. Så følger besøket hos Peter og Jakob i Jerusalem - i 37 - og deretter disse fjorten årene som vi ikke klarer å fylle ut fra våre to kilder, nemlig 37 - 51.

Selv sier han at han kom til "Syria og Kilikia". Derved er vi tilbake i Tarsos hvor han må ha virket da Barnabas kom for å hente ham til Antiokia en dag i 45.

**Barnabas drog da til Tarsos for å oppsøke Saulos,
fant ham og tok ham med seg
til Antiokia.
(Ap Gj 11: 25)**

Vårt kronologiske skjema opererer med en årrekke - 37 til 45 - da vi ikke aner hva

Paulus gjorde. For når han forlater Antiokia igjen, er det for å dra på misjonstokt til Kypros sammen med Barnabas og hans nevø Johannes Markus.

Igjen får fantasien fritt spillerom, og mange er de som i disse årene har sett apostelen både her og der: i Antiokia-regionen, i og rundt Tarsos, eller gjennom fjellene og opp i et terreng han skal komme tilbake til mange ganger. Andre igjen ser ham helst som en mediterende og reflekterende teolog som holder seg hjemme mens han tenker. At Paulus har grunnlagt kristendommen i Tarsos, synes å være en rimelig antagelse. Og det har han sikkert gjort ut fra de erfaringer han har fått med seg fra nabateernes "Arabia". I Tarsos var det trolig flere synagoger, og her kan han ha virket i noen år.

Et spennende trekk ved synagokekulturen er dette: her vanket hedninger såvel som jøder, noe som krever en kommentar fordi det blir et gjennomgangstema på vår ferd gjennom Tyrkia.

Et hedensk nærvær i synagogene er noe som Lukas understreker gjennom hele sin bok. Dette overrasker egentlig ikke. Litterære kilder fra samtiden forteller oss at jødedommen var høyt ansett i de øvre samfunnslag, av romere mer enn av grekere, og at slike sympatisører ble kalt "gudfryktige", eller "de som trodde på Israels Gud", uttrykk vi ofte møter i Lukas' beretning. Kvinner ble lettere konvertitter til jødedommen enn menn (som måtte la seg omskjære), og følgelig var det behov for en form for tilhørighet som vi kan kalle "sympatisører" eller "gudfryktige". Vi kommer tilbake til disse flere ganger under vår reise i Tyrkia, for de har etterlatt seg bevis på sin eksistens både her og der.

Og hva var det som førte grekere og romere til synagogene i Tarsos?

Svaret er tosidig: troen på én Gud som har skapt alt uten selv å være identisk med denne skapningen - en moralsk livsform som følger av denne troen.

Det første er et oppgjør med klassisk hedensk religion, i teori (mytologi) som i praksis (kult): monoteismen er intellektuelt tilfredsstillende, siden den er en form for monisme (enhetstenkning) og holisme (helhetstenkning) på samme tid. Det annet er et oppgjør med hedensk praksis: jødedommen setter det monogame ekteskap høyt (i hvert fall i teori) - jødene setter ikke ut barn (slik hedningene

gjorde det) - jødedommen har karitative institusjoner med omsorg for sine medlemmer - jøder er hygieniske og lever lenge. Forskjellene er store straks vi begynner å gå i detalj.

Resultatet blir den form for religion vi kaller etisk monoteisme, og som kristendommen ble en videre utdypning av.

Konvertitter og sympatisører er altså å finne i synagogene rundt om i den gresk-romerske verden, og Paulus må ha lært dem å kjenne allerede i Tarsos, senere i Damaskus. Han var sikkert fra barnsben av vant til at enkelte hedenske kvinner og menn søkte til jødernes forsamlingshus heller enn til templene. Og det er denne formen for sympatisører som senere blir viktig for ham i misjonsfremstøtene.

Selvsagt virket han også i omlandet, for uttrykket "Syria og Kilikia" er ment å skulle dekke mer enn bare Tarsos.

Betyr dette at han også virket i en innlandsby som Adana (som het Antiokia ad Sarum), i byer mot øst som Hierapolis og Anazarbos, kanskje i Epifaneia? Hva med alle de små kystbyene som Aigeai eller Pompeiopolis (like ved Mersin)? Har han reist opp i fjellene til Lambron eller videre vestover til Selukia (Silifke) og Diokaisarea (Olba)? I dette distriktet er det mange muligheter.

Svaret på våre spørsmål står og faller med et eventuelt jødisk nærvær i slike byer. For uten synagogen ville han ikke kunne gjøre store fremstøt, noe vi vet fra oppholdet i Damaskus, hvor han ifølge Lukas begynner å forkynne med en gang (Apg 9: 20). Det samme gjelder sikkert for nabateernes Arabia hvor det bodde mange jøder og som selv tilhørte en semittisk folkegruppe som talte en dialekt av aramaisk.

I hvilke av byene rundt Tarsos finner vi derfor jødiske kolonier?

Holder vi oss til de større grunnleggelsene fra hellenistisk tid, er vi på sikker grunn. I så fall havner vi i Adana og Silifke. Sistnevnte sted kommer inn i Paulus' liv på apokryft vis. For her finner vi den store bysantinske helligdommen til hans berømte konvertitt og martyr Thekla, fra Ikonium, en kvinneskikkelse som dukker opp i (de apokryfe) Paulusaktene, men som like fullt kan være en historisk person

(det er også fra denne kilden at vi har vår eneste antikke beskrivelse av Paulus, som sitert ovenfor).

Eller har han søkt opp i høylandet til en by som Kybistra (dagen Eregli)? Har han dratt ned til Alexandretta (Iskenderun)?

Selv sier han ingenting, botsett fra dette at han oppholdt seg i Syria og Kilikia. Lukas derimot fyller ut noen av disse årene - 45 til 49 - når han tar oss med på den første store misjonsreisen, den som fører oss fra Antiokia til Kypros, videre til Pamfylia og opp på det anatoliske plataå. Men oppholdet i de hjemlige traktene kan godt ha artet seg som en slags misjonsreise den òg.

Museet i Tarsos er beskjedent, men hører til severdighetene. Besøkende skal vite at det er mye romersk kunst å se i andre institusjoner - for eksempel i byens hamam, hvor gamle kapiteler og andre gjenstander benyttes på en ny og sinnrik måte. - Og dette bringer oss til første uhell under ekspedisjonen.

Efter reisen fra Istanbul og traskingen i Tarsos' gater kan det være en god idé å rense seg litt i det som er den tyrkiske arvtager til romerbadet. Problemet er bare at ingen skilt forkynner hvilket bad som er for kvinner og hvilket for menn. På piazzaen utenfor badene sitter en gruppe eldre tyrkere og røker mens de drikker te eller kaffe. De våkner av sin uskyldige rus i det vi går inn døren til feil bad - men ingen av dem gjør noe for å avverge katastrofen. De kvitterer bare med latter og skrål idet vi blir jaget ut igjen av furier som kunne passe inn i hvilken som helst gresk tragedie. Omsider er det en som peker - der! Badet for herrer - bayan - ligger like ved siden av.

Så feil kan man ta.

Her er ikke mer å se - det er bare å vende tilbake til Adana.

Tyrkia er selvsagt ikke lenger et kristent land, men her finnes kristne, særlig langs middelhavskysten, og vi fikk vite at det fantes en katolsk kirke i Adana.

Dit kom vi fra Istanbul hvor mine ordensbrødre hadde orientert oss om kristendommens stilling i det moderne Tyrkia; ikke nettopp oppløftende nyheter.

Brødrenes kirke og kloster ligger like nedenfor Galatatårnet og er et annlegg fra 1850-tallet. Brødrene er italienske og har dessuten kirke og kloster i Izmir. Det er imidlertid ikke dominikanerordenen, men fransiskanerne som betjener katolikkene i Tyrkia, og de er mer tallrike.

Efter aftenmessen blir det mulig å treffe kristne - tyrkere eller andre - som har mye nyttig informasjon å bidra med. Det er særlig Antiokia-regionen som er viktig i denne omgang - Hatayprovinsen - og de har mye å fortelle om distriktet og dets mange arkeologiske levninger. Selv har de vært overalt, noe som ikke forbauser oss og som fører tankene mot Paulus igjen. De har atskillig antikkunnskaper, viser det seg, disse tyrkiske kristne i Kilikia, og de er levende opptatt av å føre videre den tradisjonen som Paulus la grunnlaget for. Men de legger ikke skjul på at deres tall er synkende her som overalt ellers i Fororienten - *la Grazia e partita* (Nåden har forlatt oss - underforstått: tyrkerne lever under Loven, hvilket er å tale med Paulus).

Vi drikker te i et værelse som fungerer som sakristi såvel som menighetslokale og kontor. Ute er det allerede blitt mørkt. Teen varmer godt, for kvelden er kald, og det var kirken òg. Fresker og statuer i italiensk tradisjon søker å synliggjøre at vi befinner oss på historisk grunn. Er det kirke i Tarsos? Nei - får vi vite - det bor ingen kristne der. Adana derimot er et moderne bysenter med stor ekspansjon i nyere tid.

Hva med Paulus' borgerrettigheter? Hadde de et syn på saken?

Presten - som er italiensk - var forsvunnet like etter messen, så vi får nøye oss med lokal ekspertise.

Sakristanen blir oss ikke svar skyldig: dersom Paulus var borger av Tarsos, er det sikkert et privilegium som går tilbake til de av hans forfedre som først slo seg ned der, av grunner vi ikke kjenner. Kanskje hadde de hjulpet romerne under krigen i Palestina da Pompeius la landet under romersk kontroll? Eller hadde de på en eller annen måte støttet Caesar i krigen mot Pompeius? Kom de kanskje under Marcus Antonius? Hva med Augustus selv?

Det slår oss at for disse kristne er fortiden levende, særlig bibelhistorien, den

utspiller seg jo i antikken, som var Tyrkias storhetstid. For hva har arabere og tyrkere å stille opp mot grekere og romere hva kultur og politikk angår? Tyrkias tyngde var ikke

nåtiden, fikk vi vite, men den eventyrlige fortid som vi kunne se rester av rundt om.

Så fulgte kaskader av lokalkunnskap, steder vi aldri hadde hørt om eller som ikke sto på kartet vi benyttet. De er mer interessert i å fortelle om Tyrkia enn å høre om Norge. Norge - Europas Kuwait? De trekker på smilebåndet og fortsetter med en detaljert beskrivelse av Antiokia - Antakya- hovedstaden i distriktet Hatay hvor vi befinner oss.

KAPITEL 2

ANTIOKIA

Spenningsene i Paulus - det internasjonale og det jødiske - viste seg også å være spenningsene i bymenigheten i Antiokia i Syria. Men de hadde løst problemet ved å gi de hedningekristne selvstendig frihet i forhold til jødedommen. Og dette programmet gjør nå Paulus til sitt eget. Mannen fra Tarsos kan i det hele tatt takke de kristne i Antiokia for at han ble hedningenes apostel. De opptok ham i sitt fellesskap og de viste ham den største tillit. Han ble en av deres misjonærer.

Men kirken i Antiokia kan på sin side takke Paulus for at deres program ble det som seiret på verdensbasis. En flerkulturell kristen kirke er det han etterlater seg rundt omkring i byene, skjønt dette volder litt rabalder både fra jødisk og jødekristent hold. Likevel fortsetter de kristne i Antiokia å støtte ham. Og derved forhindrer han at kristendommen forble en jødisk sekt, slik den hadde begynt. Det er Paulus som på en kristen måte blir Alexander og Augustus kombinert: en forkynner av godt nytt for hele menneskeheten.

For han beveger seg hele tiden innenfor romerriket og den hellenistiske kultursfære. Alexander og Augustus er nærværende overalt hvor han befinner seg. Han arbeider på deres territorium.

KAPITEL 2

ANTIOKIA

**Barnabas drog da til Tarsos for å oppsøke Saulos,
fant ham og tok ham med til Antiokia.**

**Et helt år tilbragte de sammen
blant menigheten der
og underviste en stor mengde mennesker.**

**Det var i Antiokia
at disiplene først ble kalt "kristne".**

(Ap Gj 11: 25 - 26)

Det er søndag morgen og det er lyden av kirkeklokker som vekker oss, en svært uvanlig opplevelse i Tyrkia. Den passer godt inn i vårt reiseopplegg, for da Paulus kom hit, var det allerede kristne i byen, som Lukas nevner var det faktisk her de først fikk navnet "kristne".

De kom hit omtrent samtidig som Paulus kom til Damaskus (før oppholdet i Arabia). De kom hit av noenlunde samme årsak. For etterat Stefanos var blitt lynsjet i Jerusalem, var mange av brødrene blitt spredt: til Fønikia, Kypros og Antiokia, ifølge Apg 11: 19. Når de får betegnelsen kristne, så er det andre som gir dem navnet, jødene først og fremst, og vi kan trygt anta at de kristne i Antiokia er så mange at de lar seg skille ut, selv om de stadig er del av synagogefellesskapet.

Dagens Antakya er ikke en av verdens tre største byer slik den var det på Paulus' tid. Den minner mest av alt om en forvokst tyrkisk landsby, med en gammel, ottomansk, bydel og en ny. Det beste overblikket får man ved å dra opp på fjellet Silpius, til restene av den bysantinske festningen som ligger der hvor den

greske og romerske borgen lå. En del forsvarsmurer er fortsatt å se.

Elven Orontes snor seg fortsatt gjennom bybildet, men denne følger ikke samme rute som i antikken. Byen lå dengang mellom fjellet og elven, slik gamlebyen fortsatt gjør det. Den ble grunnlagt av Seleukos Nikator rundt 330 f. Kr. og oppkalt etter hans far Antiokos. Elven forklarer grunnleggelsen, for store skip kunne dengang seile opp fra havnebyen Seleukia, og mindre båter kunne bringe varer fra omlandet. Men det tok tid før byen ble til den hovedstaden vi kjenner fra keisertiden og senantikken og som Libanios (4. årh.) og Malalas (6. årh.) beskriver i stor detalj. Beliggenheten var ideell for et nytt knutepunkt mellom øst og vest, klimaet godt.

Befolkningen var blandet alt fra starten av, som tilfellet var med alle hellenistiske bydannelser; denne kulturen var ment å skulle være en internasjonal smeltedigel, et møte mellom øst og vest. For hit sendte kongene soldatveteraner, immigranter fra Hellas, samt en større kontingent jøder.

Lik andre hellenistiske byer vi kjenner (f. eks. Priene) ble den lagt ut etter kvadratisk mønster, med rette gater, og spor av disse er fortsatt synlige siden man i det nittende århundre gjenreiste deler av byen på gamle fundamenter. Den nye hovedgaten som løper parallelt med fjellsiden, følger den dag i dag antikkens store praktboulevard - *cardo maximus* - som var blitt prydet av Herodes den store, blant andre. Den jødiske historikeren Josefus forteller i sitt verk *Krigen mot Jødene* at kongen brola den ti meter brede og 3.2 kilometer lange gaten i marmor, i tillegg til at han bygget like brede kolonnadegater på hver side, med tak.

Det var først etter romernes seier i 190 f. Kr., at det seleukidiske kongehuset tapte det meste av Lilleasia og behovet for en sterk hovedstad nær Middelhavet ble større. Så ble byen betraktelig utvidet av senere konger, særlig Antiokos IV Epifanes (175 -164), inntil romerne overtok det hele. For da Pompeius erobret Syria i 64 f. Kr., ble Antiokia hovedsete i den nye provinsen Syria. Og romerne investerte i byen. Caesar skjenket et nytt teater, en ny basilika (det vil si: rådshall, børs, bankhall, rettslokale, osv.), et amfiteater, en akvedukt, samt offentlige bad. Senere herskere fortsatte i samme spor, inntil byen var en av antikkens mest

imponerende sentra, ved siden av Roma og Alexandria. Befolkningen må ha steget til mellom 200.000 og 500.000 i keisertiden. Og den jødiske befolkningen var så stor i det første århundre at den var organisert som en egen enhet (gr.: *politeuma*), som i Alexandria, skjønt de var fremmede innbyggere som ikke deltok i byens styre og stell, bare i indre jødiske anliggender (men vi aksepterer unntak fra regelen, som nevnt i forrige kapitel, jøder med fulle borgerrettigheter).

Her har Paulus hatt mange opphold. Det første er i året 45 - 46, det som sitatet ovenfor henviser til. Siden ble han ordinert til misjonær av denne menigheten. Og hit kom han tilbake flere ganger etter lange reiser i Lilleasia og Hellas. Det var også herfra han dro opp til Jerusalem i 48 og 51 for å få avklart spørsmålet om de hedningekristnes status og rettigheter i de kristne menighetene.

Han har altså kjent byen i dens ekspansjonsfase under keiserdømmet. Han har vandret på dens brolagte gater, de som ble opplyst av oljelamper ved kveldstid. Her har han forkynt i synagogene, diskutert med jødene. Her har han sikkert arbeidet med sine hender som i alle de andre byene. Han har reist opp og ned Orontes på vei til eller fra nye oppdrag. Han har også kjent de kristne i Seleukia. I hans dager var det ikke behov for murer og soldater i byen, for han lever og virker under den romerske fredstillstand - *pax romana* - den som gjorde hans arbeide mulig.

Alt dette farer gjennom hodene våre der vi skynder oss avsted etter klokkekimmingen.

De kristne er tallrikere i denne delen av Tyrkia enn ellers, og vi kan velge mellom latinske og ortodokse kirker. Dette skyldes at distriktet var fransk protektorat like til 1939, og det forbauser oss ikke å finne at de ortodokse tilhører patriarkatet Antiokia, som altså eksisterer den dag i dag, skjønt patriarken residerer i Damaskus. Kanskje har de kristne i dagens Antiokia en lignende stilling som jødene på Paulus' tid? Sammenligningen halter på flere punkter, men frister likevel. Omsider finner vi en ortodoks liturgi sunget på gresk, med prester og diakoner som nesten blir borte i skyer av røkelse. Etter liturgien får vi vite at Peter var byens første biskop og at han underviste i en klippehule litt utenfor sentrum, der

det nå er en katolsk kirke og hvor de feiret messen i samme stund (noe ingen hadde fortalt oss på forhånd). Vi lar Peter og hans hule i bero så lenge, og styrket med bysantinske riter begir vi oss på leting etter Paulus' Antiokia.

Og her står skuffelsene formelig i kø og venter på den besøkende.

For hva ser vi av all den gamle herligheten i dag? - Ingentig.

Antiokia ligner slett ikke Roma, Athen, Efesos og Pergamon. Mest av alt kan vi sammenligne med Alexandria i Egypt, men selv da kommer Antiokia dårligst ut. Av alle antikkens store byer er det denne som har lidd mest av tidens herjinger.

Det skyldes både historiske og helt naturlige årsaker.

For det første ligger byen i et svært utsatt jordskjelvsområde (keiser Trajan omkom nesten i jordskjelvet i 115). Antikke kilder hevder at flere hundre tusen mennesker døde i de siste og største jordskjelvene i 526 og 528. Men i 525 var byen allerede blitt herjet av storbrann. Senere ble byen brent til grunnen igjen av perserne (i 540). Så fulgte pesten i 560, sikkert som følge av alle disse ulykkene. Etter et kortlivet forsøk på gjenreisning under Justinian ble den igjen offer for persernes herjinger i 610. Siden ble den et mindre sted som stadig skiftet hender mellom forskjellige makthavere. Araberne ødela byen i 636.

Museet blir derfor lyspunktet for den som er på leting etter antikkens Antiokia.

For her finner vi en av de største samlinger mosaikker i hele verden. Disse viser til fulle den velstand som rådet i byen under keisertiden, for de stammer fra privathus som ble utgravd på 30-tallet. Her er også en del skulpturer å se. Mosaikkunsten er så imponerende at et besøk i Antakyas arkeologiske museum blir et møte med de gamle selv: vi ser deres ansikter, klær, haveanlegg, kjæledyr og kampdyr, deres sportslyst og jaktglede. Den nærmeste parallell til all denne kunsten blir Piazza Armerina på Sicilia.

Mosaikkene skriver seg stort sett fra Dafne, som var et luksusstrøk litt utenfor byen og som stadig er populært som utfluktsted. Der havnet vi etter

museumsbesøket. Naturskjønnheten gir stedet makt over mennesker, og her var mange helligdommer hele antikken igjennom, helligdommer som det sto blodig strid om etter kristningen av romerriket. Her har både hedninger og kristne gitt livet for sin tro, den være seg gammel eller ny. Her har keiserne kommet eftersom de avløste hverandre i purupuret.

Barn tilbyr oss bysantinske mynter i bytte for dollar, og det er vanskelig å motstå disse skapningene, fillete og skitne står de der med hendene fulle av gammel bronse. En og annen senromersk mynt er også å se.

Havnebyen Seleukia krever en heldagsekspedisjon, og vi kommer dit ved hjelp av mindre lokalbusser, kalt dolmus. Offentlig transport lar oss komme befolkningen tettere inn på livet; her er skolebarn som skal til eller fra hjem eller skole; her er folk i alle aldre som er ute i et eller annet ærend; her er mange slags klær og drakter å se - og like mange lukter. Et og annet dyr skal med, helst høns som ligger sammenbundet på gulvet av bussen og som skriker og sparker hele ferden igjennom. Et par hunder følger etter oss med alt det livet de bare kan lage. Jeg noterer meg at de har kappet hale, en av dem mangler også ører.

Seleukia dekker et stort område, viser det seg.

Både havnen og byen var omringet av murer alt ved grunnleggelsen av; en del av dem står der fortsatt. Men avstanden fra Antiokia er stor, og det ble nødvendig å regulere elven ved flere anledninger. Bortsett fra rester av den gamle havnen og de omtalte murene er det ruiner å se på akropolen og rundt om der byen har ligget. Det som de innfødte viser turistene, er en vannkanal hugget i fjellet under keiser Vespasian, noe en innskrift langt inne i tunnelen vitner om. Denne er verd å ta med, for i all sannsynlighet ble den hugget av jødiske fanger under eller etter opprøret i Palestina i årene 66 - 70.

Der vi står og ser spor av gamle meisler er det umulig å unngå refleksjoner over jødernes skjebne i antikken.

Til tross for alle privilegier og all den beskyttelse greske konger og romerske keisere ga dem, var og ble grekerne anti-jødiske. For straks opprøret begynte i

Judea, hevnet de seg på den jødiske befolkningen rundt om i byene, noe som resulterte i progromer mange steder. Keiser Nero brukte også fanger fra krigen til å grave en kanal ved Korint, men den ble aldri fullført. Verst gikk det imidlertid ikke dem som meislet og gravet, men alle de som ble kastet for ville dyr i arenaen eller ble benyttet til gladiator kamper.

Hvor kom de fra, de som hugget ut tunnellen vi befinner oss i? Fra Judea eller Galilea? Fra Giskala eller Jerusalem, Jotapata eller Emmaus? Paulus levde fortsatt da krigen brøt ut, og nyheten om katastrofen nådde ham sikkert før han ble halshugget i Roma engang i 67. Men selv ble han ikke offer for progromer i forbindelse med krigen i Judea. Han mistet livet i kjølvannet av Romas brann i 64 og forfølgelsen som brøt ut etter denne.

I Antiokia ... var det profeter og lærere:

Barnabas, Simeon med tilnavnet Niger,

Lukios fra Kyrene,

Menaen, fyrst Herodes' pleiebror,

og Saulos.

En gang de under faste forrettet sin gudstjeneste,

sa Den Hellige Ånd til dem:

"Ta ut Barnabas og Saulos for meg,

til det verket jeg har kalt dem til."

Efter å ha fastet og bedt,

la de hendene på dem og lot dem dra ut.

(Ap Gj 13: 1 - 3)

Og med disse ordene begynner Lukas sin skildring av den misjonsreisen vi kaller "den første" og som vi kjenner takket være Lukas (brevene hjelper oss ikke her). Kapitlene 13 - 14 i Apostelgjerningene fører oss raskt fra Seleukia til Salamis på Kypros, over hele øyen til Paphos, videre til Attaleia og Pamfylia. Derfra bærer det videre oppover i landet til byene i det sydlige Galatia. På denne måten har vi

kunnskap om noen av de fjorten årene som Paulus nevner i Galaterbrevet (2: 1), samtidig som de forklarer hvorfor de neste to reisene følger den ruten som Lukas viser oss.

Paulus driver altså ikke for seg selv, selv om han kan ha gjort dette i Kilikia og Syria etter opplevelsene i Damaskus og Arabia. Han er nå en av pillarene i den stadig voksende menigheten i Antiokia og nyter de kristnes fulle tillit. Han er ordinert og utsendt fra denne menigheten, og reiser ikke på eget initiativ eller på egenhånd. For Barnabas er med, sikkert som ekspedisjonens leder; han var dessuten kypriot. I tillegg tok de med seg Barnabas' unge nevø Johannes Markus. Paulus er blitt en moden mann blitt, hele førti år gammel, med et opplevelserikt liv bak seg; dette siste som følge av hans nidkjære temperament.

Som vi står ved restene av den gamle havnen i Seleukia og speider ut over havet, er det med viten om at det var her de tre innledet et nytt kapitel av kristendommens historie en vårdag i det Nådens år 46. Havet er åpnet igjen for ferdsel etter vinterstormene, og selve reisen tok sikkert bare et par døgn dersom været var godt; idag går båten til Salamis fra Mersin. Men vi skal ikke følge dem på denne etappen, selv det som skjedde der blir bakgrunn for de neste to kapitlene. Kypros er ikke del av vårt Tyrkiakart.

Vi tar heller veien tilbake til Antiokia, via Dafne, og reker gatelangs.

Det ligger senantikke ruiner fra stylitten Symeons pillar ikke så langt unna, men vi lar dem ligge, atmosfæren i byen har fått grepet på oss. Vet menneskene her at de trår på historisk grunn? Vet noen hva som ligger under våre føtter? Vil vi noensinne få vite dette? At kildene taler sant, er noe vi vet med sikkerhet, for det lille som er utgravd bekrefter opplysningene. Og kildene sier at dette var en formidabel by.

Antakya er ikke identisk med Antiokia, så mye er sikkert. Likevel har de to mye felles.

For befolkningen er mer blandet her enn det som er vanlig i tyrkiske byer, grunnet moderne historie (og på kart over Syria er fortsatt Hatayprovinsen tatt med - den er bare midlertidig del av Tyrkia). Antakya fortøner seg med ett som et

moderne og fortvilet forsøk på å holde liv i den gamle giganten. Forsøket er ikke helt mislykket, og det skyldes den blandete befolkningen og ikke bygningene. Men den lune og lave tyrkiske arkitekturen er stedvis en god fortsettelse av det antikke eventyret: her er god anledning til å forson seg med historiens mange luner. Samtidig lærer vi en lekse om alle tings forgjengelighet.

Likevel blir vi aldri ferdige med den antikke byen. Vi leser om den, studerer kart, følger med i arkeologenes landevinninger. Forholdet mellom den gamle og den nye byen er derfor komplisert, dynamisk er kanskje rette ordet. For de som bor her idag kan lett tolkes som en slags voktere av en stor skatt som hele tiden ligger og venter på å bli gravd opp igjen.

Vi har hittil sett på to byer - Tarsos og Antiokia - som Paulus henviser til med uttrykket "Syria og Kilikia" (Gal 1: 22). Nå skal vi tilbake dit vi kom fra: til Tarsos via Adana.

Denne ruten har Paulus gått mange ganger, og det har trolig tatt ham en liten uke å bevege seg fra det ene stedet til det annet, alt etter årstiden. Vi kjører den på noen få timer mens vi knapt nok registrerer stedene der han og hans følge vil ha stanset underveis. Disse vil trolig ha vært: Alexandretta - Epifania (Yesilkent) - Adana. For å slippe dyr og dårlig overnatting i byene, har de sikkert tatt inn hos kristne jøder på stedet, eller hedningekristne, venner og venner av venner, eller kanskje fjerne slektninger.

Vi stanser på ny i Adana, denne gangen for å besøke museet. Det er lite, men mønstergyldig og av stor interesse for regionens historie. Vi noterer oss særlig en meget instruktiv utstillingen av hvordan statuer i metall ble støpt. En sjeldenhet er å finne statuetter av keiserne, små kultobjekter som må ha blitt brukt i hjemmene, i huskapellet, sammen med bilder av de tradisjonelle guder.

Dette får oss til å stanse opp et øyeblikk.

For det nye som preget det religiøse liv i byene på Paulus' tid var keiserens religiøse rolle - hans guddom - dette at han nesten flyttet inn hos de olympiske, tradisjonelle guder. Han blir aldri deres likemann, men får likevel være med i den

store sammenhengen. Her i Adana finner vi bevis på at keiserkulten var populær og tilhørte den private sfære - hjemmet - ikke bare templer og torg. Som motargument mot keiserkultens popularitet er det ofte blitt anført at vi mangler bevis for at keiserne flyttet inn i hjemmene - i *larariet* (huskapell) - og ikke bare i byens offentlige rom. Men i museer her og der finner vi tegn på det motsatte, og et av disse er Adana (et annet er museet i Ostia).

Tyrkia har med tiden fått mange viktige arkeologiske museer.

De største finner vi i Istanbul, Izmir, Efesos, Antalya og Antakya, de er kjent verden over for sine skatter. Men på mindre steder finner vi mange gjenstander som ellers ikke er å se. Museene i Yalvac (Antiokia ad Pisidiam), Adana, Side, Konya, Fetiye, Pergamon - for bare å nevne noen - er alle viktige og hjelper oss til å forstå den verden som var Paulus'. Overalt møter vi de gamle, de som var Paulus' samtidige. Vi gjenkjenner lett herskernes profil på mynter og statuer, vi møter prester og prestinner, vi ser alminnelige borgere i øynene, helst de fra et høyere samfunnslag. De gamle er mindre enn oss, helsen deres er mer sårbar, levetiden kortere.

Paulus er ingen ung mann når han kommer hit - han er heller ikke gammel. Det er med andre ord den viktigste delen av hans liv vi nå skal følge. For etter Kypros kommer han tilbake til Tyrkia. Medgang har gjort ham optimistisk hva misjon angår, og Pamfylia er et nokså opplagt mål etter Kilikia og Pafos.

Fra Adana går ferden med buss langs Taurusfjellene.

Første stans er Seleukia (Silifke) som er knyttet til historiene om Thekla, Paulus' berømte konvertitt fra Ikonium, slik vi leser det i de apokryfe paulusaktene. Helligdommen over hennes grav ligger like ved byen og er et monument over senkristen helgenkult. Så følger vi den naturskjønne og dramatiske ruten ved foten av fjellene, langs en moderne vei som regnes for en av ingeniørkunstens store seire over naturens luner. Her ligger byene som perler på en snor: Kelenderis, Anemourion, Antiokia ad Cragum, Selinous, Alanya, Iotape og Side. Sent kommer vi frem til Attaleia - Antalya - vel vitende om at hit kom de med skip i

gammel tid.

Det er vår. Luften er mild og fuktig, slik det også må ha vært da våre venner landet her etter besøket på Kypros.

Men det er ikke for sent å søke ned til havnen.

Solen er ved å synke i havet, sjøfuglene har ennå ikke gått til hvile. De eneste båter som kommer og går er fiskernes, som skal forsyne de små restaurantene med mat til turister som allerede har begynt å innfinne seg.

Hit kom de tre i oppløftet tilstand etter det de hadde utrettet på Kypros.

Men vi kan ikke være like sikre på om de landet på havnen der vi befinner oss. For Lukas sier at de kom til Perge, han nevner ikke Attaleia denne gangen. I gammel tid kunne mindre skip seile opp elven Kestros til Perge. Men kom de fra Kypros ville de ha reist med et større skip, og det vanlige var å skifte fra skip til båt her i Attaleia. Kanskje dro de til Side og fortsatte til Perge over land?

Attaleia ble aldri et stoppested for apostlene. Den kunne ha blitt det, siden den var en flerkulturell by. Først kom den greske grunnleggelsen under Attalos II (158 - 138), senere fulgte romerske kolonister. Men Paulus' strategi var ikke havnebyene, men provinshovedstedene - de som lå nær kysten - slik at han lett kunne holde kontakt med sine menigheter: Antiokia, Efesos, Tessaloniki, Korint.

Så skjer noe helt uventet.

Det planlagte oppholdet i Pamfylia går over styr, av uforutsette grunner. - Dette visste ingen av dem da de ankom Perge.

KAPITEL 3

PAMFYLIA

Første misjonstokt fører Paulus til Kypros, og der gjør han seg rike erfaringer. Han reiser ikke alene, men sammen med en av menighetens mest betrodde menn, kyprioten Barnabas, og dennes unge nevø.

På Pafos kommer han i kontakt med den romerske overklassen, og dette får konsekvenser for hans videre virke som misjonær. Når de tre lander i Perge, er det med nye erfaringer bak seg, erfaringer som Paulus vil få stor nytte av i arbeidet som følger. Spørsmålet om hedninger som vil bli kristne viser seg å være mer aktuelt enn han kunne ane i Antiokia.

Men Pamfylia blir ikke den misjonsmark han hadde tenkt. Noe uforutsett jager ham opp i fjellene, til Pisidia. Og der får han bruk for erfaringene fra Kypros. Når han senere vender tilbake til Perge, har han sikkert satt spor etter seg i byen.

KAPITEL 3

PAMFYLIA

I Pafos gikk Paulus og hans følge ombord

og seilte over til Perge i Pamfylia.

(Ap Gj 13: 13a)

Lukas forteller oss ikke noe om dette oppholdet, og vi blir nødt til å se oss rundt på egenhånd.

Distriktet Pamfylia er frodig og grønt, og ligger som et sletteland ved foten av fjellene i Pisidia, med en kystlinje som er kjent for sine gode badestrender, til stor forskjell fra Kilikia. Fjellene mot Lykia står som en vegg mot vest og slik blir hele strekningen innhegnet av fjellmurer. Her er det byer i fleng, i fjellene som på sletten, men før vi blir kjent med disse skal vi besøke Perge.

Byen ligger ikke så langt fra Attaleia. Den ble fraflyttet i bysantinsk tid og er derfor en gullgruve for arkeologene. Følgelig er den blitt den største turistattraksjonen i hele distriktet. Perge kan idag fremvise en god del av sin antikke prakt og kalles gjerne Pamfylias Efesos (som igjen kalles Tyrkias Pompeii). Der vi spaserer inn gjennom hovedporten i de hellenistiske murene, som flankeres av to svære tårn, vet vi at Paulus har kommet samme veien og sett damme tårn.

Men spør vi om han har sett det vi ellers ser idag, blir svaret oftest nei.

For Perge er en av de mange byene som blomstret under romersk keisertid og dens fredtilstand - *pax romana* - og vi finner hippodrom, teater, kollonerte praktgater, bad, basilika, nymfeer, palestra og mange andre tegn på en rik og livlig bykultur. Vi får bare venne oss til at det meste av dette er blitt til i det annet århundre, etter at Paulus kom hit, for slik vil nemlig ferden arte seg på resten av reisen. Men veksten var allerede begynt på hans tid: Pamfylia var egen romersk provins fra 25 f. Kr. til 43 e. Kr. (da slo Claudius den sammen med Kilikia). Perge

vitner kort sagt om at romerne tok interesse i stedet og byen var provinshovedstad i Pamfylia i dens selvstendige periode. Men romerske provinser hadde ikke hovedsteder i vår betydning av ordet, og ofte betyr det ikke annet enn at provinsguvernøren bodde der med sin stab. Men dette var blitt endret da Paulus kom hit.

Det første oppholdet ble svært kort.

Lukas sier ikke annet enn at det var her Paulus og Barnabas skilte lag med Johannes Markus og dro videre opp til innlandet. Hvor de tre bodde, hvem de traff, hvor synagogen lå, om de gikk inn der under dette første besøket, eller om de søkte til torget (agora/forum) eller til håndverkslauget for kontakter - alt dette tier Lukas om. Han jager heller videre i sin fortelling.

Men de må ha tilbragt noen tid i Perge, som vi snart skal se. Og vi begynner med å lete etter steder hvor de må ha gått. Siden gater og bygninger ble restaurert hele antikken igjennom, har vi ingen garanti for at vi står på de samme stenene som de tre gjorde, eller støtter oss til de samme søyler og vegger. Men stedene er de samme om ikke stenene er det.

Hovedgaten var i hvert fall den vi ser idag, og den leder oss hele lengden fra byporten til akropolen som ligger rett frem. Denne gaten ble med tiden til en praktfull aveny med kolonnader på begge sider og forretninger bak disse. Sidegater fører til forskjellige anlegg og praktbygg i kvartalene bak, og vi besøker noen bad, templer og gymnasier. Et annet sted våre venner må ha ferdes er selvsagt torget, hvor det også har ligget kontorer for skibsselskaper og handelsruter. Murene, som er delvis bevart, og akropolen er de samme som apostlene så.

I mangel på informasjon får vi fylle ut teksten ved hjelp fra annet hold. Vi vet at våre venner kom hit i håpet om å drive misjon i Pamfylia, besøket på Kypros hadde gitt dem mot (Ap Gj 13: 4-12). Og nettopp besøket hos den romerske guvernøren på Pafos sier oss noe vesentlig om apostelen og hans virke.

Paulus' liv utspiller seg ifølge Lukas på et høyere sosialt trinn enn vi er vant til å få det fremstilt. Han er et helt kosmopolitisk menneske, med borgerrettigheter av Tarsos så vel som romersk statsborgerskap. Han sikter alltid høyt på den sosiale

rangsstigen, for den kulturelle og politiske eliten dukker ofte opp i Lukas' beretning. Flere ganger får han gode kontakter oppover i bysamfunnet, og Lukas' bok ender med at apostelen anker sin sak inn for den keiserlige høyesterett i Roma. Hans misjonsstrategi har altså to poler: valg av byer - valg av steder i byene hvor han kan nå folk. Byene han velger er stort sett de største byene ved havet, gjerne provinshovedsteder, hvor det er lett å holde kontakt med menighetene takket være gode kommunikasjoner. Steder i byene er først og fremst synagogen, hvor han treffer andre jøder samt enkelte representanter for byens overklasse - dernest torget, agora.

Slik er det bildet Lukas tegner av Paulus, og brevene motsier ham ikke.

Vi skal se hvor godt denne strategien fungerer i kapitlene som følger. Men det første oppholdet i Perge får vi ikke vite noe om, og det skyldes ikke bare mangel på kilder. Noe skjedde som gjorde at Pamfylia ikke ble misjonsmark i første omgang, og dette "noe" kommer vi straks tilbake til.

Først ser vi oss omkring i dette rike arkeologiske landskapet.

Vi begynner med å dra til Manavgat og tar av til Seleukia in Pamphylia.

Byen ligger ikke på sletten like de andre, men i et litt kupert terreng. Dette er en av ni byer som Seleukos I (321 - 280 f. Kr.) grunnla og oppkalte etter seg selv (en annen har vi allerede besøkt: Seleukia ad Calycadnum, dvs. Silifke). Stedet er så overgrodd at vi nærmest vandrer rundt i en skog for å finne rester av byen. De er mange, og av disse er et lite tempel like ved markedsplassen det best bevarte, ved siden av nekropolen. I det store og det hele er dette en by som har bevart sitt greske, hellenistiske, preg bedre enn Perge som ble svært romanisert (og kan på denne måten minne mer om Priene og Metropolis enn Efesos).

Neste stoppested er Side, hvor det er mange monumenter fra keisertiden å se. Tyrkere ble flyttet hit fra Kreta etter den siste store oppstanden der i 1890. Nå er stedet ødelagt av turisme. Like fullt er Side verd et besøk, for beliggenheten er praktfull og deler av Apollontemplet er gjenreist av arkeologene. Teateret er også godt bevart. Museet huser mye verdifull kunst, særlig sarkofager (ikke å forveksle

med de fra Sidon i Fønikia som er å se i Istanbuls arkeologiske museum).

Efter Side kommer vi til den første av to klippebyer, Aspendos, som er berømt for sitt godt bevarte romerske teater og deler av en gammel akvedukt. Byen er av gammel dato og er bygget på et sted som er lett å forsvare, lagt slik i turbulente tider. Igjen vitner byen om oppgangstidene i det annet århundre og all velstanden som *pax romana* førte til i denne delen av riket. Dessverre er byen så overgrodd at det er vanskelig å besøke, gode støvler og god tid er derfor helt påkrevd under besøket.

Sillyon er en annen klippeby like ved. Den er blitt kjent for å ha motstått Alexander den stores fremstøt da han bemektiget seg Pamfylia i et storstilet forsøk på å drive perserne ut av Lilleasia, noe han lyktes i. Litt klatring må til før vi står oppe på plataet, men det er bryet verd siden her er mye å se. Besøkende gjøres alltid oppmerksom på en større innskrift på pamfylisk - med greske bokstaver - noe som minner oss om alle de sprog eller dialekter som eksisterte i Lilleasia på Paulus' tid (vi skal høre mer om slike siden). Aspendos ble romanisert til en grad vi ikke finner i Sillyon, og byen besto lenge.

Like ved går veien opp i fjellene til byen Selge i Pisidia, et sted de aller færreste besøker fordi det ligger så avsides og fordi veien er dårlig (dessuten må man over en gammel romersk bro som alltid ser falleferdig ut). Men de som har gjort det, hevder alle at det er bryet verd. Vi forsøker å komme overens med en drosjesjåfør om en dagspris for denne ekspedisjonen, men lykkes ikke - og lar Selge være. Det dreier seg om en av de mest uinntagelige byer i fjellborgen Pisidia, Alexander måtte gi opp forsøket på å erobre denne.

Drar vi motsatt vei - vestover - fra Attaleia, kommer vi til nok en kjede med byer, men av et helt annet preg. Det dreier seg om kystbyene i distriktet Lykia, som er et formidabelt landskap med fjell og daler og kan minne om vestlandet hjemme. Igjen gikk det ingen vei langs denne kyststrekningen i gammel tid, og byene det her er tale om er alle havnebyer, hver med sitt preg. Mange av dem er godt bevart, men havet har steget: ofte må vi ut på vannet for å få gløtt av ruiner. Alexander den stores tropper måtte derfor ta en stor omvei fra Karia til Pamfylia,

og rester av noen av de gamle veiene finnes faktisk den dag i dag. De viktigste kystbyene er: Fasili, Olympos, Finike, Myra (hvor vi skal innom senere), Kekova, Kas. Derefter fører veien videre til Patara (som vi også kommer til), Letoon, Xantos, Tlos og Termessos (Fethiye). Da er vi på grensen til Karia.

Drar vi innover i landet fra Finike, kommer vi til Limyra, og så bærer det opp igjennom dramatiske og uforlignelig skjønne daler til Arykanda, og via Elmali og Korkuteli kommer vi tilbake til Antalya via Termessos som er en perle av en hellenistisk by, med diverse romerske innslag. Det er igjen tale om en befestet by oppe i fjellene, en som Alexander heller ikke klarte å ta. Her er så mye å se at et besøk ikke er nok.

Få steder i Tyrkia kan oppvise en lignende kombinasjon av historiske reminisenser og naturprakt som nettopp Termessos. Fra teateret har vi utsikt ned mot kysten og fjellene i Lykia, med fjellet Olympos som en 3000 meter høy milepæl i landskapet. Fra toppen av nekropolen - som er meget stor - ser vi fjellene i Pisidia og Lykia under ett. Tilbake på veien til Korkuteli ser vi restene av muren som sperret for gjennomfarten her og som sikret beboerne i Termessos inntekter fra all ferdsel fra Pamfylia til Lykia i form av skatt

La oss vende tilbake til det frodige og fuktige Pamfylia. Lukas sier at de kom til Perge men straks reiste videre. Hvorfor slik hast? Avreisen fra Pamfylia har ikke noe med denne nevøen til Barnabas å gjøre.

Forklaringen gir Paulus oss i Galaterbrevet:

**Dere vet at det var på grunn av en legemlig svakhet
jeg første gang fikk bringe dere evangeliet;
og enda min tilstand kunne friste dere til det,
viste dere meg hverken forakt eller avsky.**

(4: 13)

Det første oppholdet i Perge ble slik det ble fordi apostelen ble syk - så enkelt. Og

dette har trolig skjedd kort tid etter ankomsten.

Og hva var det som feilte ham?

Jo, en sykdom som dukket opp igjen med jevne mellomrom og som plaget ham store deler av livet, etter andre brev å dømme (han kaller den "en torn i kjødet"). Fremfor alt er det en sykdom som gjør at han omgående forlater Pamfylia og drar oppover i landet - noe som tyder på at det er friskere og renere luft han søker. Husk: vi er kommet ut på sommeren i 46, og Pamfylia kan bli svært varm.

Svaret er malaria.

For Pamfylia var et malariastrøk, ifølge gamle kilder. Her var varmt og fuktig og usundt om sommeren. Følgelig var fjellene løsningen.

Han dro til Galatia og ble pleiet der. Der ble han og Barnabas i minst ett år (45 - 46).

Vel restituert kommer han tilbake til Perge etter endt innsats i Galatia.

**Over Pisidia kom de så ned i Pamfylia,
hvor de forkynte Ordet i Perge,
og derefter drog de ned til Attalia.
(Ap Gj 14: 24)**

Hvor lenge han virket i Perge får vi ikke vite - igjen er det rom for spekulasjon. Og Lukas' kilder later ikke til å vite om oppholdet inkluderte besøk i andre byer, de vi har nevnt, i Pamfylia eller Lykia.

Lukas kam til tider være en irriterende forfatter, på mer enn en måte.

For det første vet vi ikke hvilke kilder han har til rådighet - og følgelig ikke hvordan han bruker disse. For det annet er det tydelig at kildene er sparsomme med opplysninger i sammenligning med det "vi"-dokumentet som han flittig bruker mot slutten av sin bok.

La oss forsøke å forstå ham bedre. En bestemt innfallsvinkel kan bli til stor hjelp.

Lukas skriver nemlig en slags "parallelliv" om Jesus og Paulus, etter en

antikk historisk tradisjon - *vitae parallellae*. Denne tradisjonen kjenner vi fremfor alt fra Plutarks biografier over kjente historiske skikkelser, men de er skrevet senere enn skriftene i NT (Plutark levde ca. 50 - 120). Han valgte en gresk og en romersk skikkelse og sammenlignet deres livsløp og innsats, for eksempel Alexander den store og Julius Caesar. Og dersom vi sammenligner skildringen av Jesus med skildringen av Paulus, viser det seg at deres liv fremstilles på en temmelig parallell måte: selv bøkens lengde og disposisjon kan vitne om dette, for ikke å tale om det geografiske og teologiske mønsteret, bruken av taler/lignelse, parallellen mellom rettsakene, og mange slike forhold. Slik har det seg at at Lukas skriver i en tradisjon som både er antikk historieskrivning og bibelhistorisk teologi, slik vi finner det i GT.

Vårt første sammenligningsledd er likevel ikke evangeliet Lukas skrev, men brevene Paulus dikterte. Og når vi ikke alltid finner korrespondanse mellom våre to kilder, brevene og apostelgjerningene, skyldes dette helt naturlige faktorer.

For Paulus får vi bare gløtt av, et brev her og et der, fra et langt og turbulent liv som misjonær. Men det vi hører er svært direkte tale, livlig, lidenskapelig, personlig og engasjert. De er blitt til i kampens hete, for å si det slik. Brevene er diktert til en skriver over flere eller kanskje mange sesjoner. Sammenhengen kan derfor bli hoppende. Han svarer på brev vi ikke har, og vi kan bare gjette oss til hva det er han forsøker å svare på. Hadde vi hatt flere brev fra apostelen, ville mye vært anneredes. Det gjelder ikke mindre om vi også hadde haatt brev *til* apostelen.

Lukas' situasjon er den motsatte.

Han skriver efter at historien om Paulus er kommet til en slutt. Han ser det hele fra sitt eget perspektiv og fra parallellivens litterære mønster. Paulus er hans helt blant de første kristne, enten han kjente ham personlig eller ikke. Det er derfor viktig å holde seg på høydene: bare ta med det viktigste og så jage videre - akkurat som evangeliene sammenfatter Jesu offentlige liv til noen få måneder, for raskest mulig å føre ham til Jerusalem og slutten der. Tilleggsfaktorer er at Lukas ikke tar med alt han vet om Paulus - jaget blir en dyd av nødvendighet - samtidig som han langt fra vet alt, hans kilder er ikke uttømmende, uansett hvordan han velger å

bruke disse. Dette blir stadig mer åpenbart når vi følger apostelen i Tyrkia.

Så forskjellig er siktemålet hos disse to, at kildene ikke dekker hverandre.

Dessuten er Paulus en helt hos Lukas, uansett hvor mye han får å lide. Men det er det ytre, og ikke det indre hendelsesforløpet som driver oss videre fra sted til sted. Han sier aldri hvor lang tid det tok å bevege seg fra et sted til et annet. Han nevner skjelden årstider, noe som er avgjørende for all reisingen, langt mer enn i dag. Vi kan umulig konstruere en kronologi på grunnlag av Lukas alene. Lukas tar kanskje ikke med steder og hendelser som vi hører om fra Paulus selv (for eksempel tiden i Arabia). Paulus sier ikke i Galaterbrevet hvilke bymenigheter han grunnla i Anatolia. Lukas sier ikke et ord om sykdommen, selvsagt ikke. Om problemer underveis kjente han ikke til alt det apostelen selv lekser opp i 2 Kor 11. Eller så anser han disse for å være uvesentlige i sin sammenheng. - Vi kunne fortsette å liste opp forskjeller.

Egentlig er de ikke verre enn det vi ville finne straks vi skal skrive om noen hvis privatkorrespondanse vi ikke kjenner til. Da må vi benytte oss av annenhåndskilder, reportasjer fra andre, kanskje våre egne inntrykk fra selvsyn, og gjøre det beste ut av det. Straks privatbrev dukker opp fra ham eller henne vi har skrevet om, da blir vårt arbeide straks annerledes ut.

Slik er situasjonen i et nøtteskall.

La oss bevege oss litt videre inn i dette litterære landskapet.

Uten Lukas kunne vi ikke foreta den ekspedisjonen til Galatia som utgjør neste etappe av vår ferd - men uten Galaterbrevet ville vi ikke ane hvor viktig denne reisen ble i Paulus' liv.

Lukas sier oss hvilke bymenigheter brevet er rettet til. Brevet sier oss hva som foregikk på et prinsipielt plan. Lukas' historie er dramatisk nok, men det er brevet til galaterne som viser oss hva striden står om. Lukas sier ikke stort om de to gangene Paulus kommer tilbake til Galatia (2. og 3. reise), mens brevet sier oss mye om hvor viktig det var for apostelen å holde denne kontakten ved like. Lukas gir oss en harmonisk og nesten vakker beretning om det såkalte apostelmøtet i Jerusalem, Paulus viser oss noe annet og mer varmblodig. Det avgjørende er at vi

ikke forstøter den ene kilden til fordel for den andre som resultat av personlige preferanser, boken om Paulus og apostelens egen korrespondanse hører sammen. Det hjelper ikke hvem av de to vi "liker" mest, historieskriveren eller brevskriveren.

Altså får vi finne oss i at Lukas ikke sier et ord om sykdom i forbindelse med Pamfylia, uansett årsak. - Til gjengjeld får vi tro det Paulus selv sier.

Museet i Antalya er et av Tyrkias største og beste.

Her finner vi levninger fra byene i Pamfylia, særlig fra Perge.

Det dreier seg for en stor del om skulpturer, profane som sakrale. Men her er mengder av innskrifter, mynter, bruksgjenstander, gravgods, osv. Vi undres uvegerlig om Paulus har sett de samme skulpturene som vi ser på - eller som ser på oss. Mange av dem er fra det første århundre. De representerer et hedensk verdensbilde, et vi ikke lenger forstår. For her er Gud/gudene og verden/naturen identiske til en grad som er oss dypt fremmed. De bekjenner seg til et sakralt verdensbilde, disse gamle, mens vi jo er blitt svært verdslige i vår omgang med naturen. Sannsynligvis er vi taperne i denne utviklingen.

Menneskene vi møter her visste at naturen tilhørte gudene, derfor omga de den med all slags religiøse riter, slik at gudene og naturen til sist gikk i ett. Men det var ikke bare av det onde, særlig for dyrene. For de gamle spiste normalt bare kjøtt når dette var blitt ofret til gudene, altså ga de gudene tilbake det som de hadde gitt menneskene. Slakting og spising ble aldri en rent verdslig affære, som hos oss.

Vi savner selvsagt et portrett av Paulus i dette museet. Han ville representert et annet verdensbilde og en utfordring av det gamle hedenske systemet. Han var også opptatt av hva de kristne kunne spise, for "mennesket er hva det spiser" ifølge jødedommen. Vi hører mye om dette hos Lukas, men mer i Paulus egen korrespondanse med korinterne. Galaterbrevet er enda en innfallsvinkel til problematikken.

Hedningene inne i museet er alvorlige, det ser vi av ansiktene deres. De er

ofte gravalvorlige. De uttrykker seg også høytidelig og omstendelig, det legges stor vekt på det formelle, det formfullendte. De tar livet med fatning, fordi de tror på skjebnen. Alt, gudene med, er underlagt denne. De opplever romerne og keiserne i særdeleshet som guder, frelsere, og forløsere. Det gjør de av opplagte historiske grunner, for romerne har fridd dem fra dem selv. I stedet for den gamle formen for frihet - den som gjorde at byene alltid lå i stridigheter seg imellom - har de fått delta i den helt store sammenhengen, og historien er blitt mer heller enn mindre meningsfull.

Likevel ser de alltid gamle ut, enten vi møter dem i museet i Istanbul, i Antalya, Antakya, Efesos, Pergamon eller Ankara. Eller skal vi heller kalle dem dystre? De lever jo med vissheten om at alle ting går mot sin slutt, at verden skal forgå og vi med den. Deres frihet er bare tilsynelatende. Deres glede er midlertidig, slik vi ser den i statuer og statuetter av dem som danser og leker - selv dyr og satyrer ser triste ut.

De er nemlig alle modne for fornyelse - frigjøring fra naturen som absolutt religiøs dimensjon, hvilket til syvende og sist betyr frigjøring fra dem selv, fra sykdom og død, en frihet selv keiseren ikke kunne gi dem.

En moderne tolkning av urkristendommen går ut på at de første kristne trodde like sterkt på alle tings ende som hedningene gjorde det. En såkalt "eskatologisk" feber preget de første kristne - enden betyr at Jesus kommer tilbake. Men resultatet blir like katastrofalt for verden som for historien, fordi endetiden betyr at de få tar hevn over de mange, at mindretallet reiser seg over flertallet. De første kristne fremstilles derfor i nesten samme former og farver som de hedningene vi står og ser på her inne. En moderne tolkning gjør dem sørgelig like.

Det absurde i en slik antagelse sier egentlig seg selv.

Hvorfor skulle Paulus velge å bli misjonær dersom verden snart skulle forgå, og menneskene med den? Ingen har til dags dato klart å forklare denne gåten. Moderne kommentatorer forteller oss om endetidstro hos Paulus - hos Markus og hos Lukas. Men i fornuftens navn: hvem skriver evangelier, driver misjonsvirksomhet, eller skriver kirkehistorie dersom de tror at tiden er ute?

Hva med alle andre utsagn i NT som nevner denne endetidstroen?

De er trolig død kargo - en last Kirken fortsetter å bære på inntil keiser Konstantin kristnet romerriket. For kristentroen handler jo om Guds nærvær - ikke hans fravær. De første kristnes bekjennelse "Jesus er Kristus" betyr at han *er* her - ikke at han *kommer*. Kristentroen viser oss alvor - ja, men i glad form: Alvorets glede. Glede er et ord Paulus er glad i (se Filipperbrevet), en dimensjon vi ikke ser spor av i ansiktene her i museet. De har alle forsonet seg med sin skjebne, en uavvendelig og ubønnhørlig skjebne. Håpet om et bedre liv etter døden er ikke deres. De venter på en plass i dødsskyggens dal, i de dødes skyggeverden, uvirkelig, grå og farveløs, som marmoren vi står og ser på. Begge er slitt og tæret av tidens tann: forestillingene hos de gamle såvel som deres portretter. Typisk nok er mange av disse hodeløse (av praktiske grunner), for skjebnetro fremmer ikke personliggjørelsen.

Egentlig stemmer det godt at vi ikke har et portrett av Paulus her inne. For han hører hjemme i en annen sammenheng - håpets, livets og gledens. For han tror at skjebnens, naturens og dødens makt er blitt brutt på en endelig måte. Han lever mye mer i en historisk dimensjon enn de vi møter i museet, de som lever i et sakralt univers.

Det tror også Lukas. - Nå sender han oss nordover i landet for å spre det glade budskap der.

Men når vi følger Paulus og Barnabas opp i det anatoliske platå, er det med viten om at Paulus var fysisk svak, slik han sier i galaterbrevet. En antihelt stemmer godt med opplysninger i brevene, men passer ikke helt i Lukas' perspektiv. Men i vår sammenheng blir det viktig. Sykdom forklarer nemlig valget av Galatia som rekonvalesenssted - og senere som misjonsmark.

KAPITEL 4

GALATIA

Mannen fra Tarsos befinner seg på helt nye trakter, selv om de ikke ligger så svært lang fra det hjemlige Tarsos. Men det anatoliske platå utgjør en svært annerledes verden enn det frodige kystlandskapet i Kilikia og Pamfylia. Og byene her er av en helt annen art.

Det er stadig en verden preget av Alexander han beveger seg i: her er jøder, grekere og urbefolkning, her er et virvar av religioner. Men keiser Augustus er mer nærværende her enn nede langs kysten. For Galatia har ikke vært romersk provins særlig lenge. Derfor er her mange nye bydannelser. De som ikke er nye, er ofte kolonisert av romerne og har fått et italiensk preg, og han får oftere bruk for sine latinkunnskaper enn han gjorde tidligere.

De første fremstøtene i Galatia lar ham få føle hva misjonsprogrammet fra Antiokia medfører i praksis. Jøder, hedninger, jødekristerne, hedningekristerne - her er mange hensyn å ta. Like fullt møter han mye motstand, særlig fra jødisk hold, fordi det viser seg at hedenske sympatisører blant hedningene er åpne for hans budskap. Det er takket være disse at han kan bevege seg oppover i bysamfunnet.

All motgang til tross var det strevet verd. Den nye tro viser seg å kunne sammenføre menneskeheten på en mer radikal måte enn Alexander og Augustus hadde drømt om.

KAPITEL 4

GALATIA

**Johannes forlot dem imidlertid her
og vendte tilbake til Jerusalem,
mens de andre drog videre fra Perge
og kom til Antiokia ved Pisidia.
(Apg 13: 13-14)**

Det romerske veinettet var godt utviklet i det første århundret, og reisen fra Perge til Antiokia kunne skje på flere måter.

En åre av den "keiserlige vei" - *Via Augusta/Sebaste* - løp nord fra Attaleia, litt vest for den moderne hovedveien til Isparta, forbi Kremna og Sagalassos, og derfra til Antiokia. En kortere rute er selvsagt å dra direkte nord fra Perge, hvor deler av den gamle veien fortsatt er å se på visse strekninger. Denne fører oss langs elven Kestros, over en romersk bro, og var kjent for sine mange vadesteder, noe som går igjen i det gamle tyrkiske navnet Kirk Geçitler ("Førti vadesteder") for denne strekningen.

Ett spørsmål melder seg nesten med det samme: stanset de og tok inn i Milyas underveis? Spørsmålet er berettiget, selv om byen ligger litt utenfor ruten vi nå følger (den ligger lenger mot vest og høyere oppe). Identifiseringen såvel som navnet har vært usikker inntil nyere tid.

Vi bestemmer oss for å se etter.

Milyas er fascinerende på grunn av sin beliggenhet i det fjellrike Pisidia, utsikten er imponerende. Det er ikke vanskelig å komme hit, det gjelder bare å overtale noen fra den nærmeste landsbyen - Milli - til å kjøre en dit. Så begynner

klatringen. Vår guide fra landsbyen er en ung mann med klumpfot. Han halter avsted i jevnt trav, godt hjulpet av en stakk. Han synger sanger til Allahs pris mens vi klatrer oppover. Etter en halv times tid kan vi bevege oss gjennom restene av en byport og inn i en klippeakropol som har mange minnesmerker fra gresk og romersk tid.

Teateret er som vanlig plassert slik at utsikten er så dramatisk som mulig, ikke ulikt det vi fant i Termessos. Her er også rester av et rådhus, reist i elegant hellenistisk stenarbeide. Tempelplatåer er det flere av, og veltede søyler vitner om jordskjelv i gammel tid. Nekropolen er betagende vakker: de døde nyter en utsikt som de fleste levende bare kan misunne dem. Når det står så mye tilbake, henger dette sammen med at stedet har vært ubebodd fra antikken av, dessuten ligger det nokså vanskelig til for dem som vil benytte ruinene som stenbrudd.

Sammenligner vi med Kremna og Sagalassos har tiden fart vel med Milyas. For i landsbyene og på gårdene ved de to nevnte steder kan vi gå rundt og finne mange av de skatter som disse byene engang kunne vise frem. Tempelsøyler er blitt til pillarer i et hønsehus, griser og esler drikker av samme sarkofag. Innskrifter brukes som bygningsmateriale, rett og slett, mens statuer ofte er knust og brukt til dette og hint. Arkeologene har selvfølgelig også vært her, og på mange husvegger og gårdstun ser vi at de gamle stenene har fått hver sitt nummer malt i rødt.

Idag er slik plyndring av gamle byer strengt forbudt, men forbudet går ikke så langt tilbake i tid, og ulovlige utgravninger eller skattejakt finner fortsatt sted. Hver sommer kan avisene fortelle om forsøk på å smugle antikke kostbarheter ut av landet, og tyrkisk politi har vist seg svært dyktige i å oppspore slikt i byer som New York, London, Paris og Roma. De som blir tatt i Tyrkia, får strenge fengelsstraffer, noe som ikke later til å bekymre disse røverne, til tross for at noen av dem sikkert må ha sett filmen "Midnight Express".

Vår guide er naturmystiker, uten interesse for slike moderne sider ved saken. Gamle Milyas er for ham en eneste stor manifestasjon av Guds nærvær, et av skapningens underverk. Vi som som er på jakt etter den verden Paulus beveget seg

i, tenker mer i historiske enn i geografiske baner. Men kanskje er ikke det den rette måten å oppsøke fortiden på? Kanskje har vår lille guide rett når han hele tiden lovsynger Allahs nærvær i Pisidias fjellborg?

Fra Milyas' høyeste punkt ser vi tydelig ruten der Paulus og Barnabas må ha gått på vei mot Adada, siste stopp før Antiokia ad Pisidiam. En avstikker opp hit må ha forlenget reisen betraktelig, så det virker lite sannsynlig at vi ser noe som Paulus og Barnabas også kan ha sett. En mann med malaria påtar seg neppe ekstra anstrengelser av denne arten.

Hele reisen fra Perge må likevel ha tatt en liten uke, for stigningen er jevn, og våre venner skal hele 1100 meter til vær. Men hvor og hvordan de overnattet underveis, vet vi ikke. De kan godt ha tatt inn hos slektninger og bekjente av folk i Perge, dersom de ble der lenge nok til å få slike kontakter (vi vet at de ble der lenge nok til at Paulus rakk å bli syk). Var det ikke byer å ta inn i, måtte de ty til landsbyene, selv om disse ikke er omtalt i våre tekster. Men de ligger ofte der landsbyene gjør det i dag. Det har sikkert også vært reisestasjoner langs denne ruten, siden de delene av veien som er bevart viser at den ble vedlikeholdt hele antikken igjennom. Men slike *stationes* hadde dårlig rykte på seg, og vi bør kanskje lete etter andre løsninger, løsninger som samtidig var billigere.

Vår guide fortsetter sin liturgi mens han føyer stadig nye vers til hymnen. Mellom versene peker han på gamle stener og smiler bredt. Besøket varer ikke så lenge, et par timers tid, for Milyas er mindre enn Kremna og langt mindre enn Sagalassos. Men i all sin beskjedenhet sier byen oss mye om hvordan denne regionen kunne forbli et hjemsted for krigerske stammer langt inn i romertiden. Grekerne klarte aldri helt å pasifisere den pisidiske befolkningen, og vi vet at det tok romerne store anstrengelser og lang tid å oppnå dette.

Ferden gikk videre til byen Adada, syd for sjøen Kovada, og derfra til Prostanna (nær Egirdir). Så følger den gamle veien stort sett samme rute som dagens bilvei. Slik kommer vi til Yalvaç, landsbyen som ligger like ved det gamle Antiokia ad Pisidiam - ved Pisidia - feilaktig kalt Antiokia i Pisidia i moderne oversettelser: byen ligger på grensen til det pisidiske fjellandet, men er faktisk selv

idel av Frygia.

Valget av rute henger selvfølgelig sammen med behovet for snarest å komme opp i renere luft.

Likevel kunne reisen fra Perge ha vart lenger enn den snaue uken vi her har antydnet, selv i godt vær. Samtidig er det fristende å spekulere over om det er "farer på elver" (2 Kor 11: 26) vi finner opphavet til i Kestros' mange vadesteder. Kom de hit så tidlig på sommeren at vannet fortsatt gikk høyt? Var veiene alltid trygge i dette landskapet? Trengte de stokken til å jage bort ville hunder eller det som verre var? Turde de i det hele tatt overnatte under åpen himmel på denne strekningen? Vi kan trygt anta at de to ikke gikk denne strekningen alene. Grunnene var mange til at de reisende samlet seg i grupper, og på denne ruten var det stadig trafikk.

En interessant detalj hos Lukas er at Johannes Markus, Barnabas' nevø, ikke er med dem på denne etappen. Han dro hjem til familien i Jerusalem mens våre to venner fortsatte alene. Var det den strabasiøse reisen han ikke ville være med på? Var det landet bak fjellene han ikke ville besøke? Var de drastiske endringene i planene noe han ikke kunne godta? Vi vet bare at han på grunn av denne episoden ikke fikk bli med Paulus på senere oppdrag. - Igjen tyder alt på at reisen til Galatia var improvisert og et resultat av et altfor kort opphold i Pamfylia.

Den som har fulgt Paulus opp hit i i den varme årstiden, kan bekrefte at reisen medfører et klimaskifte. Varmedisen er vekk, luften er blitt ren, vi går ikke så tungt lenger. Vannflaskene varer lenger.

Det anatoliske platå er så forskjellig fra kysten som vel mulig. Den sentrale delen bærer navnet Galatia på nytestamentlig tid - gallernes land - noe som alltid kommer som en overraskelse på moderne lesere.

Navnet Galatia (lat.: *Gallia*) kommer fra det historiske faktum at de greske kongene tvang galliske horder fra Østeuropa inn i dette landskapet for å ha kysten fri (andre slo seg ned i det nordlige Frankrike og på de britiske øyer). Deres hovedsete i Anatolia var regionen rundt Ankara. Alt dette skjer på 270-tallet f. Kr., og et vitnesbyrd fra disse voldsomme krigene er den romerske marmorkopien

av en original i bronse fra Pergamon av en døende galler som vi ser i de kapitolinske museer i Roma. Men vi befinner oss helt i den sydligste utkant av provinsen Galatia, i territoriet som fra gammelt av kaltes Frygia og Lykaonia. Gallerne holdt med andre ord til i nord, rundt Ankara, mens befolkningen i syd fortsatt var frygere og lykaonere.

Gallerne viste seg å være nyttige, de var fryktede krigere og ble mye brukt som leiesoldater. Stammene i nord tjente romerne etter at de greske kongedømmene ble slått eller annektert, men de ble aldri helt siviliserte. Mye av det som antikke forfattere forteller om gallerne i Frankrike stemmer med det vi vet om gallerne i Anatolia.

På Paulus' tid var hele det anatoliske platå en romersk provins, noe som skjedde allerede i 25 f. Kr., kort tid etter slaget ved Actium (Aktion i Hellas), der Augustus seiret over Antonius og Kleopatra. Foranledningen var at de galliske fyrsteslektene døde ut, den siste lederen het Amyntas. Faren for et politisk vakuum var derfor stor, samtidig som den utgjorde en sikkerhetsrisiko for provinsene rundt om (Pamfylia, Kilikia, Asia, osv.). Området var dessuten viktig på grunn av romerrikets østgrense - regionen langs Eufkrat - og romerne ble nødt til å ta saken i egne hender. Provinsen som Augustus skapte ble svært stor og oppgavene var omfattende, militært som sivilt.

La oss se hvordan den nye provinsen så ut.

I nord var Galatia sentrert om nye bydannelser som Ankyra, Pessinus, Gordion, Tavium, for å nevne de største; disse kommer til i romersk tid. På dette steppelandet fantes det ikke byer i gresk og romersk forstand, noe som var et resultat av gallernes nærvær. De bodde i landsbyer og var organisert i stammer. For urbanisering var den eneste måten å pasifisere dette tradisjonelt krigerske og barbariske området. Og de nevnte byene er begynnelsen på en slik utvikling i nord. Men de kommer stort sett etter Augustus' tid. Han måtte konsentrere seg om andre deler av landskapet. Urbaniseringen fant derimot sted i syd under de greske kongene (byer som alle heter Antiokia og Laodikea), men denne skjøt først i været etter romernes maktovertagelse.

For i syd ligger Galatia nær opptil fjellene vi nettopp har besøkt, og hovedproblemet her var de gamle og uavhengige stammene som bebodde disse grensestrøkene. Fjellbyer som Selge, Kremna og Sagalassos vitner om sterke og uavhengige enheter, som også Milyas gjør det. Og de måtte pasifiseres, noe grekerne begynte, men aldri fullførte. Det er regelrett tale om kriger fra romernes side, kriger vi ikke kjenner, fordi ingen har skrevet om dem. Disse finner sted i årene etter romernes maktovertagelse.

Paulus bringer oss like inn i dette landskapet, omtrent 75 år etter at det var blitt del av den romerske provins Galatia. Han fører oss til byer som romerne brukte som brohoder i pasifiseringen og urbaniseringen av det sydlige Galatia. Antiokia, Ikonium, Lystra og Derbe er navnene vi finner i Apostlenes Gjerninger. Men her er mange andre (Parlais, Comama, Olbasa, o.a.). Paulus valgte disse fire av opplagte grunner. De ligger alle langs den nye hovedveien - *Via Sebaste* - det vil si: en av dens forgreninger (Antiokia ligger like ved, men ikke på denne hovedveien).

Et godt veinett var helt nødvendig for å få den nye provinsen til å fungere, for her er stort behov for et militært nærvær i starten, samt gode transportmuligheter østover og nordover. Faktisk er såpass mye av de gamle veiene bevart på enkelte steder at vi kan danne oss et bilde av dette nettverket. Og her finner vi veier av mange slag: keiserlige hovedtransportårer, veier mellom byer, veier fra byene og ut til landsbyene. Ved siden av urbaniseringen er dette det viktigste bidraget fra romersk hold. På under hundre år klarte de å forvandle hele den galatiske regionen til en regulær romersk provins - ingen liten bragd.

Men slikt kostet penger, og det enorme veinettet her oppe ble en dyr historie for innbyggerne, samtidig som det ble tvangsutskrevet mye arbeidskraft. Staten kunne umulig finansiere et slikt løft. En annen side ved saken var rekrutteringen av soldater og hjelpetropper til den østlige del av romerriket. Gallerne, frygere og grekere måtte med andre ord betale dyrt for romaniseringen, men i historisk og politisk perspektiv var det prisen verd.

Den enkleste ruten opp hit idag er med buss fra Attaleia til Isparta. Vi har allerede besøkt Milyas, Kremna og Sagalassos, så det er ingen grunn til avstigning underveis. Men reisen gjennom fjellene følger en moderne vei som løper litt øst for denne grenen av Via Sebaste. Tankene går hele tiden mot de enorme oppgavene som møtte romerne i det pisidiske landskapet (det var ikke mye lettere i Lykia, men her var ferdselsårene mindre viktige).

Straks vi forlater Isparta og fortsetter østover merker vi et scenskifte.

Nå er det slutt på vegetasjon i normal forstand. Vi er kommet opp på det som best kan kalles et steppeland. Her er vegetasjon overalt, men det er slik som bare egner seg som føde for sauer og geiter. Av og til ser vi forsøk på å dyrke jorden i moderne forstand. Fremfor alt er landskapet a-historisk: vi reiser og reiser uten å se tegn til liv. Så dukker det frem en landsby (Gelendost, for eksempel), eller et veiskilt som annonserer steder som ligger timesvis foran oss (Konya).

Den som velger å lande med fly i Konya (Ikonium), vil få seg en overraskelse under innflyvningen - for her er ingenting å se. Noen lave fjellpartier i horisonten forteller at vi ikke lander i Ankara, men nærmere Pisidia og Taurusfjellene. Det ligger et tundra-lignende landskap under oss. Her har vært mindre sjøer å se under siste del av flyturen, men aldri grønn og frodig vegetasjon. Her er ikke skoger eller kratt, bare en bakke som er dekket av vekster av forskjellig art. Straks våren er over blir landskapet brunsvidd. Det eneste unntaket er de forsøk som de siste årene er gjort på å dyrke jorden med kunstig vanning, noe som gir gode resultater.

Våre venner kom hit etter en vandring langs den ruten vi beskrev ovenfor: fra Perge og rett nord, forbi Milyas, til Adada og så videre til Antiokia. Vi har forklart hvorfor det falt seg slik at de kom hit - det er en syk og medtatt Paulus vi ser klatre seg oppover i fjellene. Men vi har ikke forklart hvorfor valget falt på Antiokia.

For det første ligger ikke byen langs Via Sebaste men litt syd for denne (Filomelion like nordvest for Antiokia ligger ved selve veien og ville kanskje vært et mer opplagt valg av reisemål i Galatia). For det annet er det langt lengre hit enn

til Kremna, Sagalassos, Termessos eller Olbasa. Dersom apostelen ville opp i renere luft for å komme seg etter de første malariaanfallene i Pamfylia, står vi overfor et stort spørsmål angående valget av sted. Han kunne sikkert blitt tatt hånd om av jøder i de andre byene.

Hvorfor dro de så langt for at Paulus skulle få rekonvalesens?

Lukas hjelper oss ikke. Trolig vet han det ikke siden vår kunnskap om sykdommen kommer fra Paulus' selv (Galaterbrevet) som Lukas åpenbart ikke har lest. Men selv da får vi ikke et presist svar på hvorfor han og Barnabas dro helt til Antiokia, bare at de dro opp i provinsen Galatia for å komme bort fra kystklimaet.

Forklaringen har vi likevel, men den kommer fra helt andre kilder.

For vi er så heldige å ha fått innblikk i gåten takket være moderne studier, studiet av tekster, nærmere bestemt tolkningen av gamle innskrifter (epigrafi). Og dette er en innsikt vi kan kombinere med våre to kilder - Lukas og Paulus - og som fører oss tilbake i tid, til et sted der våre venner kommer fra: Kypros.

For Lukas vet at Paulus her klarte å vinne prokonsulen i Paphos til den nye tro. Hans navn var Sergius Paullus. Han er en kjent person i den romerske administrasjonen på denne tid. Vi finner ham som konsul i Roma i 70, og tidligere har han vært kurator for Tiberen under Claudius. Dessuten går familienavnet igjen hos andre i dette toppsjiktet: sønnen Lucius får en distingvert løpebane og blir senator, dennes søster ekter en konsul, osv.

Og nå kommer poenget.

Vi vet videre at den samme Sergius Paullus var født i Antiokia, og at hans familie hadde eiendommer der. Han kommer altså fra den romerske eliten i Antiokia, og hans forfedre må ha vært blant de kolonistene som slo seg ned her i 25 f. Kr. Det kan ikke være tvil om at prokonsulen på Kypros må ha gitt apostelen anbefalinger og kontaktpersoner i sin hjemby, i hvert fall har han nevnt denne for apostlene, sikkert beskrevet den i detalj. Dessuten må han ha gjort apostlene oppmerksom på at Antiokia var en viktig by og et brohode i det romerske Galatia.

Straks Paulus bestemmer seg for å legge om ruten, sier derfor Antiokia seg selv. I tillegg kommer det faktum at hans gjerning på Kypros hadde vært så

lovende hva romerske aristokrater angår, at det neppe ville være dårlig misjonsstrategi å følge sporet videre, selv inn i Anatolia.

Men den avgjørende faktoren var sykdommen heller enn strategien.

Vi kommer til landsbyen Yalvaç med buss fra Isparta.

Her er et moderne museum som huser funnene fra den gamle byen, og disse vitner om stadig vekst, særlig i romersk keisertid. Byen ble grunnlagt rundt 270 av kong Antiokos I og ble først befolket av kolonister fra Magnesia ad Meandrum, nær Efesos. Med andre ord var Antiokia en selvstendig gresk bystat - med blandet befolkning - helt til Augustus opprettet den nye provinsen. De greske kongedømmene i tiden etter Alexander den store hadde ligget i krig med hverandre, noe de hellenistiske bymurene vitner om. Men nå råder den romerske fredstillstand.

Antiokia ligger på et lite høydedrag, hevet over sletten som utgjorde den viktigste delen av byens territorium. Selve utgravningsfeltet viser oss gradvise fremstøt heller enn systematiske utgravninger. Først blir den besøkende skuffet - så begeistret. Det er forholdsvis lite som er utgravd, men nettopp derfor makter det lille vi ser å gjøre desto sterkere inntrykk på oss. Stedet fascinerer også ved sin avsides beliggenhet - atmosfæren er kanskje det som fengsler mest.

Vi går gjennom restene av en by som ble fraflyttet og som fortsatt ligger under våre føtter. Vi ser en byport, en hovedgate hvor butikkene står på rekke og rad, og et teater like ved. Vi går opp til det som må ha vært sentrum i byen - festplassen - og kommer først til Tiberius' store plaza med den monumentale portalen som fører inn til helligdommen for keiser Augustus, konstruert etter hans død; den ligger ved foten av byens gamle akropol og utgjør hjertet i den romerske byen.

Templet har arkeologene klart å danne seg et bilde av, likeså helligdommen rundt. Her står vi ved et eksempel på den utrolige variasjonen i anatolisk religion: gamle frygiske eller persiske guddommer lever videre til tross for at nye greske og romerske flytter inn - de tradisjonelle guder er svært tolerante. Keiseren kommer

som den siste av dem alle. Midt i hele denne utviklingen har vi jødedommen som den helt store anomali, unntaket fra reglene. Sist kommer de kristne.

Ved restene av templet stanser vi og blir eftertenksomme.

For det vi ser er en tolkning av keiseren som gud, realisert etter hans død, da Augustus var blitt Divus (guddommelig, hellig). Her har våre venner stått, like før hele anlegget var ferdig (ca. 50 e. Kr.). Keiserkulten var blitt innført i Lilleasia i 29 f. Kr., straks Octavian var blitt enehersker, to år før han fikk navnet Augustus. Og keiserkulten kjente to former. I de greske byene fikk man lov til å dyrke keiseren sammen med guddinnen Roma, altså en kombinasjon av gresk og romersk skikk. I koloniene var situasjonen en annen. For etter latinsk skikk var ikke keiseren guddommelig før etter sin død. Mens keiseren levde, dyrket man heller hans guddommelige verneånd, hans *genius*. Starten på denne utviklingen var hans adoptivfar Julius Caesar, som var blitt erklært guddommelig i 44 f.Kr. Slik var Augustus "sønn av den guddommelige Julius" - *divi filius*.

Dette er den store innovasjonen i romersk religiøsitet på nytestamentlig tid. Faktisk ankommer keiseren og Kristus den historiske arena noenlunde samtidig, og mange er de som har søkt å fremstille dem som rivaler. For kulten av keiseren var svært populær, og den dukker ofte opp i tidlig kristen historie, særlig i forbindelse med martyrene.

Forøvrig er ikke dette det eneste keisertempel fra provinsen Galatias første år. Det i Ankyra er det største vi kjenner i den gresk-romerske verden. I Pessinus er ennå et tempel under utgravning og vitner om hvor viktig denne bygrunnleggelsen var for provinsens begynnerstadium. I det hele tatt er studiet av keisertemplene en studie i romersk historie, fordi kulten ble viktig som et forsøk på å sammenføre hele riket. Vi finner slike templer overalt: i Italia, i Hellas, i England (London), Frankrike (Lyon), Spania (Cordoba), Germania, osv., hele provinsrekken igjennom. Her i den østlige del av riket hadde herskerkult hatt en forløper i dyrkelsen av de greske kongene og ble derfor frodigere. Her var det lettest å assimilere den nye guddommen - keiseren - til de eksisterende guder og keiseren fikk flytte inn i helligdommer hvor de olympiske guddommene bodde (de

"kohabiterte" i templer til de gamle gudene - keiseren ble "den trettende olympiske" guddommen, for å si det slik).

Keiserkulten var selvsagt en direkte følge av den nye riksenheten, og hadde aldri vært mulig før, til tross for all dyrkelse av imperatorene i senrepublikken. Keiseren *var* nemlig gudlik: han var allmektig i den forstand at han kunne forandre ditt liv - han var fjern (usynlig) og likevel nær i statuer, bilder og templer - han var forutbestemt til den

himmelske salighet etter sin død og var ofte sønn av en guddommelig far eller adoptivfar. Keiserkulten ga kort sagt hedendommen nytt liv, på en måte som var enhetsfremmende for det stadig voksende riket.

Våre misjonærer har stått der vi står og sett hele herligheten. Kanskje har de gått veien gjennom triumfbuen og inn i den kolonnaderike innhegningen som omga templet. Likevel har vi et fortrinn fremfor de to: de visste ikke at det de så var en kopi av Marstemplet og helligdommen rundt dette i hjertet av Roma, reist av Augustus etter seiren ved Actium som en hyldest til krigsguden. Dersom de faktisk visste at de befant seg i et nytt Roma, var det fordi guvernøren på Paphos hadde fortalt dem det.

Men de opplevde det de så annerledes enn vi gjør, helt fri for estetisk beundring og svermeri for fortiden.

For dem var keiseren samtid - ikke fortid. Jesus ble født da Augustus regjerte og ble henrettet under Tiberius. For våre venner var keiserens guddom en realitet og en mulig trusel, for kristne mer enn for jøder. Visste de forresten at den som hersket, het Claudius? De visste helt sikkert at hans forgjenger var den gale Caius Caligula, han som hadde forsøkt å flytte inn i templet i Jerusalem og gjøre det til et tempel for seg selv (ved siden av jødernes gud: her tenkte han konsekvent hedensk og trodde at jødernes gud var en blant mange).

Vi går videre.

Et stykke unna - helt mot nord - ser vi restene av et monumentalt bad fra det annet århundre, et anlegg apostlene ikke har sett. Så følger rester av to senantikke

kirker, en større og en mindre. Vi ser tydelig konturene av et større stadium, nok et tegn på vekst og rikdom i keisertiden.

Det er stille her oppe, helt stille.

En svak vårbris varslet varmere dager.

Drosjen står nede ved inngangen og venter - vi har bare et par timer til rådighet. Heldigvis går det ofte buss fra Yalvaç til Isparta, men vi kommer neppe tilbake til Attaleia før midnatt.

I et hjørne like ved Tiberius' plaza er det faktisk noen som graver. En trillebår går i skytteltrafikk mellom stedet der vakre murrester dukker frem og en liten jordhaug like ved. Dessverre kan ingen av arbeiderne annet enn tyrkisk, og formannen er ikke tilstede akkurat nå. Vi spør og spør, på mange sprog - arbeiderne svarer med å peke og tegne i luften eller på bakken. De forsøker virkelig å hjelpe.

Vi går mot utgangen og ser oss tilbake.

Da Paulus og Barnabas kom hit, så de en hel by. Den hadde vært kolonisert i 75 år alt og var på vei til å miste mye av sitt gamle greske preg. Vår opplevelse er helt motsatt: byen blir med ett usynlig igjen - Antiokia forsvinner under den brune jorden og alt som møter øyet er natur, ikke historie. Fortiden trådte for et øyeblikk frem for våre øyne - for like brått å bli borte igjen. Kanskje det hele var et *fata morgana*?

For å forstå reisen videre må vi vite litt mer om hvordan romerne romaniserte denne sydlige delen av Galatia. Vi har nevnt noen sider ved saken, men andre viktige forhold er latt uomtalt.

Antiokia var blitt romanisert ved kolonisering, er det blitt hevdet.

Kolonisering betød at Augustus utplasserte soldatveteraner etter krigen mot Markus Antonius, den som endte med slaget ved Actium i 31 f. Kr. Avtroppende soldater fikk på denne måten tildelt plass i allerede eksisterende, eller nye, byer, hvor hver av dem fikk tildelt jord som var blitt konfiskert fra tidligere tempelområder eller fyrstelige eiendommer. I tilfellet Antiokia vet vi noenlunde

hvilke legioner som avga veteraner (særlig V og VII) og hvor disse fikk land fra, nemlig eiendommer under templet til måneguden Men Askaneos som ligger på en høyde like ved.

Hensikten med slik kolonisering er mye diskutert.

En vanlig tolkning har vært å se koloniene som militære installasjoner, for å demme opp for angrep og uro fra krigerske pisidiske stammer. Men problemet med denne teorien er at veteranene i så fall bare ville kunne gjøre tjeneste i noen få år før de ble for gamle, med mindre de da lærte opp sine sønner som soldater. En annen og rimerligere forklaring er at koloniseringen var romernes måte å løse to problemer på samme tid: demittering av soldater - fredelig romanisering av strøk som hadde en ustabil fortid. I tilfellet Antiokia er dette trolig tilfellet, siden det i starten ble stasjonert en legion i nærheten, nettopp med tanke på forsvar av området.

Kolonier og nytt veinett, militært nærvær og hverving av hjelpetropper var altså måten Galatia ble romersk provins på. Det militære nærværet ble også dyrt for lokalbefolkningen, siden byer og landsbyer hadde plikt til å sørge for tropper som ble transportert fra et sted til et annet (for eksempel grensen i øst). - *Pax Romana* kostet alltid mye penger.

Koloniseringen gjelder også andre byer, og Augustus nevner disse i sitt offentlige testamente, kalt *Monumentum Ancyranum* etter en versjon av hele teksten som vi finner på muren av Augustustemplet i Ankara, og som også har foreligget i Augustustemplet i Antiokia ved Pisidia (mange fragmenter er funnet). I kap. 28 nevner han uttrykkelig kolonier i Pisidia, uten å si hvor mange. Den nye provinsens hovedsete var som nevnt Ankara (Ancyra) i det galliske nord, med dette var ingen gammel by, og Antiokia ble mer distingvert, ikke minst på grunn av de romerske kolonistene, som var soldater fra Italia.

Vi kjenner i alt ni byer i det sydlige Galatia som ble gjenstand for en slik kolonisering i provinsens tidlige år. Ved siden av Antiokia er det tale om Parlais, Ikonium og Lystra, og de pisidiske byene Kremna, Komana og Olbasa. Andre byer som Neapolis og Attaleia (ved Perge) fikk også en del veteraner, men uten å bli

romerske kolonier i full forstand. I tillegg til kolonisering grunnla Tiberius og Claudius en rekke nye byer, som f. eks. Pessinus og Tavium.

Befolkningen i koloniene var naturlig nok blandet all den tid det ikke dreide seg om nye grunnleggelser.

I tillegg til den anatoliske befolkningen og grekerne fra hellenistisk tid kom nå en større kontingent italienere som ga byene et italiensk preg. Her ble latin hovedsprog og romersk styresett ble normen. I Antiokia er det nesten tale om en ny grunnleggelse, siden byen ble et slags Roma i miniatyr og lå på syv høyder. Antiokia som romersk by betød at romere levde side om side med frygere og grekere, samt den jødiske gruppen som var blitt plantet her da byen først ble grunnlagt. I koloniene hadde gjerne de forskjellige befolkningsgruppene eget styresett og egen religion. Men jødene nøy ikke det privilegium å få styre seg selv på linje med romere og grekere, og var derfor underlagt andre, i dette tilfellet romerne - noe som blir del av vår historie. Romerske magistrater hadde altså høyeste myndighet, og vi møter dem flere ganger i vår reise gjennom Tyrkia.

Hit kom de to misjonærene en dag tidlig på sommeren i 46. Johannes Markus var blitt lovet en misjonsreise i Pamfylia og ville ikke bli med opp i innlandet, noe vi skal se utelukket ham fra senere reiser sammen med Paulus.

Noe svært interessant dukker opp i denne sammenhengen.

Navnet Saul (hebraisk; *saulos* på gresk) anvendes ikke lenger av Lukas - han går over til å bruke formen Paulus (som er latin - *paulos* på gresk).

Hva er det som skjer?

Overgangen finner sted i 13: 9. Vi befinner oss på Pafos hos prokonsulen Sergius Paullus som gjerne lytter til apostelen. Det er under en episode der at vi for første gang merker navneskiftet: "Men Saulos - også kalt Paulus - fyltes av Den Hellige Ånd ..."

Fra nå av er det bare tale om Paulus.

Har apostelen tatt prokonsulens navn? Er Sergius Paullus blitt Sauls romerske *patronus*? Mye kan tyde på at dette er tilfellet, ikke minst valget av

Antiokia som sted for en rekonvalesens og senere for misjon. En annen detalj kan bidra til å styrke denne teorien: fra nå av er det Paulus og ikke Barnabas som er ekspedisjonens leder (13: 13: "Paulus og hans følge").

La oss følge dem inn i byen.

Vi kan trygt anta at de tok inn hos privatpersoner, siden de ble her lenge. Sergius Paullus' anbefalinger kan ha vært avgjørende, men synagogen hadde ofte et hospits eller lignende losjmuligheter. Til sist kommer håndverkslauget - teltmakerne - som de lett fikk kontakt med på byens torg, og som sikkert kunne hjelpe. På nye steder må de prøve seg frem. Fra våre to kilder vet vi om flere tilfeller av privat innlosjering: Paulus tok inn hos Lydia i Filippi, hos Jason i Tessalonika, hos Aquilas og Priscilla i Korint, hos Mnason i Jerusalem og hos Filemom i Kolossai. Men Lukas har ikke slike opplysninger i tilfellet Antiokia.

Hvor lenge rekonvalesensen varte sier selvsagt ikke Lukas noe om, men hele oppholdet i Galatia har sikkert vart over et år, sannsynligvis to (46 - 48), distanser, klima og årstider tatt i betraktning. Dersom de to ankommer Antiokia sommeren 46 - etter en vår på Kypros - blir det ingen reise igjen før til høsten, grunnet sykdom. Så følger en vinter hvor de holder seg i ro (i Ikonium eller Lystra), og en ny arbeidsesong står for døren (reisen til Derbe og retur til Perge).

På sabbaten gikk de inn og tok plass i synagogen.

(13: 14)

Straks Paulus blir sterk nok til å forkynne, oppsøker han synagogen.

Restene av en slik er funnet under den store Paulusbasilikaen, men det kan ha vært flere synagoger i byen. Der vi står i ruinene av antikk kristendom er det umulig ikke å tenke på den talen Lukas legger i apostelens munn.

Talene Lukas gjengir er komponert av ham selv, helt i tråd med antikk historieskrivning, slik vi kjenner det fra Thukydid, Livius og Sallust. Men de er ikke helt ulike det Paulus selv sier i brevene, noe som gjør kilde spørsmål et hos

Lukas så interessant. Men alt tyder på at Lukas ikke kjente brevene - i hvert fall ikke de vi har - selv om han vet mye om Paulus.

Dette er hva Lukas gjengir:

**Efter at Loven og Profetene var forelest,
sendte synagogeforstanderne dem bud for å si:
"Brødre - har dere et oppmuntrende ord til folket,
så tal!"
Da reiste Paulus seg,
hevet hånden og sa:
"Menn av Israel,
og alle dere andre som frykter Gud,
hør på meg!"
(13: 14 - 16)**

Allerede denne korte innledningen gir oss mye verdifull informasjon.

"Menn av Israel" refererer selvsagt til de jøder som befant seg i synagogen denne sabbaten, det vil si: den mannlige delen av den jødiske befolkningen.

Det jødiske nærværet i Antiokia går tilbake til byens grunnleggelse og er del av et hellenistisk program. Vi kjenner til jødiske kolonier i mange byer fra gresk kongetid: Apameia, Laodikea, Adramyttium, Pergamon, Hierapolis, Afrodiasias, og andre. Jødene i Antiokia kommer opprinnelig fra den store kolonien i Babylon, og det var kong Antiokos II som plasserte dem i Galatia rundt år 220, i militært øyemed. De var nærmest for leiesoldater å betrakte og fikk derfor gode levevilkår i byene: egne lover, eget rettsapparat, religionsfrihet, egen mat (!), samt beskyttelse av pengetransporter til Jerusalem i forbindelse med tempelskatten som ble fraktet dit årlig. De levde ikke bare av handel og håndverk, men dyrket også jorden, jord som de var blitt tildelt på samme måte som de romerske kolonistene fikk det senere. Synagogene lå gjerne sentralt plassert, som vi fremfor alt ser det i Sardis og her i Antiokia (den som ligger under den største basilikaen).

Ved å gå til synagogen befinner misjonærene seg imidlertid i mer enn en lokal subkultur, noe det neste uttrykket hos Lukas vitner om: "og alle dere andre som frykter Gud".

Hvem er alle disse andre?

Det er et særdeles viktig spørsmål, for vi må vite hvem talen henvender seg til for å skjønne hva den betyr. Og nå er vi tilbake ved et tema vi nevnte allerede i forbindelse med oppveksten i Tarsos og som trenger å utdypes.

De "gudfryktige" er en temmelig klart definert gruppe på Paulus' tid. Det dreier seg om hedenske sympatisører, folk som gjerne besøkte synagogen. Noen konverterte til jødedommen, mest kvinner siden disse ikke måtte omskjæres. Men disse "som tror på Israels Gud" er sympatisører heller enn konvertitter. Med andre ord står vi overfor en tredeling: jøder - konvertitter - sympatisører. Og det er gjennom denne siste gruppen at Paulus kommer overklassen nærmere med sin forkynnelse. Han opererer sentralt heller enn perifert på det nye stedet han befinner seg, for gjennom sympatisører er det at synagogen blir integrert i byens sivile liv. Derfor er det ikke jøder som blir tilhengere av kristentroen som er viktigst for misjonærenes arbeide i Antiokia, det er de hedenske sympatisørene, de som kommer fra byens høyere sjikt, dens elite. Og dette vet Lukas meget godt.

Hvorfor gikk altså hedninger i synagogen?

Jødedommen dreier seg om et avvikende religiøst syn fra det som er gjengs i den gresk-romerske verden: et oppgjør med polyteisme, klassisk mytologi, alt det vi kjenner fra Paulus' samtid. Men det dreier seg samtidig om noe mer: et sosialt alternativ, for deres religion består i etisk monoteisme. Jødene var langt mer engasjert overfor sine trosfeller enn det vi kjenner til fra hedendommen: de tar seg av fattige og gamle, for eksempel; de verner om livet på en måte som forbyr at de setter ut barn (noe som hedningene praktiserte i stor stil, og som medvirket til å redusere folketallet), de er monogame. Jødene vokser derfor alltid i tall og sprer seg raskt over hele middelhavsverdenen. Alt i alt finner vi mange grunner til at hedningene skulle finne seg tiltrukket av jødedommen.

De gudfryktige blir følgelig et hovedtema i Paulus' arbeide, ikke bare her i

Galatia, men overalt hvor han kommer, slik Lukas stadig understreker. Det dreier seg om prominente borgere, særlig kvinner. Og vi kjenner dem fra innskrifter i Afrodiasias og i Sardis (som opererer med den samme tredelingen vi kjenner fra Lukas). Skjønt disse kommer fra en senere tid, bekrefter de det bildet Lukas tegner. Jødiske medlemmer av byrådet går igjen i innskrifter, noe som antyder at jødene utgjør en forholdsvis stor gruppe innenfor bykulturene. Riktignok brukes et litt annet ord for dem enn Lukas gjør (de sier *theosebeis* mens Lukas sier *sebomenoi* eller *joboumenoi*), men det er tale om samme fenomen. Hos Lukas finner vi de gudfryktige i Efesos, Filippi, Saloniki, Berøa og Korint. Arkeologene møter dem mange andre steder.

Når Paulus oppsøker synagogen heller enn markedsplassen, betyr dette at han der kan få kontakter inad i byens liv - med elementer fra den sivile eliten - som kan bli avgjørende for kristendommens videre vekst. Og det er denne gruppen Lukas understreker som den viktigste delen av Paulus' publikum.

Betyr dette at de første misjonærene hadde en godt uttenkt sosial strategi - å arbeide seg oppover i samfunnet - i tillegg til at de byer de velger også viser planmessighet, siden det dreier seg om byer som er viktige knutepunkt og gjerne provinshovedsteder? Erfaringene på Pafos kan ha ansporet dem i en slik retning. Bildet Lukas tegner av Paulus tilhører derfor ikke bunnen og heller ikke toppen i bysamfunnet, men et mobilt mellomsjikt med kontakter oppover og nedover. All tale om de gudfryktige er derfor tale om byens indre dynamikk - tverrsosiale og tverrkulturelle faktorer.

Og hva har så Paulus å si til dem som gikk i synagogen i Antiokia, de være seg jøder, konvertitter eller gudfryktige?

**Dette er det glade budskap vi har å bringe dere:
At det løftet Gud gav våre fedre,
det har han latt gå i oppfyllelse for oss, deres barn,
ved å oppreise Jesus.**

(13: 32 - 33)

Det er ikke noe nytt vi hører denne gangen, det er allerede blitt tradisjonell kristen forkynnelse, slik Lukas også sier at apostlene i Jerusalem forkynte. Mønsteret er: løfte (Loven og Profetene) - oppfyllelse (Jesus), et mønster som kristen forkynnelse og teologi følger til denne dag. At dette med tiden skulle føre til at Loven og Profetene ble til Det gamle testamente, det visste ingen dengang. Enda mindre visste Paulus at de brev han kom til å skrive skulle bli del av det vi kaller Det nye testamente og som fortsatt holdes for å være en riktig tolkning av GT.

**Så skal dere da vite, brødre,
at det er takket være ham
dere får syndenes forlatelse forkynt;
og den fulle rettferdiggjørelse,
som Mose lov var ute av stand til å gi dere,
den oppnår nå hver og en som tror, ved ham.**

(vv. 38 - 39)

Paulus og Barnabas må ha gått i synagogen hver sabbat denne anatoliske sommeren, straks sykdommen var på retur. Selv om Lukas nekter å gi oss tidsbestemmelser så tar han med noe som angår oppholdets varighet.

Den følgende sabbat strømmet nesten hele byen sammen ...

**Men ved synet av hele denne mengden
ble jødene forbitret og sjalu
og svarte med hånsord på alt
hva Paulus hadde sagt.**

(vv. 44 -45)

Misjonærene vekker altså oppsikt i byen, noe som uroer jødene. "Hele byen" er

selvsagt en overdrivelse fra Lukas' side, men poenget er ikke til å ta feil av. De bringer noe nytt - noe som kan gjøre den religiøse situasjonen ustabil, sett med jødernes øyne, nettopp fordi dette nye rokker ved jødernes innflytelse i byen. De har med andre ord fått konkurranse i Antiokia, noe som fort ble kjent.

Og hvordan reagerer våre venner på det?

De to kommer med en programerklæring som sier at de fra nå av bare vil gå til hedningene - noe de ikke gjør. For hvert nytt sted de kommer, fortsetter de å besøke synagogene, og mønsteret går igjen overalt: forkynnelse for jøder - splittelse blant jødene - sympati fra de gudfryktige. Erklæringen sier heller noe om hvor de mener trykket eller ansvaret ligger.

Det som følger kommer derfor ikke som noen overraskelse på oss.

**Jødene sørget imidlertid for
at det oppstod en fiendtlig stemning
blant de fornemme damer
som hørte til de gudfryktige,
og hos byens fremste menn;
og slik lykte det dem å få dem utvist fra byens område.**

(v. 50)

Disse byens "fremste menn" er selvsagt romerne. Med andre ord går de til myndighetene, som er nær knyttet til de gudfryktige, særlig kvinnene - akkurat som jødene gikk til Pilatus i Jerusalem og fikk henrettet Jesus.

Og myndighetene forviser våre venner fra Antiokias "område".

Gunnes' oversettelse parafraserer litt. "De drev dem ut av byens territorium" eller "fulgte dem til bygrensen" ("grensene") er bedre. Dette betyr at de ikke lenger kan oppholde seg i Antiokia eller i det distriktet byen eide og levde av. Og denne opplysningen gir oss anledning til å kommerntere en annen side ved saken.

Alle antikke byer var helt avhengige av et omliggende landbruksområde, slik at kartet over Galatia ser ut som et lappeteppes: et "område" her og et der, hver med

sin by, som var hjerte i det hele. Jo større by, desto større område (Athen er et eksempel på hvor stort territorium en by kunne ha). Territoriet var fullt av landsbyer og gårder, hvor misjonærene fra nå av heller ikke hadde adgang. Landsbyer er forøvrig viktig hos Lukas, for Jesus underviste jo i landsbyene utelukkende (med unntak av Jerusalem). Men det er påfallende at han ikke nevner noen i sin skildring av Paulus (bortsett fra gjennomfartsteder som Hexamilia i Korints territorium). Skjønt, han nevner "egnen"/"omegn" i 13: 49. "Slik bredte Herrens ord seg over hele egnen" - noe som er årsaken til at "egnen" må tolkes som "området/territoriet" til byen (Lukas bruker ordet *khora* - landsbygden - som passer godt).

Det er en vanlig antagelse at kristentroen ikke nådde ut til bygden i det første århundret (den som nevner fenomenet først er Plinius d. y. omkring år 110). Men vi skal vokte oss for å være for sikre. Kontakten mellom by og land var meget intim, og selv om det som regel ikke bodde jøder i landsbyene, kan troen ha spredt seg dit fra hedningene i synagogen, skjønt Lukas alltid beskriver disse som byfolk. Det som sier seg selv, er at utgangspunktet for all forkynnelse er byene og ikke landsbyene (her er situasjonen den motsatte av det den var i Jesu tilfelle). Det er byene på Tyrkiakartet vi møter i NT og annen tidlig kristen litteratur, ikke landsbyene. Men i antikken er "by" et inklusivt ord, og hele distriktet må tas i betraktning. I tilfellet Antiokia kjenner vi ikke navnet på disse landsbyene (til forskjell fra f. eks. Athen og Korint, hvor kartet er mye tydeligere).

En detalj i det hele er selvsagt at denne avgjørelsen fra myndighetens side bare gjelder i den perioden de angjeldende magistrater styrer (normalt er det tale om ett år). Et nytt år betyr derfor nye magistrater, og avgjørelsen er ikke lengerbindende, med mindre de nye stadfester den. Når vi derfor finner at Paulus og Barnabas kommer tilbake til Antiokia året etter (47/48), er det en opplysning som er helt i tråd med gjeldende regler.

En annen tanke dukker opp i denne sammenhengen.

Dersom Sergius Paullus hadde forbindelser her oppe og apostlene kunne referere til ham, for eksempel ved introduksjonsbrev, hvor blir disse av i

beretningen hos Lukas? Vi vet ikke. Vår reisefører later ikke til å være klar over en slik forbindelse. Men det kan også skyldes at guvernørens slektninger ikke hadde noe med styre og stell å gjøre på dette tidspunktet - eller at de to apostlene ikke ville benytte seg av slike privilegier.

Hvor stor var Antiokia på denne tid?

Et vanlig siffer er 100.000, men da er ikke landsbybefolkningen iberegnet. Hvor stor del de forskjellige befolkningsgruppene utgjorde, vites ikke. Var latinerne en tredjedel eller kanskje mer? Var grekerne og frygerne jevnbyrdige i tall? Hvor mange var egentlig jødene i Antiokia?

På det tidspunktet hvor vi befinner oss har selvsagt en del av kolonistene blandet seg med de andre elementene (ved inngifte). Men det er langt frem til at det latinske blir oppslukt av det greske og regionale (frygiske) særpreget og latin forsvinner som offisielt bysprog (det skjer engang på 300 - tallet). Men at romerne skjønnte gresk, er helt sikkert, noe som også fremgår av Lukas' beretning.

Før vi forlater Antiokia, er det påkrevd med en lynvisitt til templet for den gamle anatoliske måneguden Men Askaneos. Den ligger på et lite fjell like ved. Stedet er utgravd og det er mulig å danne seg et bilde av helligdommen. Som nevnt tidligere var templet rikt på gods, og det mest sannsynlige er at Augustus konfiskerte dette og fordelte det til soldatveteraner som slo seg ned i Antiokia.

To sentrale helligdommer finner vi i denne delen av Anatolia, og fjellet der vi står - Karakuyu - er den viktigste av disse. Guden Men er blitt byens og distriktets egen guddom (gr.: *patrios theos*) og her er rikelig med ruiner, av to templer og andre tilstøtende bygninger. Det største templet er omgitt av en høy innhegning med portaler på alle sider, med inngang til rom som kunne huse pilegrimenes banketter. En liten veddeløpsbane hvor festivaler ble holdt, ligger like ved. Muren som innhegner templet er dekket av små dedikasjoner med eller uten innskrift. Det dreier seg om utallige små halvmåner, slik sydens barn stadig bringer votivgaver til sine kirker og statuer.

Hvem er så guden Men?

Han er en av Anatolias mest populære guddommer og ble dyrket i utallige små helligdommer og noen få store. Han bærer fygisk lue og kappe og holder en furukongle i hånden. Han har alltid månen som sitt emblem. Men er derfor den viktigste frygiske guddommen - månegud - ved siden av himmelguden Zeus Megistos og jordgudinnen Cybele (Magna Mater). Han kommer likevel ikke sist i rekken, han er faktisk mer populær enn de andre, slik denne gamle helligdommen bevitner.

At romerne tok med seg den latinske treenigheten - Jupiter, Juno og Minerva - til sine kolonier betyr ikke at de var uinteressert i lokale guder. De gamle anatoliske gudene hadde både perserne, gallerne og grekerne adoptert før romerne kom. Faktisk finner vi belegg i en innskrift (fra Efesos) på at Men kalles "den høyeste gud på himmelen".

Med stedet for seg selv, får vi stenene i tale. For hver ruinby, hvert sted fra fortiden, har sin egen sjel og sin egen atmosfære. Alle besøkende i Tyrkia kjenner Efesos og Pergamon, kanskje også Milets ruiner eller Didyma og Priene. Færre kjenner Antiokia og Lystra. De aller færreste har besøkt månegudens helligdom på høyden utenfor Antiokia, nesten ingen finner frem til Derbe. Sett fra månegudens tempel får sletten med Antiokia tydeligere konturer. Vi ser restene av den store akvedukten som førte vann fra fjellene til badeanleggene i byen - et tegn på fredelige tider.

Solen er langsomt på vei mot horisonten, konturene begynner å bli skarpere. Det gjør også våre iakttagelsesevner. Vi speider etter månen, men den er ikke å se ennå. Etter solen er månen alltid den mektigste gud i det hedenske panteon, en gåtefull og litt dyster guddomm som henter sitt lys fra solen, men som likevel har stor innvirkning på livet på jorden. "Mannen i månen" har ikke klare konturer.

Med ett våkner vi av all den hedenske rusen.

For det er ikke månegudens tempel vi står og ser restene av - det er et tempel omdannet til kirke! Det er en døpt månegud som bor her, forsonet med en jødekristen skapergud, en som reduserer elementene i kosmos til det de er - måne og sol - og fratrar dem alle rettigheter til å fungere som guder og gudinner.

Det er en riktig utvikling dette, for solen og månen mister sin egenverdi straks vi gjør dem til noen annet, til noe mer enn de er; det samme gjelder stjernene. La dem henge der på himmelens hvelving som tegn på at ingenting varer evig, unntatt den som hengte dem der. For hver stjerne er en liten sol som fødes, vokser, lever, svekkes, og dør. Men stjernenes oppgave er nettopp å gi liv til sine måner. Å dyrke månen selv blir derfor en svært indirekte form for religionsutøvelse, så indirekte at den blir avgudsdyrkelse.

Stenene her oppe sier oss alt dette. Fra å skulle tjene skapningen er de alle blitt omplassert og gjenreist så de kan tjene Skaperen. Guden Mens helligdom er derved blitt talerør for en religiøs fornyelse, en radikaliserings av alt vi forstår med religion.

Sjåføren tuter med hornet, et sikkert tegn til at vi må tilbake til Yalvaç, ellers mister vi bussen til Isparta.

**De ristet da byens støv av sine føtter
og bega seg til Ikonium.**

(v. 51)

Når på året dette skjer, vet vi ikke, men våre to apostler har langt å gå til neste by - Ikonium ligger over 100 km. borte. I alle fall er veien både god og trygg for ferdsel, med de nødvendige *stationes* - innkvarteringssteder - langs ruten. Alternativet blir å overnatte på gårdene eller i fri luft dersom været tillater, og det gjør det dersom vi er kommet ut på sensommeren. Med sko eller sandaler på føttene, med bredbremmet hatt, med stakk i hånden og pung i beltet, iført en reisekappe med hette i tilfelle regn, slik ankommer de det neste byterritorium. Og valget av reisemål er betinget av veinettet denne gangen, ikke av bekjenskaper eller anbefalinger.

Langsamt nærmer de seg Ikonium.

Konya er Tyrkias hellige by. Det er den blitt takket være mystikeren Mevlana som

slo seg ned her og hvis grav er et valfartssted. Den gamle bykjernen har fortsatt mye av sin sjarm i behold, med mange moskeer og lave hus. Men rundt denne har det vokst opp en stor og ny by, nok et resultat av flukten fra landsbygden.

Om det bor kristne i byen ut over de to nonnene som passer byens beskjedne kirke, vites ikke. I 1990 var vi hele fem tilstede ved Langfredagsgudstjenesten: en prest som kom langveisfra - tre nonner - og undertegnede, som ble tatt for å være franskmann (!) - noe vi var for syk til å bestride - og måtte sone for ved å lese en av lesningene på fransk. Sykdommen skyldtes ganske enkelt klimaendringen etter et opphold i Pamfylia, hvor det var vår og varmt, mens Galatia fortsatt hadde vintertemperaturer - altså helt motsatt av det Paulus opplevde.

Ikonium (gr.: *Eikonion*) var det latinske navnet på en gammel by som i tur og orden var blitt bebodd av hetitter, frygere, lydere, persere og grekere før Augustus gjorde den til en romersk koloni. Det jødiske nærværet skyldes igjen gresk politikk, men ingen sikker informasjon om denne befolkningsgruppen foreligger. Under keiser Claudius fikk byen ny oppmerksomhet fra romersk hold, i form av flere offentlige bygninger, og ble tildelt navnet Claudiconium. Men intet av alt dette er å se idag, fordi byen aldri har vært utgravd. Noen få arkeologiske prøver har vært gjort i parken i sentrum, men disse viser oss funn fra den eldste bosetningen og ikke fra gresk eller romersk tid. Men vi vet at her fantes en helligdom til Zeus Megistos (dvs. den Høyeste, som tilsvarte romernes Iuppiter Optimus Maximus). Litt lenger nord ligger den store helligdommen til den frygiske Kybele: Meter Zizimmene.

I Ikonium gikk de frem på samme måte.

**De begav seg inn i jødernes synagoger
og talte slik at de bragte en stor mengde,
både jøder og hellenere, til troen.**

(14: 1 - 2)

Ikonium var delt mellom mange folkegrupper, akkurat som Antiokia var det:

romerske veteraner, grekere, frygisk urbefolkning, jøder. Lukas nevner ikke romerne eksplisitt. Kanskje er de et svakere nærvær i Ikonium og nærmest fungere som autoritet i bakgrunnen. Ikonium var ikke et nytt Roma, men som koloni var den likevel underlagt romersk styresett.

Her ser vi samme fremgangsmåte som i Antiokia: besøk i synagogen - forkynnelse ut fra Skriften (Loven og Profetene). Publikum var blandet også her - jøder og hedninger - og vi spør oss hvilke faktorer som bidro til hedningenes søken etter etisk monoteisme, i tillegg til jødernes sosiale eksempel. Det foreligger nemlig en del berøringspunkter mellom jødedommen og hedendommen på denne tid.

For en tendens til monoteisme er å spore i kulten av "den høyeste gud" (gr.: *theos hypsistos*). I et verdensrike som i stigende grad blir sentralisert og systematisert, er det ikke å undres over at en lignende utvikling skjer innen religionene. Dessuten hadde de et felles berøringspunkt i himmelguden Zeus/Iuppiter, som lett kunne assosieres med jødernes gud. Denne tendensen blir mer markert i århundrene som følger, og vi finner en teoretisk kulminering av hele prosessen i filosofenes monistiske system. Uten at de kanskje alltid var klar over dette arbeidet tiden for det som misjonærene var ute etter: en ny tolkning av etisk monoteisme (jødedommen). Både gresk filosofi og romersk keiserkult trekker i samme retning, men ut fra andre forutsetninger.

I tillegg til *pax romana* var det altså religiøse faktorer som muliggjorde kristendommens utbredelse, kombinasjonen av enhetstenkning (filosofieb) og helhetstenkning (politisk).

De ble nå der en god stund ...

(v. 3)

Dette er informasjon av en art vi altfor sjelden hører hos Lukas. Hva han mener med "en god stund", er umulig å si. Men med det tempoet han vanligvis beveger sine hovedpersoner i, er det rimelig å anta at han tenker på en hel vinter: 46/47. Og i løpet av denne vinteren har striden om de to tilspisset seg. Det er stadig det

hedenske nærværet i synagogen begge parter konsentrerer seg om - jøder som misjonærer. For de som representerte hovedkulturen i byen.

Men så får vi vite at striden brer seg:

Da delte innbyggerne i byen seg i to leire.

Den ene tok parti for jødene,

den andre for apostlene.

Jødene og deres ledere gikk i midlertid

i forbund med hedningene

og reiste en bevegelse

for å gå løs på apostlene og stene dem.

(14: 1 - 5)

I Antiokia hørte vi at "hele byen" var på benene i anledning apostlenes besøk. Nå får vi vite at Ikonium delte seg i to.

Lukas sier ikke et ord om at den romerske øvrigheten er koblet inn. Tvert imot beskriver han et forsøk på å lynsje Paulus og Barnabas. Men de trenger hedningenes hjelp til dette. Hvilke hedninger er det tale om? Søker jødene i Ikonium å dekke seg bak grekere og frygere? Var det et romersk nærvær i synagogen i Ikonium? Dersom romerne var innblandet i denne kontroversen, ville ingen lynsjing komme på tale - var romerne i mindretall? Vi vet at kolonistene kom fra den syvende legion, men vi vet ikke hvor mange disse var. De må ha vært langt mer tallrike enn i de byene hvor det bare ble innplantet en del kolonister, som for eksempel i Attaleia, men helt sikkert færre enn i Antiokia.

Mener Lukas heller å si at jødene ikke gjorde som sine trosfeller i Antiokia - å gå til de romerske magistratene - men søkte en raskere og mer dramatisk løsning på det hele? Er derfor jødene i Ikonium mindre lovlydige enn brødrene i Antiokia? Kanskje har de ikke samme innflytelse oppover i bystaten?

La oss se på andre sider ved saken.

Var det kanskje slik at synagogen trengte de gudfryktiges økonomiske støtte? Dersom en alternativ tolkning av jødedommen - kristendommen - ble populær på dette hold, ville det få konsekvenser for jødene og synagogen? For alt vi vet kan dette også ha bidratt til å svekke deres status i bysamfunnet. Nye religiøse ideer kan i og for seg ble kontroversielle nok, religion er per definisjon konservativ. Til syvende og sist er det likevel deres praktiske nedslagsfelt som teller, de forandringer disse idéene måtte avstedkomme, de konsekvenser de måtte få for det bestående system. Apostlenes forkynnelse skaper ikke problemer av den art vi her ser uten at det foreligger tungtveiende grunner for det. Og vi skal komme tilbake til disse i neste kapittel. Apostlenes nye budskap kan nemlig få store konsekvenser for livet i synagogen: den nye tolkningen av jødedommen som nå dukker opp kan bidra til å løsrive de gudfryktige fra synagogefellesskapet.

Før vi forlater Konya oppsøker vi museet like ved parken i sentrum.

Det er av beskjedne dimensjoner og mindre kjent enn det i Yalvaç. De større funngjenstandene står ute i haven, og her er flere objekter som har interesse for vår historie, først og fremst alt som kan knytte oss til Paulus. Veimerker fra *Via Sebaste* er noe av det første vi ser, og de sier oss ikke avstanden *til* men *fra* nærmeste by. De minner oss om at veier ble vedlikeholdt gjennom flere hundre år og var guvernørens ansvar.

I et hjørne til venstre for inngangen ser vi en gresk innskrift på fremsiden av det som trolig er et alter. Det er denne som blir brukt som bevis for identifiseringen av Derbe, vårt siste stoppested i Galatia. Det var først i 1956 at man ved hjelp av innskriften definitivt kunne fastslå byens beliggenhet. Den forteller oss på gresk at Derbes guder har manifestert seg (men ikke hvordan), og at folket og rådet på denne måten minnes disse. Innskriften kan dateres til året 157 e. Kr.

Funn fra Ikonium er det lite av, men inne i museet kan vi se mye som har dukket opp andre steder. Et alter fra kolonien Lystra - vårt neste bestemmelsessted - har en innskrift på latin som sier at alteret er viet kulten av den guddommelige Augustus (Divus Augustus) og at den er en gave fra byrådet.

Men vi er ikke ferdige med Konya i det vi forlater museet. Historien om Paulus og Barnabas er også bevart i de apokryfe Paulusaktene.

Der leser vi om Thekla som er en konvertitt fra denne byen og som følger apostlene til Antiokia. Det er her vi får den eneste beskrivelsen av Paulus fra antikken, den vi har sitert tidligere, og som stemmer med den ikonografi som har fulgt ham gjennom tidene. Paulusaktene fra det annet århundre utgjør med andre ord et ekko av oppholdet i det sydlige Galatia. Tradisjoner hos Lukas er videreutviklet, så mye er klart, men det dukker også opp ny informasjon. Det betyr at Thekla kan ha vært en historisk person med opphav her i byen. Handlingen utspiller seg mellom Antiokia og Ikonium, men ender i Silifke i Kilikia hvor vi besøkte hennes helligdom på veien til Pamfylia fra Tarsos.

Når vi nå følger dem videre på ferden, ser vi at noe nytt dukker opp - våre venner værer faren for lynsjing og stikker av.

**Da disse ble klar over det,
tok de sin tilflukt til byene i Lykaonia,
Lystra og Derbe,
og landet deromkring.
Så fortsatte de å forkynne evangeliet der.
(14: 1 - 7)**

Vi befinner oss igjen på Via Sebaste. Distansen Ikonium - Lystra er ikke så stor, 30 kilometer, en dagsreise dersom tempoet er noe over det normale. Hva som menes med uttrykket "landet deromkring" (gr.: *perikhoron*) vet vi ikke, men spørsmålet om landsbyene dukker opp hver gang "landet" blir nevnt i en av dens mange former. I alle fall er det ikke tale om at de to forlater sin bystrategi til fordel for landsbyene. Når Lukas kaller Lystra og Derbe for byer i Lykaonia, er dette helt korrekt. For de ligger nettopp i den lykaoniske delen av Galatia, hvor det lokale sproget ikke lenger er frygisk men lykaonisk. Det ser vi tydelig av beretningen som følger.

Like før Hatunsaray står et lite veiskilt på høyre side: Lystra 2 km. Ta av til høyre og følg veien til en avlang høyde like etter en bondegård. Be bonden om hjelp, drosjesjåføren er her for første gang og vet like lite som vi, sannsynligvis langt mindre.

Lystra ligger i et mer kupert terreng enn Ikonium. Her er åser og høyder å se, en treklynge her og der, dyrket mark, mer vannrik jord. Men det er så og si ingenting tilbake av byen. Assistert av den stedlige og alltid hjelpsomme bondestand bestiger vi høyden som har vært byens akropol og som ligger der uutgravd. Bonden viser oss derefter en kilde som knyttes til apostelens navn.

Fordi byene i keisertiden ikke var truet, kunne man ved hjelp av akvedukter hente vann fra fjellene omkring, noe som var en umulighet i gresk tid, dengang alle var henvist til å benytte kilder innenfor byens murer, med det resultat at greske bad gjennomgående var små, gjerne knyttet til byens gymnasium. Under romerne blir det avgjørende for en by å ha et skikkelig bad, ved siden av teater, templer, idrettsbaner, og alt det andre. Slik ble badene et viktig tegn på romaniseringen av den greske verden, også i Galatia. Vi så restene av store konstruksjoner i Antiokia, og selv her, på et øde sted som Lystra er det noen rester av bad tilbake. Bonden viser dem stolt frem mens han imiterer plaskelyder og lar armer og hender svømme i løse luften.

Byen må ha dekket et større område, for potteskår og marmorbiter dekker jordene i en stor omkrets. Hvorfor er det nå nødvendig å besiktige bondens åker? Han trasker mistenksomt etter. Vi tar opp noen potteskår eller marmorbiter og lar bonden holde disse mens vi fotograferer. Straks får vi bevege oss fritt hvor vi vil.

Vi vet at Lystra ble romersk koloni under Augustus, men det er mindre sikkert hva slags bebyggelse som fantes her fra før. Vi kjenner ikke til noen bygrunnleggelse fra de greske kongenes side, men her kan like fullt ha eksistert en større frygisk landsby. *Colonia Julia Gemina Felix Lystra* er byens fulle navn på romersk tid, og Augustus har plassert regulært militærpersonell og hjelpetropper like ved kolonien for å sikre denne grenen av Via Sebaste mot krigerske fjellstammer.

Innskrifter som ble funnet her og som vi så i museet i Konya, vitner om at byen hadde et keisertempel til den guddommelige Augustus. Lukas forteller om et Zeus-tempel utenfor byen, som det ikke er funnet spor av. Ellers vet vi lite eller ingenting om byens omfang eller utsmykning, men den har på Paulus' tid hatt de vanlige trekk som en gresk-romersk by måtte ha, koloni eller ikke. Det dreier seg i alle fall om en langt mer beskjeden by enn Antiokia, den er også mindre enn Ikonium. Og dette fører oss til neste observasjon.

Her er ingen synagoge - det er jøder fra Antiokia og Ikonium som kommer og hisser opp befolkningen mot apostlene. Derfor finner vi ikke Paulus og Barnabas innendørs, men ute i det fri, sannsynligvis på markedsplassen. Der heldbreder Paulus en mann som hadde vært lam fra fødselen.

Det som nå skjer lyder som hentet ut fra eventyret, men sier egentlig mye om det religiøse livet i Galatia i apostolisk tid.

**Men da folkemengden så hva Paulus gadde gjort,
ropte de alle opp på lykaonisk:
"Gudene er steget ned til oss
i menneskeskikkelse"
Så kalte de Barnabas for Zeus
og Paulus for Hermes,
siden det var han som førte ordet.
Prestene for Zeus-templet utenfor byen
førte bekransede okser frem foran tempelinngangen
og ville til å ofre, sammen med folket.
(14: 11 - 13)**

Forteller Lukas oss her at Barnabas var en høyere og mer imponerende mann å se til enn Paulus? Det som er sikkert er at de to ikke skjønner lykaonisk. De aner heller ikke hvor det hele bærer hen før det nesten er for sent.

Lukas tegner et svært livaktig bilde av menneskene i Lystra. Dette gjør han ved å føre oss like til Ovids *Metamorfoser*. For her finner vi en klassisk fremstilling av den gamle myten om Filemon og Baukis, et eldre ektepar som generøst tar imot gudene Zeus og Hermes en gang disse har forkledd seg som mennesker og vandret rundt på jorden. Vi befinner oss på storflommens tid. Og som takk for gjestfriheten blir de gamle spart for den syndflod som nå kommer over hele regionen. Det var her i det indre av Anatolia at de gamle trodde at denne myten hadde sitt historiske opphav. Altså kommer den ikke som en overraskelse på oss. Men vi spør: visste Lukas om denne forbindelsen mellom myten og regionen?

Sannsynligvis gjorde han det, og han er en dreven historieforteller, ikke uten grunn tolket som maler - ikonmaler - i kristen tradisjon. Men nettopp fordi han forteller så godt er vi alltid litt på vakt. Hva er historisk? Er ikke parallellen med Jesu mirakler litt for åpenbar? Samtidig er detaljene livaktige - vi ser dem jo for oss alle sammen: apostlene, prestene, offeryrene og og folket.

Selvfølgelig skriver han livaktig, hans lesere kunne jo kontrollere den generelle kultur og geografi han skriver ut fra. I dette tilfellet er det kanskje et kunstferdig lite maleri han viser oss. Han mangler sikkert opplysninger om oppholdet i Lystra, bortsett fra finalen, at jøder kom fra andre byer og fikk Paulus stenet. I så fall er hele historien et *ben trovato*. Og det fyller ut hans beretning. Men om det går tilbake til hans kilder, er kanskje ikke så opplagt. Det er i hvert fall sikkert at han presenterer oss for en hendelse som gir beretningen lokal koloritt. Han illustrerer oppholdet med virkemidler som er klassiske og mytiske, men som han gir historisk substans.

Vi så helst at han fortalte oss hvor lenge våre venner oppholdt seg i byen, hvor de bodde, hva ansvarsforholdet var mellom de to, hvordan de livnæret seg, om kontakten med romerne og lokalbefolkningen, om de få jødene som var der, om hvor han preket, om kontakten han hadde med de kristne i Antiokia og Ikonium, om den reelle årsaken til at det nesten gikk galt for Paulus på dette stedet, osv. Vi blir nemlig aldri ferdige med å stille spørsmål som teksten ikke besvarer.

Men fortellingen er verdifull av andre grunner. Den gir oss anledning til å overhøre en form for forkynnelse som ellers er en stor sjeldenhet i Det nye testamente.

Nettopp fordi vi for en gangs skyld ikke befinner oss i synagogen er det forkynnelse for hedninger vi overhører. Men var det ikke hedningene Paulus konsentrerte sin tale om i synagogen? Jo - og likevel taler vi om forskjellige former for hedendom. De i synagogen kjenner jødedommen, dens skrifter og liturgier. De på Lystras agora gjør ikke det, de er ikke gudfryktige i jødenes øyne.

Hvordan henvendte misjonærene seg til et hedensk publikum som ikke kjente jødedommen?

Det får vi nå et eksempel på, et eksempel som kanskje kan hjelpe oss til å skjønne noe av det attraktive ved jødedommen.

**"Det vi forkynner,
er at dere skal vende dere bort fra
disse unyttige avgudene
og til den levende Gud,
han som har gjort himmel og jord og hav
og alt som i dem er.
For om han i tidligere tider
har latt hvert folk
følge sine egne veier,
har han også latt sine velgjerninger
vidne for seg:
Regnet fra himmelen,
årstidenes grøde -
og deres hjerter har han fylt med mat og med glede."
(vv. 15 - 17)**

Dette er jødisk teologi i møtet med hedendommen. Vi hører mer av denne

argumenteringen i Athen, og selve bakgrunnen for argumentet er utarbeidet i åpningen av Romerbrevet. Paulus gjør som enhver jødisk teolog i antikken ville ha gjort: han sier at hverken verden eller menneskene er guddommelige i seg selv, men at kilden og årsaken til alt som er, er forskjellig fra det vi ser og føler. Han påpeker samtidig at verden er en bok som handler om Gud, at det gis helt naturlige veier til Gud, og han nevner noen av disse.

Vi tenker straks på kapitler i Visdommens bok og mange av Salmene når vi leser disse linjene hos Lukas.

Her har vi et tidlig kritiske eksempler på det som i ettertid er blitt kalt "naturlig teologi", en tittel som nok ville vært apostelen fremmed, men hvis innhold han er godt fortrolig med. Idag sier vi det slik at jødedommen og kristendommen (og islam for den saks skyld) avmytologiserer verden - uten å sekularisere den. En sekularisert verden er en verden uten Gud, en bokstavelig talt gudsforglatt verden. En avmytologisert verden er forskjellig: en verden i Gud, men på den måten at verden er forskjellig fra guddommen, selv om den hvert øyeblikk er avhengig av denne. Dersom vi blander sammen disse to, avmytologisering og sekularisering, mister vi poenget med både hedendom og jødedom.

For Paulus er verden en åpenbaring av Gud, slik hedningene også så det. Men her er en avgjørende forskjell. For hedningene er Gud og verden identiske - alt er fullt av guder! For jødene er de to størrelsene ikke like, selv om de ligner hverandre. For oss har det i lengre tid vært tale om hvordan vi kan si at Gud er i verden. Paulus sier det heller slik at verden er i Gud. De to størrelsene er ikke identiske, for Gud er større enn skaperverket, skjønt dette eksisterer i ham.

Paulus begynner altså med begynnelsen straks han skal forkynne for hedningene, slik jøder over hele verden ville ha gjort det på hans tid. Han begynner med å si at verden er skapt av Gud, at den er avhengig av Gud og ikke guddommelig i seg selv, forskjellig fra Gud uten å være atskilt fra ham, at årstidenes veksling og markens grøde ikke bærer den absolutte tyngde som naturreligionen og polyteismen legger i denne, at himmellegemene har kosmiske nyttefunksjoner og ikke religiøse egenskaper. Kort

sagt: at naturens åpenbaring bare er et forberedelsens stadium for historisk åpenbaring.

Men Paulus kommer ikke så langt som til historisk åpenbaring.

Talen i Lystra er i så henseende en halvkvedet vise, et første steg i forkynnelsen for hedningene. Vi kan lese mer om hans fremgangsmåte i beretningen om Paulus i Athen (kap. 18). Der er situasjonen mindre dramatisk og apostelen har mer tid til rådighet. Derfor leser vi at naturens gudsvitnesbyrd utgjør en slags bakgrunnskulisje for historien om Gud og menneskene, den vi finner i Det gamle testamente, Paulus' bibel. Og som kristen jøde er det den historiske åpenbaring som er målet for forkynnelsen, det som skjer heller enn det som er.

Men her er ikke tid til mer enn innledningen, for nå er det like før oksene blir ofret.

**Og med disse ordene klarte de såvidt
å avholde folket fra å ofre til dem.**

(v. 18)

Men så skjer noe langt alvorligere.

**Ovenpå dette kom det imidlertid jøder
fra Antiokia og Ikonium til byen,
og vant mengden for seg.
De stenet Paulus og trakk ham utenfor byen
i den tro at han var død.
Men som disiplene flokket seg om ham,
reiste han seg og gikk inn i byen igjen.**

(vv. 19 - 20)

Dette er trolig steningen som nevnes i 2 Kor 11: 25. Og det dreier seg om en improvisert form for avstraffelse. Men Lukas sier at dette skjer noe senere enn

episoden med ofringene: det har vært tid til kontakt mellom byene. I tillegg nevner han en side ved saken som får oss til å spørre: hvem er disse disiplene fra Lystra - de som tok seg av Paulus etter steningen?

Den viktigste av dem er uten tvil Timotheos, som ble Paulus' medarbeider for resten av livet, som ofte dukker opp i brevene, og som dukker opp litt senere i vår beretning. 2 Tim 1: 5 nevner hans mor og bestemor (faren var gresk). Om dette er mennesker Paulus vant ved sitt første besøk eller ved senere gjennomreiser, vet vi ikke. Det rimeligste ville være at de ble kristne under et lengre opphold, altså dette første. Flere navn har vi ikke.

Vi vet ikke hvor Zeus-templet ligger, og der vi trasker rundt på markene for å finne rester av kolonien, risikerer vi når som helst å stå på stedet der de to misjonærene skulle ofres til. De rev sine klær, forteller Lukas, som tegn på fortvilelse, sinne og sorg.

Hvor stenet de Paulus? Det var på et sted vi ser, uten å vite at det skjedde akkurat der. Bymurer er her ikke spor av, og grensen by/land blir usikker.

Hva var dét?

Noen synger.

Bonden peker - der!

Ganske riktig: en gruppe pilegrimer står på toppen av akropolen og synger. Nede på veien står en pullman som forklarer alt. Stedet er ikke lenger så øde. Selv om det ikke er noe tilbake av Lystra, så lever fortsatt troen her nede - hver gang det kommer pilegrimer. Og disse kommer langveis fra, de ser asiatiske ut.

Og dagen etter drog han videre med Barnabas til Derbe.

(14: 20)

Våre to apostler kom dit ved å følge Via Sebaste en ukes tid. Vi kom med buss fra Ikonium til Karaman. Der forhandlet vi med en drosjesjåfør om en snarvisitt til Derbe.

Han nikker begeistret: Derbi - Derbi - hopp inn!

Og så farer vi på måfå igjen, for ingen av oss aner hvor vi skal hen. Landskapet er enda mer øde enn traktene rundt Ikonium og Lystra.

Igjen blir det bøndene som redder oss, disse efterfølgerne av en anatolisk befolkning som har noe uforanderlig over seg. Ingenting ved dem sier oss at vi skriver år 2002 - og de har det neppe verre av den grunn. De gir seg tid, peker og forklarer, blir med i bilen og ser til at vi kommer til riktig sted, for her er så mange høyder å velge blant at lokal ekspertise er avgjørende. *Kerti Höyük* sier arkeologene at stedet heter. Tyrkerne snakker ivrig sammen om et eller annet, vi speider etter riktig høyde i landskapet.

Så klarer hjernen - der! Det må være Derbe som ligger rett frem til høyre, et eller annet instinkt sier oss det, en egen evne vi sjelden har bruk for hjemme. Høyden har ikke et naturlig preg, den er for rund, for fullkommen, den må være blitt til ved menneskers hjelp.

Her oppe er det ikke annet å se enn uendeligheter av potteskår og stenbiter. Vi forsyner oss forsiktig med et par biter. Noen har gravd litt her og der, åpenbart uten å ha gjort større funn. Utsikten er meget tiltalende. Herfra ser vi fjellene i syd, de som skiller innlandet fra Pamfylia og Kilikia. I østlig retning går veien videre mot Kybistra og det kilikiske pass. Mest av alt ser vi steppeland, et brunt og avsvidd teppe som dekker jorden i alle retninger. Karaman er synlig litt lenger fremme. Men så er det bare brunt å se, skjønt vi vet at i horisonten et sted ligger Konya.

Har steder virkelig hukommelse?

Dersom svaret er "ja", må visst Derbe være unntaket.

Vi står på akropolen av en eldgammel by, som frygere, gallere, grekere og mange andre har bebodd.

Umiddelbart før romernes maktovertagelse var Derbe hovedsete for en lokal tyrann som het Antipater, og før ham var det den ikke ukjente Deiotaros som

regjerte her, han som mottok Cicero i Derbe dengang denne var prokonsul i Kilikia. For før maktovertagelsen i det sentrale Anatolia hadde romerne kontroll over småkongene i øst. Men Antipas' kongedømme falt til den siste galliske kongen, Amyntas, på 30-tallet f. Kr. Og det er da Amyntas dør i 25 f. Kr. at Augustus overtar administrasjonen av hele regionen, med det resultat at provinsen Galatia blir til. Men Derbe er ingen romersk koloni.

Det er helt umulig å forestille seg en romersk senator eller en gallisk konge på dette øde stedet. Det er like umulig å forestille seg at det var hit våre venner søkte etter prøvelsene i Lystra. Reisen kan han vart et par dager, og de stanset sikkert i Karaman (det gamle Lareande).

De må ha kommet gjennom en gammel byport, sett offentlige bygninger og templer, agora og alt det andre. De må ha funnet losji hos bekjente av venner i Lystra. De må ha blitt her noen tid, for Lukas sier at:

**Også der forkynte de evangeliet,
og fikk disipler i stort antall.**

(v. 21)

Disiplenes antall er sikkert en overdrivelse fra Lukas' side. Men vi har to opplysninger som har interesse i denne sammenhengen. Den første er at vi kjenner navnet på en av disiplene i Derbe - Caius - som følger apostelen på den tredje misjonreisen (20: 4). Den andre opplysningen er 2 Tim 3: 11 som refererer til forfølgelser i Galatia. Her nevnes Antiokia, Ikonium og Lystra - men ikke Derbe. Altså kan oppholdet her ha båret frukt.

Hvorfor snur de forresten i Derbe - veien går jo videre østover? Etter oppholdet her kunne våre venner ha tatt den enkleste ruten hjem til Antiokia i Syria: langs Via Sebaste til de kilikiske portene og rett ned til Tarsos. Men de drar tilbake samme vei som de var kommet. Er det for å binde sammen bymenighetene, skape bånd og vennskap mellom en håndfull kristne her og en der? Det eneste vi vet med sikkerhet er at de aldri handler tankeløst eller reiser på lykke og fromme.

Lukas antyder nettopp et slikt svar.

**Derefter vendte de tilbake til Lystra, Ikonium og
Antiokia.**

**De styrket disiplenes hjerter,
formante dem til å leve i troen,
og minnet dem om at veien til Guds rike
går gjennom mange trengsler.**

**Så la de hendene på de presbytere som de valgte
til å lede hver menighet ...**

(vv. 21 - 23)

Hvor store var disse menighetene?

Fra Lukas får vi inntrykk av at kristentroen går sin seiersgang rundt i middelhavsverdenen, den bare vokser og vokser. Og for så vidt er dette sant. Men før vi kommer ut på 200-tallet er det ikke så svært mange kristne å tale om, det viser kirkehistorien. Det vi finner i NT er heller små grupper her og der, helst i de største og viktigste byene, fortrinnsvis langs de store ferdselsårene, helst ved havet. Hva de galatiske menighetene angår, hører vi ikke mer om kristendom her før flere hundre år senere. Men troen kan ha overlevd ubrutt fra apostelens dager.

Opplysningene om sykdom i Galaterbrevet og om besøket hos Sergius Paullus på Pafos er altså forklaringen på hvordan våre venner havnet i disse strøkene. For vi har fulgt dem på en avstikker sett i lys av tidligere misjonsarbeide og enda mer i lys av det som skulle følge. Men vi ser at når Paulus først har engasjert seg her, unnlater han ikke å vende tilbake. Hele to ganger til reiser han gjennom disse byene ifølge Lukas.

Så bærer det gjennom fjellborgen igjen - tilbake dit hvor alt var gått galt første gang.

**Over Pisidia kom de så ned i Pamfylia,
hvor de forkynte Ordet i Perge ...**

(v. 24)

Denne gangen gjør de misjonsarbeide i Pamfylia. Lukas tar ikke med informasjon om dette, dersom han har noen. Vi må tro at synagogen er stedet for forkynnelsen og at oppholdet ble kort.

og derefter drog de ned til Attaleia.

(v. 24)

Her er ikke tale om opphold, bare gjennomfart:

**Derfra seilte de til Antiokia ...
Så ble de værende en god stund
blant brødrene der.**

(vv. 24 - 25)

KAPITEL 5

ANTIOKIA PÅ NY

Vel "hjemme" igjen viser det seg at menighetene i Antiokia er utsatt for en trusel fra jødekristent hold - og hele misjonsprogrammet står i fare. Den nye tro risikerer å bli redusert til en jødisk sekt, helt uten muligheter i den verden Alexander og Augustus hadde skapt. Slik ser saken ut i et nøtteskall.

På bakgrunn av virket i Galatia kaster nå Paulus seg inn i kampen, han drar sogar opp til Jerusalem. Der vinner han gehør for sitt program, men møter også motbør.

Kampen handler tilsynelatende om religiøse prinsipper: hvilke krav må hedninger oppfylle for å bli del av de kristnes fellesskap? Men under overflaten dreier det seg om kulturelle motsetninger. Skal kristentroen være inklusiv eller eksklusiv? - Dette er saken slik Paulus ser den. Skal den nye tro bli den store sammenføyende faktor i en verden hvor tradisjonelle skillelinjer stadig får splitte menneskeheten? Skal religionen fornye eller bevare?

Idag leser vi Lukas og paulusbrevene i lys av vår egen tid og dens problemer, integrering og minoritetsspørsmål. Men nettopp derfor blir dette kapitlet av apostelens liv særlig nervepirrende. - Hva om alt hadde gått galt?

KAPITEL 5:

ANTIOKIA PÅ NY

Vi er tilbake ved Orontes' bredder, hos de kristne der.

Året er 48.

Straks det ble vår og fjellene i Pisidia var trygge for gjennomfart, la våre venner veien tilbake dit de var kommet fra, etter en misjonsreise som var blitt helt annerledes enn planlagt. Oppholdet i Pamfylia ble kort, men ikke så kort som sist. Likevel drar de videre i god til før varmen setter inn. Vi er kommet ut i mai og fremtiden ser lys ut for Paulus og Barnabas. Sannsynligvis har de allerede lagt planer for videre reiser.

**Vel fremme samlet de menigheten
og gav seg til å berette om alt det
Gud hadde utrettet gjennom dem,
og fortalte hvordan han hadde åpnet troens dør
for hedningene.**

(14: 27)

Hovedtrykket hos Lukas ligger alltid på hedningene, ikke på jødene, det er noe vi allerede har sett. Og nå får vi omsider vite hvorfor.

Siden de første misjonærene alle var jøder - hellenistiske eller palestinske - hadde det alltid vært en selvfølge at betingelsene for å bli kristen var de samme for hedninger som for jøder: de måtte komme til Kristus via Moses. Men det fantes unntak fra denne regelen, misjonærer som ikke så det slik, folk som ikke ville legge Lovens åk på hedenske konvertitter. Og de to vi kjenner er Paulus og Barnabas

(siden kommer andre til). Men det fremgår av Lukas' beretning at et avvikende syn allerede var akseptert praksis i Antiokia. Kanskje gjør vi rett i å tro at det var fra denne menigheten de to hadde mottatt et slikt syn på misjonen. Var det dette de hadde praktisert på Kypros? Ett er sikkert: da de virket i det frygiske Galatia, hadde de ikke tenkt å legge Lovens åk på gudfryktige eller på hedninger som var vunnet utenom synagogen. Hvorfor skulle hedningekristne bli jøder først? Vi står overfor det som foreløpig er et midretallssyn (husk: Timotheos ble først omskåret under et senere opphold).

For å forstå dette avgjørende avsnittet av urkristendommens historie er det viktig å gå litt tilbake i vår beretning, til det tidspunktet da Antiokia i Syria først ble besøkt av kristne evangelister.

Lukas sier at disse var kyprioter og kyreneere, og at de forkynte evangeliet "også for hellenerne" (11: 20). Her står vi ved noe som er typisk for urmenigheten i Antiokia. For et blandet publikum preget denne bykirken fra først av, og det er denne tradisjonen Paulus får del i. Da Antiokia ble grunnlagt, besto befolkningen av makedonere, athenere, syrere og jøder. Dette blir derfor et opplagt sted for multikulturelle livsformer.

Sammenligner vi med Jerusalem og Damaskus blir Antiokia et slags unntak i tidlig kristen historie, for på de førstnevnte stedene var de kristne enten palestinske, orientalske eller hellenistiske jøder. Men her i Antiokia er det tale om grekere (de som Gunnes kaller hellenere) som ikke har gått over til jødedommen. Bykirken i Antiokia vil derfor ha bestått av jøder og hedninger fra først av, et mønster vi fant i Galatia, fordi Paulus var arvtager til denne tradisjonen.

Antiokia står for noe nytt, noe som var ukjent i Jerusalem.

Derfor sender øvrigheten Barnabas dit (11: 22), han er kypriotisk jøde og levitt.

Lukas sier (4: 36) at han het Josef og fikk tilnavnet Barnabas, som betyr Trøsteren. Han bodde blant urmenigheten i Jerusalem og ga alt han eide til kirken. Han sendes til Antiokia nettopp på grunn av den spesielle situasjonen i byen. Og det er herfra han drar til Tarsos for å hente Paulus, som har virket noen år i

Antiokias distrikt ("Syria") og i hjemstavnen Kilikia (11: 25 - 26). Det var nemlig Barnabas som hadde introdusert Paulus for apostlene etter omveltningene i Damaskus (9: 26 - 30).

Så tilbringer de ett år sammen i Antiokia, hvor Paulus blir et viktig medlem av menigheten. Barnabas nevnes først av alle profetene i byen (13: 1), men han har trolig vært den minst utdannede av de to, siden vi så i Galatia at det er Paulus som fører ordet. Like fullt er det som Barnabas' medhjelper at han blir med på den første ekspedisjonen til Kypros og Pamfylia. Sammen underviser de to i synagoger og huskirker i Antiokia, kanskje også på torg og streder. Menigheten i Antiokia er i alle fall det beste utgangspunkt for hedningemisjon, fordi denne bykirken er så blandet.

Og dette fører oss til neste poeng.

For når vi sier at de forkynte i huskirkene, tar vi vårt utgangspunkt i de kristne husmenighetene slik vi kjenner dem fra Paulus' korrespondans med korinterne noen år senere. Det er en rimelig antagelse at kristne jøder møttes i jødiske hjem og hedenske kristne i hedenske hjem. Men de møttes også sammen, slik vi ser det i Korint. For Paulus taler flere ganger om situasjonen som oppstår straks de alle befinner seg under samme tak (i det huset hvor det er best plass). Og "alle" vil si hele bykirken i Antiokia på 40-tallet, trolig litt over 50 medlemmer (det advares mot å sette sin lit til de høye tall som antydes hos Lukas: "mange", "en mengde", osv.).

Men sameksistensen mellom de to gruppene ble lett problemfylt. Problemet angår noe så konkret som *mat* - derfor alle referansene til matlover og deres relevanse for hedningekristne, noe vi finner både hos Paulus og hos Lukas. Måltider var viktige i antikk kultur, ikke minst for jødene. På dette punktet - matskikker - manifesterte de sitt særpreg, sin annerledeshet i forhold til hedningene (sml. møtet med kenturionen Kornelius i Caesarea i kap. 10). Mat går alltid igjen i jødisk selvdefinisjon, slik vi også ser det i makkabeerbøkene - de henlegger jødiske martyrier til Antiokia. I krisesituasjoner kan matlovene bli helt avgjørende for jødisk identitet.

I all sannsynlighet vil byfelleskapet ha fungert slik at jødene bragte med seg den mat de kunne spise når de var hos hedninger/hedningekristne, mens hedningene aksepterte det de fikk servert når de besøkte jødene. "Hva spiser du?" var et teologisk anliggende i jødedommen og spørsmålet om hva de hedningekristne kunne spise var alltis aktuelt. Mat var ikke målet, men middelet hva selvdefinisjon angår - og nå blir dette et stridens eple (for å si det vegetarisk). For hedningene fant det beste kjøttet i butikker som var tilknyttet templene, det vil si: kjøtt fra offerdyr - noe jødene aldri kunne akseptere. Spørsmålet om kjøtt ble helt sentralt i denne debatten.

En blandet bykirke var derfor et ideal det lett kunne bli strid om. Men nettopp dette idealet ble mønster for misjonærene fra Antiokia.

Det er fullt mulig at striden forklarer hvordan medlemmene av denne bymenigheten fikk navnet "kristne" - de skilte seg ut både ved sin nye form for religiøs kultur og den uro dette skapte. For hver gang antikke forfattere bruker dette ordet, er det i forbindelse med stridigheter av en eller annen art. Suetonius, Tacitus, Plinius og andre andre anvender ordet "kristne" i en sammenheng som er problematisk eller endog dramatisk (spetakkel i Roma under Claudius, følgene av Romas brann i 64, forølgelsene i Bithynia, osv.).

Men striden om en blandet bymenighet var ikke bare lokal. Det var alltid nok av dem som mente at den antiokenske løsningen ikke var selvsagt - den var for eksempel noe nytt i Jerusalems øyne. Og disse kommer nå på banen for å fortelle oss at alt må gjøres om igjen. En ny faktor introduseres: i tillegg til matlovene skal forskjellen også tydeliggjøres ved omskjærelsen.

Vi befinner oss fortsatt i år 48.

**Det kom noen ned fra Judea
og begynte å lære brødrene
at dersom de ikke fulgte de mosaiske skikkene og lot seg omskjære,
kunne de ikke bli frelst.
Da oppstod det et kraftig røre,**

**og Paulus og Barnabas
kom i heftig diskusjon med dem.
Til sist ble det bestemt
at Paulus og Barnabas sammen med noen av de andre
skulle dra opp til apostlene og presbyterne
i Jerusalem
for å få saken avgjort.
(15: 1 - 2)**

Så følger en vakker beretning om et møte mellom misjonærene fra Antiokia og ledelsen i Jerusalem. Det hele går pent og skikkelig for seg, diskusjonen er eksemplarisk og kan anbefales til dagens kirkeledere såvel som til politikere. Opposisjonen dreier seg ifølge Lukas hverken om apostlene Peter eller Jakob (Herrens bror), men noen anonyme og fanatiske fariseere som er blitt kristne. Og slik får misjonærene apostlenes velsignelse i sitt arbeide, mens Peter forsikrer at det var han som begynte hedningemisjonen (noe Lukas bekrefter). - Alle hadde vært enige hele tiden.

Møtet aksepterer den antiokenske innovasjon. Det vil si: de aksepterer fakta.

Det hele avrundes med et brev fra ledelsen i Jerusalem som fastslår at hedningene ikke skal påtvinges Moseloven, og at de eneste betingelser som stilles til dem er de såkalte "noahiske lovene": avhold fra mat viet til avgudene, fra blod, fra kvalte dyr, og fra ulovlig ekteskap (v. 29).

Dette er kurant og oppsiktsvekkende på samme tid.

Øvrigheten i Jerusalem innser at hedninger - gudfryktige eller andre - ikke kan tvinges til å leve som jøder fordi de er blitt kristne. Men et minimum av jødisk lovlydighet avkreves dem, det minimum som synagogen krevde av de gudfryktige. Dette virker helt logisk og overrasker oss egentlig ikke: jødekristne og hedningekristne er forskjellige ting. Det som er oppsiktsvekkende er de konsekvenser dette får i ettertid. For den misjonsholdningen som øvrigheten nå har stadfestet, betyr at kristendommen kan bli verdensreligion, noe jødedommen aldri

kan eller kunne, nettopp fordi denne er knyttet til etniske, kulturelle, geografiske og andre begrensninger. Jødene satte likhetstegn mellom form og innhold, noe kristendommen aldri kom til å gjøre.

Lite visste de alle sammen, misjonærer som apostler, hvor egnet kristendommen var til å nå de forskjelligste mennesker, på hvert sted og til hver tid. Lukas visste dette da han skrev, for han understreker helt fra begynnelsen av sin bok at alle mulige nasjoner og tungemål fikk del i pinsens mysterium: et nytt og helt internasjonalt Israel med kristne fortegn. Lukas vet at misjonærer som Paulus hadde rett, for tiden arbeidet for slike.

Men det Lukas ikke visste da han skrev om møtet i Jerusalem, var at det allerede forelå en litt annerledes fremstilling av det hele - fra Paulus' egen hånd. Den har vi bevart i Galaterbrevet.

**Fjorten år senere drog jeg på ny opp til Jerusalem,
sammen med Barnabas,
og tok Titus med meg ...
Da la jeg frem for dem det evangelium jeg forkynner for hedningene,
for å forvise meg om at mitt arbeide
ikke hadde vært forgjeves;
men det skjedde i enerom,
for de mest ansette.
Og selv ikke Titus,
som var med meg og som var hellener,
forlangte de noen omskjærelse av.
Og det til tross for noen som hadde lurt seg inn,
noen falske brødre
som hadde sneket seg inn
for å finne en anledning til
å ta fra oss vår frihet ...
og så bringe oss i slaveri igjen.**

Dem gav vi ingen innrømmelser.

(Gal 2: 1 - 4)

Så langt harmonerer våre to kilder, førstehåndskilden (brevene) og annenhåndskilden (Lukas): alt skyldes noen falske brødre

Men så skiller de lag på en uventet måte.

For Lukas har forsikret oss tidligere i sin bok at Peter var den første som brakte evangeliet til hedningene - uten at disse måtte bli jøder først. Det skjedde i Caesarea i Palestina, der en offiser ved den italienske kohorten - en man han beskriver som "gudfryktig" - sendte bud på apostelen, som gjennom et syn lærte at hedninger ikke må praktisere jødedommens lovlydighet. Konteksten er mat: hva spiser du? Lukas ser det nemlig slik at avgjørelsen i kap. 15 bare er en bekreftelse på det som Gud tidligere har virket gjennom apostelfyrsten Peter. Hos Lukas følger Paulus og Barnabas hele tiden offisiell kristen ideologi, selv om det aner oss at denne ble til ved elven Orontes og var mer kontroversiell enn som så.

For Paulus beskriver det ikke slik selv.

**De (lederne) forstod at forkynnelsen av evangeliet
for de uomskårne var meg betrodd,
likesom det var betrodd Peter overfor de omskårne.
For han som hadde gjort Peter i stand til
å være apostel for de omskårne,
hadde gjort det samme for meg
når det gjalt de uomskårne.**

(Gal 2: 1 - 4; 7 - 8)

Paulus fremstiller med andre ord Peter som en kontrast til sin egen form for misjon - stikk i strid med det som Lukas forteller oss. Litt senere i brevet sier Paulus noe som bekrefter at de to ikke bare praktiserte forskjellig, men også så forskjellig på tingene.

**Men da Kefas senere kom til Antiokia,
talte jeg ham imot like opp i ansiktet,
fordi han fortjente det.**

**Før enkelte fra Jakobs krets var kommet,
spiste han nemlig sammen med de hedningekristne;
men så snart de var kommet til stede,
ble han tilbakeholden og trakk seg unna,
av frykt for hva de omskårne ville si.**

**Og de andre jødekristne fulgte med i dette hykleriet,
så at selv Barnabas lot seg trekke inn i det.**

**Men da jeg så at de ikke gikk rett frem
etter det sanne evangelium,
sa jeg til Kefas i alles nærævr:
"Når du som er født jøde,
kan leve efter hedensk
og ikke efter jødisk skikk,
hvordan kan du da forlange
at de hedningekristne skal leve som jøder?"**

(Gal 2: 11 - 14)

Det er ifølge Paulus tale om flere enn bare Peter, nemlig Herrens bror Jakob. Han var en meget from jødekristen og er omtalt hos historikeren Josefus (fordi han ble henrettet av ypperstepresten Ananos rundt år 62, på et tidspunkt da det ikke var noen romersk stattholder i Judea - en hendelse vi ikke kjenner fra NT).

Det var altså ikke fullt så idyllisk mellom Paulus og lederne i Jerusalem som Lukas vil ha det til. For denne Jakob viste seg å ha folk i sin krets som ikke fulgte den avgjørelsen Lukas henviser til, og dette er ikke de samme som Lukas kalte "falske brødre", men Jakobs folk. Og straks de innfant seg sluttet Peter å spise sammen med hedningekristne, det vil si: i deres hus. For Paulus var dette

katastrofalt, siden det var hele misjonsteologien som sto på spill. Parolen "jøder må ikke spise med hedninger" opptrer igjen på kristen grunn, ikke i Jerusalem denne gangen, men i Antiokia i Syria.

Og der falt den ikke i god jord.

For huskirker i en blandet bykirke er en virkelighet hvor det er rom for mange, hvor alle må vise respekt og forståelse for andre. Jødekristne får finne seg i at hedningekristne ikke følger de strenge matlovene, bare de milde (det absolutte minimum vi nevnte ovenfor, de "noahiske" lovene). Hedningekristne får finne seg i at jødekristne serverer (eller tar med seg) jødisk mat, og for våre misjonærer har denne formen for teologisk universalisme atskillig med kristendommens sannhet å gjøre.

Et annet anliggende har svært lite med mat og drikke å gjøre - omskjærelsen. Denne var like vesentlig som matlovene. Og på det punktet er det heller ingen vingling å spore: omskårne og uomskårne tilhører samme bykirke, selv om de kanskje ferdes i forskjellige huskirker. Paulus sier uttrykkelig at de i Jerusalem ikke krevde at Titus skulle omskjæres. Han er i all sannsynlighet fra Antiokia, en hedningekristen, gresk proselytt og heter Titos på gresk; at Paulus omskjærer en annen av sine medhjelpere "av hensyn til jødene", skal vi snart se eksempel på, men da er ikke dette en prinsippsak på samme måte som med Titus. Men var det nettopp fordi omskjærelsen var "oppgett" fra jødekristent hold at de insisterte på matlovene for de hedningekristne? Eller er det så enkelt at de hedningekristne fikk bli fulle medlemmer på samme betingelser som jødedommen hadde satt for de gudfryktige - de noaiske lovne, dette minimum av lovlydighet? Her er flere mulige tolkninger.

Men vi må også gjøre et forsøk på å forstå den annen part.

En side ved saken er nemlig at jødene på 40-tallet kjempet for sin identitet og politiske eksistens etter en årrekke med vanskeligheter. Kong Agrippa I hadde ansporet dem i nasjonalistisk retning etter at keiser Caligula hadde klart å sammensveise dem alle ved sitt forrykte forsøk på å sette opp en statue av seg selv i templet i Jerusalem, noe som heldigvis aldri ble realisert (keiseren ble myrdet før

statuen var ferdig). I tillegg hadde antijødiske progromer her og der bidratt til å understreke skillet jøder/hedninger. Sett i et slikt lys kan de konservatives reaksjon bli forståelig nok.

Det får ikke hjelpe. Et blad i urkristendommens historie er vendt, et kapitel er avsluttet og et nytt begynt - ingen vei tilbake. Men Paulus avslører at selv Barnabas lot seg rokke i denne viktige saken.

Tilbake til kronologien.

Konfrontasjonen i Antiokia fant sted en gang etter møtet i Jerusalem (i 48). Kanskje er dette foranledningen for ennå et besøk? For Paulus sier at han kom dit igjen "fjorten år senere". De to opplysningene har vist seg vanskelig å forene, og vi sitter tilbake med et par viktige spørsmål.

Hvor mange besøk i Jerusalem er det tale om - ett eller flere? Er besøket i Lukas 15 det samme som Paulus refererer til i Gal 2?

Lukas plasserer et viktig besøk like etter at første misjonsreise er avsluttet og før den andre finner sted. Paulus plasserer derimot diskusjonen om de hedningekristne, i et kronologisk skjema som gjør at vi befinner oss hele fjorten år etter første besøk. Dette har vi datert til år 51, altså etter første reise i Hellas (48 - 51). Er det tale om forskjellige besøk i samme anledning? Temaet var stadig aktuelt, for truselen fra de konservative jøde kristne fulgte Paulus gjennom hele hans misjonsgjerning, noe også Romerbrevet vitner om. Lukas kan godt ha rett i at våre venner dro opp til apostlene i 48, selv om Paulus refererer til et senere besøk. I så fall er det tale om en diskusjon som stadig dukker opp igjen.

Det er imidlertid ikke årstall, men selve saken som teller. Og nå kommer vi til en utdyping av hvorfor spørsmålet om mat var så viktig for Paulus, mens det åpenbart ikke var så viktig for Barnabas.

Galaterbrevet er nemlig det første dokumentet i kristendommens historie som behandler temaet i dybden. Hvorfra og når Paulus skrev dette, vet vi ikke, men Efesos er den vanligste antagelsen. Brevet er blitt til etter at han har fått høre at konservative jøde kristne har infiltrert hans nye misjonsmark: Galatia.

Infiltrasjonen må leses mot en bakgrunn av judaisme og nasjonalisme. Med andre ord er situasjonen den samme som i Antiokia - det er folk fra Jerusalem som står bak.

I brevene taler han primært om omskjærelsen og ikke om matlovene.

Paulus ser det slik at Moseloven og Kristus er blitt rivaler. Dette er selvsagt å sette tingene på spissen, men han gjør det samme i Romerbrevet. Og han gjør det for at hans publikum skal skjønne hvor alvorlig dette er. Han tenker ikke primært på kristendommens muligheter som verdensreligion, men på kristendommens sannhet. Derfor gjør han Moses og Kristus til rivaler. Det er de fordi det er forskjell på å være slave og å være fri.

Brevet tør være høyaktuelt i vår verden dag, i dialogen med jødedom og islam. Det er her - i møte med Torah og Koranen - at Galaterbrevet kommer til sin rett, fordi vi i disse religionene finner en mentalitet som opptar Paulus, fordi den ikke makter å uttrykke poenget med åpenbaringen i Kristus.

Brevet er ikke alltid enkel lesning. For diskusjonen av lovreligiøsitet og bokreligiøsitet fører Paulus til en juridisk form for argumentering som vi finner vanskelig å følge. Hele diskusjonen omkring begrepet "rettferdiggjørelse" er blitt forkludret av kirkehistoriske og teologihistoriske årsaker, og er følgelig ikke lett å rekonstruere. Noe er likevel sikkert.

Hans strenge logikk søker å frigjøre de første kristne - men er den ikke så streng at den samtidig binder dem? For er ikke selve begrepet "rettferdiggjørelse" et forsøk på å ta et ord fra lovreligionen og bruke den mot Loven slik at den som argumenterer blir fanget i sin egen argumentering? Er "rettferdiggjørelse" et egnet ord til å uttrykke den kristne frihet fra Loven? Betyr ordet "å bli gjort rettferdig" eller "å bli erklært rettferdig"? Alt tyder på at meningen veksler mellom de to: passivt - aktivt.

Et annet perspektiv kommer inn.

"Rettferdiggjørelse" vil alltid forbli omdiskutert som frelsesmetafor - nettopp fordi denne er juridisk sprogbruk. Ingen kan gjøres uskyldig dersom de er skyldige. De kan derimot tilgis (noe vårt rettsvesen ikke praktiserer, men som Gud

er spesialist i å gjøre). Fremfor alt kan det skyldige menneske nyskapes ved Guds nåde. Men dersom det er dette Paulus til syvende og sist har ment med sitt ordvalg, da har han sprengt rammen om begrepet rettferdiggjørelse og gjort det synonymt med helliggjørelse, guddommeliggjørelse. Det samme gjelder argumentet i Romerbrevet.

Vi skal med andre ord vokte oss for å regne Paulus for å være en systematisk tenker. Han gjør mange teologiske fremstøt - eller forsøk - men han får aldri tid og ro til å sette seg ned og utarbeide det vi ville kalle en teologi. Galaterbrevet bør heller forstås som et fremstøt i retning av teologisk tenkning, et han er såpass fornøyd med at han tar eksperimentet opp igjen i lengre form, i Romerbrevet.

Hovedsaken er likevel at tradisjonen fra Antiokia vinner og blir vane.

Noen tid senere sa Paulus til Barnabas:

**"La oss reise tilbake og besøke brødrene
i alle de byer hvor vi har forkynt Herrens ord,
for å se hvordan det går dem".**

**Barnabas ville imidlertid ha med seg Johannes Markus,
mens Paulus ikke fant det rimelig å ta med seg
ham som hadde forlatt dem alt i Pamfylia
og ikke hadde sluttet opp om dem i arbeidet.**

**De ble kraftig uenige
og endte med å skille lag,
slik at Barnabas tok med seg Markus
og seilte til Kypros,
mens Paulus på sin side valgte Silas
til sin følgesvenn og dro avsted.**

(15: 36 - 40)

En vandring gjennom gatene i Antakya fører hele tiden tankene mot de første kristne og deres situasjon i denne store byen, så forskjellig fra Jerusalem og

Damaskus. Vi vet ikke hvor huskirkene lå, de var i hvert fall ikke de luksusvillaer hvis mosaikker er bevart. Synagogene har været flertallige, men ingen vet hvor mange de var og hvor de fantes.

Noen ungdommer som gjerne vil praktisere sin skoleengelsk forteller entusiastisk om den nye religionen som er i ferd med å spire frem i det moderne Tyrkia. Den består ikke i ytre observans, men i indre overbevisninger og følelser. Har vi virkelig ikke hørt om dette? Lærer vi ikke tyrkisk på skolen? Hvorfor konverterer vi ikke til islam, den beste av alle religioner? Straks er vi tilbake til Paulus og Galaterbrevet. Han ville neppe si seg enig med den nye religionen i Tyrkia - Gud er alltid noe konkret for Paulus: konkret tale, konkret åpenbaring, konkrete forpliktelser, konkretisering av sannheten.

Her hvor vi står har han passert mange ganger, for vi befinner oss midt i den gamle bykjernen. Han har gått inn og ut blant jødekristerne som hedningekristerne, han har forkynt og forklart for omskårne som for uomskårne. Her har han mottatt beskjeden om at Jakobs folk var kommet, her har han irettesatt Peter selv. Her har han plukket ut Titus som medhjelper. Hit har han kommet trett men tilfreds etter besøk i Jerusalem.

Vi befinner oss ved enden av hovedgaten, helt mot nord.

Her lå porten som førte ut av byen og videre til Alexandretta (Iskenderun) og Tarsos. Hit har noen fulgt Paulus og Silas og vinket farvel. Her har de stått, familie og venner, og lurt på om de noensinne fikk se sine kjære igjen.

Tankene går straks i en litt annen retning, til en senere biskop av Antiokia: Ignatius, en av oldkirkens første martyrer. Dengang han ble ført som fange ut denne porten, visste alle at de aldri skulle få se ham igjen. Og han led trolig martyrdøden i Roma ca. 110-15. Enten blir han kastet for villdyr, eller så ble han brent, eller så ble han tvunget til å kjempe mot gladiatører.

Det som fører tankene fra Paulus til Ignatius er noe biskopen nevner i sine brev og som viser oss at konservative jødekristerne fortsatt var virksomme i hans dager, mer enn et halvt århundre etter at Paulus skrev sitt brev til galaterne. Ignatius' brev henvender seg til de menigheter han besøker under fangetransporten

til Roma, fordi denne gikk over land. Faktisk følger han samme rute som Paulus hadde gjort: gjennom de kilikiske portene ved Tarsos, til Ikonium og Antiokia, til Apameia (Dinar) og Laodikea, til Hierapolis og Filadelfia, til Sardis og Smyrna, til Alexandria Troas og så videre gjennom Hellas til Italia.

Og i brev etter brev dukker de opp, disse som Paulus taler om: kristne som ikke tør ta spranget fullt ut og selvstendiggjøre seg fra kristendommens morsliv, jødedommen. Biskopen ser det hele som en trusel, slik Paulus gjorde det, og han advarer mot dem som søker å tolke kristendommen ut fra jødedommen og ikke omvent.

**La ikke vranglære føre dere vill,
og heller ikke de gamle fabler
som ikke duger til noe mer.
Lever vi etter jødedommens bud
tilstår vi at vi ikke har mottatt nåden ...
De som har vendt om fra sitt gamle levesett,
har fått et nytt håp.
De overholder ikke lenger sabbaten,
men Herrens dag,
den dag da vårt liv gjenoppsto ved ham og hans død.
(brevet til magnesierne, kap. 8)**

Var det indre splid i menigheten i Antiokia som førte til at biskopen der ble angitt til myndighetene? Var det jødene som anga de kristne? Eller kan det ha vært jødekristerne som ville kvitte seg med en hedningekristen biskop?

Vi har plassert denne avreisen fra Antiokia ved Orontes på sommeren i 48, etter det rabalderet vi nettopp har omtalt.

Slik har de god tid til å dra fra Tarsos til Galatia, og hvis alt går bra, kan de

bevege seg videre vestover. Sannsynligvis er det et ønske om å vende tilbake til den opprinnelige misjonsstrategien som er målet for denne reisen, den som kalles "den annen" i moderne bibelutgaver og kommentarer. Denne gangen drar han gjennom "de kilikiske portene", rett opp til det anatoliske platå.

**Paulus la veien gjennom Syria og Kilikia,
og styrket menighetene.**

**Han nådde Derbe,
og derefter Lystra.**

**Der var det en disippel ved navn Timotheos,
hvis mor var en kvinne av jødisk tro,
mens hans far var hellener;
brødrene i Lystra og Ikonium gav ham
det beste skussmål.**

**Ham ville Paulus ha med videre på ferden.
Av hensyn til jødene
som bodde der omkring,
tok han og omskar ham**

- de visste jo alle at hans far var hellener.

**Og i by etter by, hvor de drog frem,
gav de videre de forskriftene som
apostlene og presbyterne i Jerusalem hadde utstedet,
med pålegg om å overholde dem.**

**Kirkene på sin side ble befestet i troen,
og antallet av kristne
vokste for hver dag som gikk.**

(vv. 15: 41 - 16: 5)

Omskjærelsen av Timotheos kommer unektelig som litt av et antiklimaks etter det vi nettopp har vært igjennom i Antiokia, og mange har hatt problemer med å

skjønne Paulus denne gangen. Men vi skal være klar over at han aldri har beveget seg over fra jødekristendom til hedningekristendom som sådan. Han er selv jødekristen og hans praksis varierer alt etter hvor og hvem han lever blant. I dette tilfellet er det tale om ikke å vekke anstøt - intet er vunnet med å provosere de jødekristne og jødene forøvrig.

KAPITEL 6

TROAS

En ny reise gjennom Galatia bekrefter at arbeidet han hadde nedlagt her et par år tidligere ikke var forgjeves.

Men han drives videre av denne optimismen, han beveger seg vestover, etter først å ha dratt nord. Så kommer han ned til Hellesponten.

Der skjer noe som skal få de aller største konsekvenser for fremtiden - han blir invitert over til Europa. Slik kommer han til Alexanders gamle verden. Og slik skjer det at den kristendomsform som begynner å spre seg gjennom Hellas, fra Makedonia til Peloponnes, er preget av både Antiokia og Galatia.

Her i Europa er det en internasjonal tolkning av kristendommen som forkynnes - Jerusalem er for langt borte til å ødelegge det hele. Alexanders og Augustus' verden er moden for en religiøs fornyelse, viser det seg. Og oppholdet styrker apostelens tro på at det han gjør er riktig.

KAPITEL 6

TROAS

**Videre drog de gjennom Frygia og Galaterlandet,
etter at den hellige Ånd hadde hindret dem
i å forkynne Ordet i Asia.**

**Da de kom henimot grensen til Mysia,
prøvde de å ta inn i Bithynia,
men Jesu Ånd gav dem ikke lov til det;
de reiste da ned gjennom Mysia
og kom til Troas.**

(16: 7 - 8)

Den som følger denne ruten idag, vil oppleve Tyrkia fra mange forskjellige sider. For landskapet er variert, skjønt langt fra så dramatisk som reisen fra Kilikia til Pamfylia, eller gjennom Pisidia til Galatia. Likevel fortsetter vi å bevege oss i historisk terreng hele veien.

Fra Ikonium kommer vi raskt til Ankara (gr.: *Ankyra*), hovedstaden i det moderne Tyrkia. Atatyrk flyttet hovedstaden hit fra Istanbul for å understreke den moderne statens religiøse nøytralitet, hans grav er et gedigent monument som ligger sentralt i bybildet. Ankara var også hovedstad (guvernørsete) i provinsen Galatia på Paulus' tid.

Det er påskeaften, det regner og blåser, været er kalt. Hvor er katolske kirker å finne? Jo, på hotellet får vi vite at det bare er å dra til en av de store abassadene, enten den franske eller den amerikanske. Dette medfører riktighet. Amerikanerne har reist en større moderne kirke som er fylt til trengsel for påskefeiringen, her er

mennesker fra alle verdenshjørner. Og under vigilien benyttes også mange forskjellige sprog - det hele er et vitnesbyrd om pinseunderet. Opplevelsen er svært forskjellig fra langfredagsgudstjenesten i Konya, men den var til gjengjeld sterkere. Her er vi tilbake i kristenheten, rettere sagt: i en av dens lommer i Fororienten, som palmesøndag i Antiokia i Syria var det. Med ett løftes vi helt ut av alt det tyrkiske - og føler oss hjemme igjen, en følelse vi ikke har hatt på ukesvis.

Byen ligger stille og død når vi nærmere midnatt får skyss tilbake til hotellet.

Mens muslimene sover, våker de kristne og viderefører en tradisjon som en gang har preget alle steder i Anatolia, men som idag holdes levende av utlendinger - fremmede.

Ankyra var opprinnelig en frygisk bygrunnleggelse som ofte tilskrives kong Midas selv, og mange gravfunn i og rundt byen bekrefter dette. Etter gallernes invasjon ble det hovedsete for deres makt, men da disse ikke gikk inn for bykultur forble Ankyra et slags militært holdepunkt inntil romerne omgjorde den til en normal by i tiden etter Augustus. Den kjente galliske kong Deiotaros' grav er funnet like ved byen. Minnesmerker fra den romerske byen er ikke mange, det viktigste er templet til Augustus hvor hans politiske testamente ble innhugget på ytterveggen i både gresk og latinsk versjon.

Dens egentlige titelen er *Res Gestae Divi Augusti* (den guddommelige Augustus' bedrifter, men kalles bare *Monumentum Ancyranum*, og det er fragmenter av denne som er funnet både i Antiokia i Pisidia, i Apollonia og i Afrodiasias). Bare tempelbygningens *cella/kella* står tilbake, all prakten rundt denne er blitt borte, men den er uvanlig stor for å være et keisertempel, faktisk det største vi kjenner fra midelhavsverdenen. Det sto en helligdom her fra gammelt av, og det sannsynligste er at denne var viet måneguden Men, som vi ble kjent med i Antiokia ved Pisidia.

Augustus' testamente tangerer også kristen historie. For her nevnes folketellinger som fant sted under Augustus og som fører tankene mot Luk 2:1. Dokumentet omtaler tre slike, og den som kommer nærmest kristen kronologi er

den andre han nevner, den som vanligvis dateres til 8 f. Kr. Men det er uklart og vel så det hvilke deler av riket han her refererer til.

Det andre stedet som fortjener oppmerksomhet er den praktfulle festningen som kroner byens akropol. Slik vi ser den idag skriver den seg fra bysantinsk tid, rundt 630. Men den er verd å vie litt oppmerksomhet, for her ser vi rester av den klassiske byen - brukt som bygningsmateriale. Murene er fulle av søyler, kapiteler, arkitraver, innskrifter og sarkofager. De som skal kopiere disse innskriftene må anstrenge seg på mer enn en måte, for de står opp-ned eller bak-frem. Mange statuer har også fått en plass i murene.

Hvor i Ankyra kommer de fra, alle disse fragmentene?

Hvilke av dem var å se rundt om i byen på Paulus' tid?

Det får vi aldri svar på, og det samme gjelder andre slike festninger rundt om i middelhavsverdenen, for eksempel i Efesos eller på Paros.

Hovedattraksjonen i dagens Ankara er hverken templet til Augustus eller festningen som spolieverk, men det arkeologiske museet for anatolisk sivilisasjon. Her finner vi funngjenstander fra de eldste tider og samlingen er svært stor. Selvsagt ser vi ting som tangerer vår historie, og noen av dem kommer fra det første århundre.

Hvorfor dra til Ankara når vi er på jakt etter Paulus?

Saken er at det i moderne Paulusforkning er oppstått en teori som går ut på at Galaterbrevet ikke er skrevet til bymenighetene i det sydlige Galatia, de vi nettopp har besøkt. Tvert imot skal brevet være stilet til det egentlige Galatia, gallernes Anatolia i nord, altså traktene rundt Ankara. Grunnene som anføres har aldri klart å overbevise mer enn noen ganske få.

For det første skal brevet være rettet til hedninger, ikke til jøder og gudfryktige. Men dette gir ingen mening all den tid mottagerne stadig blir konfrontert med en bibelsk virkelighet som bare jøder og gudfryktige kjenner. Dette argumentet er blitt forsøkt på evangeliene (for eksempel Markus), men er oppgitt i dag.

For det annet skal et ordspill i 3: 11 være så godt som bevis på denne teorien.

Der kaller han galaterne for "dumme gallere", noe som selvsagt er et forsøk på å karikere dem på en morsom måte, all den tid uttrykket refererer til det faktum at den frygiske delen av Anatolia faktisk er blitt del av provinsen Galatia (*Gallia* på latin). Og gallerne var ikke nettopp kjent som intellektuelt oppvakte (de var tvert imot berømte krigere).

For det tredje skal reisen til det nordlige Galatia ha funnet sted under den annen misjonsreise - underveis fra Antiokia ved Pisidia og til kysten via Mysia. Men da glemmer man at brevet refererer til Barnabas flere ganger (2: 1, 9, 13), og han var ifølge Lukas ikke med på denne andre reisen - han var bare med på den første.

Ergo er vi kommet forgjeves dersom vi vil reise i Paulus' fotefar. Men vi angres ikke der vi beveger oss videre mot kysten, i retning Alexandria Troas - Ankara var vel verd et besøk.

Her er ingen mangel på farbare veier. Fra Galatia til kysten har det i uminnelige tider vært hovedfartsårer som ble vedlikeholdt og bevoktet av persere og grekere før romerne overtok ansvaret for disse. Paulus har hatt flere innfallsårer til Troas, og den naturligste ruten går nordvestover. Filomelium ligger på Via Sebaste, og herfra er det lett å komme seg til Troas.

Først drar vi til Doryleum (Eskisehir), hvor Paulus ville ha kommet fra Antiokia. Underveis passerer vi Pessinus som var en viktig by på det romerske Galatia-kartet. Dersom den nordlige teorien ikke, har Paulus og Silas kunnet dra rett til Doryleum uten å ta veien om Pessinus. Men vi kommer fra Ankara og ikke fra Antiokia og veien går like forbi stedet der Pessinus ligger.

I de senere årene har arkeologene gjort viktige fremstøt på stedet. For Pessinus ble fraflyttet i bysantinsk tid og er derfor svært lovende som funnsted. Stedet var særlig kjent for sitt tempel til Kybele. Det var Attalos I, konge i Pergamon, som flyttet den hellige sten som representerte Magna Mater fra en helligdom i Pessinus og sendte den til Roma i 204 f. Kr., som hjelp i romernes forsvar mot Hannibal. Fra romersk tid er det særlig templet til Divus Augustus

arkeologene har viet sin oppmerksomhet, og som nevnt ovenfor er det dukket opp rester av en kopi av *Monumentum Ancyranum*.

De som vil undersøke den "nordlige" hypotesen, kan dra østover fra Ankara til Tavium og lete etter rester der. Dette var også en av gallernes viktigste steder i Anatolia og er blitt foreslått som paulinsk misjonsmark. Pessinus er faktisk et mer sannsynlig gjennomfartsted for Paulus og Silas, siden Lukas sier at de tenkte på å dra inn i Bithynia.

For ham og Silas var Bithynia sikkert fristende som misjonsmark, og vi vet at de overveiet å dra dit. Men vi vet også at de ombestemte seg.

Det interessante ved dette veiskillet er nettopp muligheten for å fortsette i retning Bithynia: Nikea og Nikomedia ligger bare en dagsreise fra Doryleum. Det første vi hører om kristendom i Bithynia er fra den berømte korrespondansen mellom Plinius jr. og keiser Trajan angående viktige anliggender i provinsen. Et slikt anliggende var de kristne - hva skulle han gjøre med dem? Plinius har ikke lover som gir klart svar på spørsmålet, derfor sender han det videre til Roma. Dette skjer omkring 112, og vi får vite at på dette tidspunktet var kristendommen også begynt å spre seg fra byene og ut på landet. Men hvem som bragte troen hit til Bithynia, vet vi ikke - vi vet bare at det ikke var Paulus og Silas.

Fra Doryleum drar de to mot Alexandria Troas.

Dette er ingen vanskelig etappe, men den har tatt tid, kanskje flere uker. Her reiser de ikke alene, og det blir mindre påkrevd å dra i grupper, for veiene er fulle av folk og byene er tallrike. Kontrasten til Galatia kan ikke bli større. Mysia (som er det gamle navnet på regionen) er frodig og grønt, fjellene er lave - med unntak av Ida - og det er noe tiltrekkende ved landskapet. Straks vi kommer ned til Hellesponten får landskapet kjente konturer, for rett vest ligger Europa. Og dette berømte stredet har det alltid stått strid om, for her møttes, Øst og Vest, i antikken som i moderne tid.

De gamle hovedfartsårene førte dem videre til Skepsis og Neandria, like syd for Ezine. Sannsynligvis er det først ut i september 48 at de kan stå på havnen i Alexandria Troas.

Vi benytter anledningen til å besøke det sagnomsuste Troya som er blitt et slags valfartssted for alle elskere av Homer, og for turister av alle motivasjoner. Alexander den store og Julius Caesar stanset begge her og har gjort mye for byen. Men våre helter var ikke humanister og turister, de opplevde ikke antikkens guder og helter så romantisk som vi gjør det: for dem var hedendommen realitet. De gikk derfor utenom.

Stedet var på Paulus' tid det romerske Ilium, og ingen var i tvil om at kong Priamos' by lå under ruinene av denne.

Tvilen satte inn senere - forvirring er kanskje et bedre ord. Først da engelskmannen Frank Calvert gjorde Heinrich Schliemann oppmerksom på at det homeriske Troya lå under høyden Hisarlik, ble det fart i utgravningene. Det som fulgte, var en blanding av vandalisme og arkeologisk intuisjon, noe en hel verden har fått del i takket være Schliemanns dagbøker som er oversatt til mange sprog. Funnene derfra er spredt rundt i mange land, men det meste kommer fra museer i Berlin, hvor russerne tok dem i 1945, og slik havnet flere tusen funngjenstander i St. Petersburg.

Ved inngangen ser vi en rekonstruksjon av Schliemanns hytte. Noen kafeer og restauranter forfrisker turistene, og en forbløffende god bokhandel hjelper de vitebegjærlige. Det var i 1988. Idag er slik turistvennlighet nesten forsvunnet, og stedet ligner mest av alt på en øde helligdom, kald og hemmelighetsfull. Til tross for mange oppslag med kart og rekonstruksjoner langs hele ruten, er og blir det et mysterium hvordan amatører skal kunne finne ut av alt dette. Her er murer fra mange århundrer, ja årtusener. Her er tydelige ruiner fra gresk og romersk tid. De som kjenner landskapet best og som kan sin Homer, forsikrer i lærde bøker og artikler at opplysningene i Iliaden stemmer på en prikk med den verden vi står og ser ut over. Men det er ikke Ajax og Hektor vi er på leting etter, men Paulus.

Vi tar bus til Ezine og derfra kommer vi lett videre til Alexandria Troas.

Dette må ha vært en betydelig havneby, for rester ligger spredt over et stort

område. Det som er lettest å få øye på er lange og vakre bymurer, et stort badeanlegg fra det annet århundre (reist av Herodes Attikos), et teater, et stadium, et podium for et tempel som antyder at vi befinner oss i hjertet av byen, en nekropol, samt mange murrester. Grunnen til at her er så lite tilbake, er at stenene fra Troas ble fjernet av sultanen for å bygge moderne havneanlegg i Istanbul. Til gjengjeld ligger det sentrale havnebassenget der som en stor sirkel og vitner om byens viktige plass på kartet. For det var de greske kongene som anla dette nye Alexandria, som ble oppkalt etter Alexander den store, men fikk titelen Troas for å skille den fra andre byer med samme navn. Dette gjorde de ut fra behovet for en større havneby i området. Augustus skapte den om til en koloni, og det var slik Paulus og Silas kjente byen.

Ett viktig faktum slår oss der vi står i havnebasenget og speider vestover: her begynte evangeliseringen av Europa.

For Lukas sier så mye.

**Om natten hadde Paulus et syn;
han så for seg en mann,
en makedoner,
som stod og kalte på ham og bad:
"Kom over til Makedonia og hjelp oss!"
(16: 9)**

På havnen i Troas ser vi dem for oss, Paulus og Silas. Timotheos har trolig også fulgt dem fra Galatia. De går fra kontor til kontor på havnen og søker transport til Neapolis (Kavala) i Makedonia. Sommeren er på hell og dagene er ikke så varme lenger, men det er fortsatt trygt å seile. Men her er en til - mannen fra Makedonia. Og han hjelper dem å finne skip.

Hvem er denne makedoneren som oppsøker apostlene under deres første besøk i Troas?

Hvordan har han funnet frem til dem? Det vet vi ikke, og det visste heller

ikke Lukas, for han velger å fremstille dette møtet som en drøm. Men vi gjennomskuer knepet, for fra nå av skriver Lukas i "vi"-form:

**Og fra dette øyeblikket søkte vi
skipsleilighet til Makedonia,
overbevist om at Gud hadde kalt oss
til å forkynne evangeliet der.**

(v. 10)

Vi-formen følger oss via Samotrake og Neapolis til Filippi. Så blir den borte for oss mens Paulus og Silas drar gjennom Makedonia til Akaia. Først ved slutten av tredje reise, flere år senere, dukker vi-formen opp igjen, i Filippi (20: 6).

Er makedoneren fra Filippi?

Er han faktisk Lukas selv, slik det ofte er blitt forstått?

Sikkert er det at vi her hører utdrag fra en av Lukas' mange kilder, den mest detaljerte av dem alle. For det er dette dokumentet som gir oss informasjonen om begynnelsen på virket i Hellas, den siste reisen til Jerusalem, fangeskapet i Caesarea, seilassen, skipbruddet på Malta og veien videre til Roma. Vi-dokumentet er mye mer innholdsrikt enn den kilden som for eksempel dekker Galatia, for ikke å tale om Syria og Kilikia. Det sannsynligste er at vi her står overfor en øyenvitneberetning som Lukas har fått adgang til. For Apostlenes Gjerninger ligner på Lukas' evangelium i dette at han baserer seg på øyenvitner - fordi han ikke selv er det (sml. Luk 1: 2). Men det er alltid mange som er villige til å identifisere forfatteren med legen Lukas som nevnes i et av pastoralbrevene (2 Tim 4: 10) - og derved gjøre ham til venn og medarbeider av apostelen.

Vi forlater havnen i Troas i viten om at her kommer vi tilbake, flere ganger.

Når Paulus på ny befinner seg i Asia etter ekspedisjonen til Makedonia og Akaia, drar han ikke hit, men til Efesos, med skip fra Korint. Året er 51, det er høst, men havet er fortsatt åpent for trafikk.

**Så nådde de Efesos,
hvor Paulus skiltes fra sitt følge;
selv drog han opp i synagogen
for å samtale med jødene.
De bad ham bli der lenger.
Det sa han nei til,
men da han bød farvel,
sa han til dem:
"En annen gang skal jeg komme
tilbake til dere,
om Gud så vil."
Så forlot han Efesos.
(18: 19 - 20)**

Silas og Timotheos hadde vært sammen med Paulus i Korint, så de kan ha fulgt ham derfra til Efesos, skjønt Lukas nevner dem ikke. Likevel ledes vi til å tro at de var med også på denne etappen. Et spørsmål melder seg derfor: kan en av disse to ha vært kilde for Lukas, et av de øyenvitnene han støtter seg til? Hvem av dem er den mest sannsynlige?

Silas var et betrodd medlem av menigheten i Antiokia, og i likhet med Paulus var han romersk borger, slik vi ser det i Filippi. Han kan ha dratt tilbake dit før Paulus (i 50). Han er selv jøde, og navnet Silas er en aramaisk form av Saul (den latinske formen er *Silvanus*). Han dukker opp igjen i et brev til menighetene i Asia, det som kalles Peters første brev, hvor han omtales som forfatterens amanuensis, den som skrev det ned (5:12). Brevet er skrevet fra "Babylon", som må tolkes som Roma. Levde han lenge nok til å kunne ha gitt informasjon til Lukas? Eller ble også han et av ofrene for Neros forfølgelse etter brannen i 64?

Timotheos - fra Lystra - er åpenbart en yngre mann og kan godt ha kjent Lukas da han arbeidet på sitt annet bind. Hans rolle under oppholdet i Hellas

kjenner vi primært fra brevene, Lukas sier bare at han kom sammen med Silas til Korint etter at Paulus var kommet dit fra Athen. Siden finner vi ham hos Paulus nesten hele tiden, slik brevene forteller. Trolig ble han med på den såkalte "annen reise" fra Galatia av.

Timotheos er også den som bringer brevene til Korint fra Efesos, og som vender tilbake til Paulus straks han har fullført oppdraget (1 Kor 16: 10 - 11). Han ble sendt til Tessalonika da menigheten der hadde vanskeligheter (1 Tess 3: 2 - 3). Han får et fabelaktig skussmål i Filipperbrevet (2: 19 - 22). Men han er plaget av sykdom, dersom brevene til Timotheos inneholder historisk informasjon. For der kan vi der lese: "Drikk ikke lenger bare vann; drikk også litt vin for din mave og det du forøvrig lider av" (1 Tim 5: 23). Han regnes i oldkirken for å være blitt den første biskop av Efesos, og hans ben ble overført derfra til Konstantinopel i 356. Fristelsen til å se ham som en av Lukas' muntlige kilder - øyenvitner - er derfor stor. Dessverre er det for få opplysninger om ham i Apostelgjerningene til at dette kan bevises.

Silas er for mye av en skygge til å komme på tale som forfatter - med mindre han skjuler seg bak sin egen skygge. Timotheos får oss til å stusse.

For han er den eneste som dukker opp med noenlunde klare konturer, under annet opphold i Lystra. Hvorfra har Lukas informasjon om ham, men ikke om andre personer og episoder (med unntak av denne mysteriøse makedoneren som dukker opp i Troas)? Lukas antyder jo at Paulus tok ham med seg på reisen fra Galatia til Hellas. Men her finner vi også detaljert informasjon hvor Timotheos ikke er tilstede (fra Athen, ankomsten til Korint). Er det likevel Silas som er kilden for oppholdet i Hellas?

Slik er studiet av Paulus: vi har fragmenter av en mosaikk, biter av et puslespill som hver forsøker å sette sammen etter beste evne. I alle fall har vi lov til å spørre.

Men spørsmål som disse er ikke vårt hovedanliggende.

Vi skal tilbake til Tyrkia. Reisen gjennom Hellas er unnagjort og beskrevet i et tidligere bind.

KAPITEL 7

EFESOS

Efter Hellasoppholdet følger Antiokia på ny. På vei dit hadde han vært innom Efesos og funnet byen egnet som ny "stasjon" i sitt virke for kristendommens utbredelse. Kristendom er ikke lenger synonymt med jødedom, men er blitt en selvstendig religiøs fornyelse av det antikke mennesket, med mulige implikasjoner for hele det antikke samfunn. Alexanders og Augustus' verden er begynt å gjennomgå en transformasjon i det stille. Idealene er stadig en felles bestemmelse for alle mennesker, men det er ikke hellenistisk kultur eller kulten av den romerske keiser som er den sammenføyende faktor i dette forsøket.

I Efesos er det ikke jødene, men mekanismer i det antikke samfunn som skaper motstand, og i all sannsynlighet havner Paulus i fengsel her, om enn for en kortere tid og uten fare for livet.

Menigheten i byen er ikke grunnlagt av Paulus selv, men av medarbeidere og venner. Disse kjenner vi ved navn i noen tilfeller.

Efter en tids prøvelser drar han tilbake til Hellas.

KAPITEL 7

EFESOS

**Vel fremme i Caesarea
drog han opp og hilste på menigheten;
så reiste han ned til Antiokia,
hvor han ble værende noen tid.
Derefter tok han ut igjen;
han drog først til Galatia
og så gjennom Frygia,
og styrket alle disiplene.
(18: 22 - 23)**

Før neste reise finner vi Paulus tilbake i Antiokia i Syria, hvor han ble værende "noen tid". Dette dreier seg om vinteren 51/52, umiddelbart etter det første Hellas-oppholdet.

Det er først ut på vårparten i 52 at han igjen kan begi seg til Tarsos, fortsette gjennom fjellene og nesøke menighetene i Galatia. Derefter fortsetter han til Efesos, og der blir han i to-tre år: 52 - 54. Etter dette oppholdet fortsetter han til Makedonia hvor han tilbringer året 54 - 55. I 55 drar han ned til Illyricum og derfra til Korint, hvor han tilbringer ett nytt år (55 - 56). I 56 drar han så til Jerusalem, og der blir han arrestert.

Dette er det vi kaller den "tredje" misjonsreisen. Den varer lengre enn de to første, og det henger sammen med det lange oppholdet i Efesos (Lukas sier 2 år og 3 måneder i 19: 8-10, men 3 år i 20: 31). Lukas sier ikke et ord om Paulus drar alene eller ikke.

Vi kan trygt se bort ifra at han skulle ta seg frem uten ledsagere, og det mangler ikke på kandidater. Det er igjen tale om Lukas' kilder. Han har ikke noe å

fortelle om reisen gjennom Galatia og Frygia. Det er først når vi kommer ned til Efesos at informasjon foreligger. Der treffer han kjentfolk fra oppholdet i Hellas. Dessuten er Efesos et så stort knutepunkt at han herfra kan holde kontakt med alle menighetene han har grunnlagt i Hellas: Filippi, Tessalonika, Berøa, Korint. Herfra kan han også holde kontakt med menighetene i Galatia. Dessuten er provinsen Asia i seg selv god misjonsmark: kommunikasjonene er de beste, til lands som til vanns, og byene ligger tett i alle retninger.

Efesos er kort sagt en ideell "stasjon" eller base for Paulus. Han har vært her før, men det var ganske kort, på gjennomreisen til Antiokia etter et og et halvt år i Korint. Likevel varte besøket lenge nok til at han bestemte seg for å komme tilbake og arbeide her (18: 19-21).

**Mens Apollos var i Korint,
kom Paulus ned til Efesos,
etter å ha vandret gjennom høylandet innenfor.
(19: 1)**

Uttrykket "høylandet" (eg.: "høydene ovenfor/bakenfor") har fått mange som følger Paulus til å stusse. Hva mener Lukas med dette uttrykket?

En litt spesiell tolkning går ut på at han kom fra Apameia (Dinar) og fulgte veien som løp parallelt med Meanderdalen men lenger mot nord, på den andre siden av Aydin-fjellene, med lett adgang til Filadelfia eller Sardis og Tyatira. Men dette er en helt unødvendig lese måte av ordene Lukas bruker. "Høylandet" betyr ganske enkelt det anatoliske høylandet; "innlandet" passer også godt.

For å komme til Efesos fra Galatia følger vi derfor denne ruten:

Vi starter i Ikonium - fortsetter til Antiokia - videre til Apameia - og så forlater vi høylandet og drar rett mot kysten. Veinettet her var godt i apostolisk tid, men distansene er store, selv med moderne fremkomstmidler. I det Paulus og hans følge begynner nedstigningen, er vi kommet ut på sommeren 52, alt etter hvor lenge reisen gjennom det sydlige Galatia varte. Apameia ligger akkurat innenfor

grensen til provinsen Asia, og vi befinner oss i den rikeste delen av antikkens Tyrkia. Provinsen ble opprettet da kong Attalos III av Pergamon testamenterte sitt rike til Roma i 133 f. Kr.

Meanderdalen begynner like etter Denizli.

For det er i fjellene bak Hierapolis at elven Meander blir til. Den vokser seg større eftersom den baner seg vei gjennom denne frodige dalen, og etter å ha buktet seg som en slange over lange strekninger renner den ut i havet ved Milet og Priene. Men elven Meander har tatt med seg så mye jord og sand underveis at disse byene nå ligger et godt stykke fra kysten. Det samme gjelder Efesos.

Første stans er Kolossai.

Byen er ubebodd idag, men er ikke utgravd. Lukas sier ikke noe om at apostelen stanset eller virket her, men brevene hjelper oss. For Kolosserbrevet viser kjennskap til menigheten der, og i brevet til Filemon - som bor i Kolossai - ber Paulus ham sette i stand et værelse siden han snart kommer for å besøke dem (v. 22). Dessuten sier Kolosserbrevet at det er mye kontakt mellom Paulus og menigheten. Vi vet at kristendommen kom hit gjennom Epafras: "den dag da dere første gang fikk høre om Guds nåde og lære den å kjenne for hva den i sannhet er. Det lærte dere av Epafras, våre kjære medarbeider" (Kol 1: 6 - 7).

Laodikea ligger på et lite høydedrag rett nedenfor Pamukkale ("bomullslottet") og er delvis utgravd.

Stedet er en gullgruve for arkeologene. Det vi ser er flere teatre og en stor hippdrom, nymfeer og ande bygninger som alle vitner om en rik by. Menigheten her hører vi først om i Åpenbaringen, hvor Johannes av Patmos har denne bykirken som en av sine syv adressater i provinsen Asia. Men det er ingenting hos Lukas som sier oss at han har informasjon om Paulus' forhold til byen. Kolosserbrevet sier mer: "Jeg vil at dere skal vite hvilken kamp jeg må kjempe for dere og for dem i Laodikea, og for så mange som aldri har sett meg for sine øyne" (2: 1). Han later til å kjenne godt til forholdene der: "Hils brødrene i Laodikea, både Nymfa og den menigheten som samles hos henne. Og når dette brevet har vært lest opp blant dere, sørg for at det også blir lest opp i kirken i Laodikea, mens dere selv får

brevet til Laodikea å lese" (4: 15 - 16). Men litt tidligere i denne hilsenen forteller han om Epafras - fra Kolossai - "som gir seg megen møye for dere, såvel som for dem i Laodikea, og dem i Hierapolis" (vv. 12 - 13). Vi kan derfor gå ut ifra at Paulus ikke grunnla noen menighet her. Kan det ha vært Epafras som gjorde det? I så fall er denne bykirken grunnlagt av venner og medarbeidere av Paulus, og vi kan i en viss forstand kalle den paulinsk. Johannes av Patmos gir dem ikke noe godt skussmål: "Du er lunken, og derfor, fordi du hverken er kald eller varm, vil jeg spytte deg ut av min munn" (Åp 3: 16), noe som henspiller på varme kilder eller vannet fra Hierapolis.

Hierapolis hører vi ikke mer om i NT enn den ene referansen i Kolosserbrevet. Ignatius henvender seg heller ikke til menigheten der. Men stedet er likevel verd et besøk, for Bomullslottet Pamukkale er et av Tyrkias underverk. Det er den på grunn av alle de kalkavleiringene som varme kilder har spredt ut over fjellsiden under plataet de byen ligger. Her kan man bade hele året igjennom, for vannet holder ca. 20 grader. Moderne hoteller har gjort stedet svært populært blant turister, og et av disse ligger midt i ruinene av et romersk bad. Forøvrig finner vi de vanlige restene av teater, templer, akropol, osv. Nekropolen er den største i Lilleasia. Utsikten over dalen er storslått og ett besøk fører gjerne til flere.

Afrodiasias ligger i en sidedal til Meanderdalen og er et kapitel for seg.

Stedet er blitt verdensberømt for de rike funn arkeologene gjorde under ledelse av Kenan Erim på 70-tallet. Noen konkurrent til Efesos er aldri Afrodiasias blitt, men turiststrømmen har tiltatt de siste tiårene. Museet er moderne og imponerende. Det som skjedde her var at landsbyen Geyre - som lå midt i ruinfeltet, slik man kan se det andre steder i Tyrkia (f. eks Alabanda) - ble flyttet for å muliggjøre utgravninger. Og disse var fra første stund omgitt av store forventninger, forventninger som ble innfridd for hvet år som gikk. For Afrodiasias var en viktig by på det antikke kartet.

I dag er stedet et eventyr for dem som elsker antikke ruiner. Atmosfæren er helt spesiell, stille og talende på samme tid. Byen er død - og likevel lever den. Alle antikkstuderende må valfarte hit. Efesos er kommersialisert i sammenligning -

dette er et sted for pilegrimer. Her er ikke boder og masete selgere, her er ikke kafeer og restauranter i fleng, ikke butikker, ikke køer av drosjer eller buser. Her kommer folk stillferdig - og reiser like ubemerket igjen, oppløftet og beriket.

Det som gjør stedet så viktig i vår sammenheng er imidlertid ikke ruinromantikk, men det store funn av innskrifter som har preget utgravningene her. Vi har tidligere nevnt fragmenter av Augustus' *Res Gestae* (*Monumentum Ancyranum*), men det som direkte berører Lukas og Paulus er den lange listen over jøder og gudfryktige som ble funnet her i Afrodiasias. For det første dreier det seg om at jøder omtales som medlemmer av byrådet. For det annet finner vi det skillet mellom jøder og gudfryktige som er typisk for Lukas' fremstilling, men som ellers ikke er attestert fra det første århundre. Innskriftene kommer fra det annet og tredje århundre, men de bekrefter like fullt opplysningene hos Lukas. Det springende punkt er hvorvidt "gudfryktige" er en selvstendig gruppe som er tilknyttet synagogene, eller om det er en videre kvalifisering av ordet "jøde": "jøder som er gudfryktige" eller "jøder og gudfryktige". Innskriftene fra Afrodiasias bidrar til å avklare dette spørsmålet, og alt tyder på at opplysningene Lukas gir er korrekte. På denne måten kaster de også lys over innskrifter fra Sardis og Milet.

Tralles er neste mål i Meanderdalen.

Byen er ikke kjent fra NT, men vi har et brev fra Ignatius som sier oss at evangeliseringen her må ha kommet igang mange år tidligere. Dessverre ligger det en militærbase midt i ruinfeltet, og det må spesialtillatelse til for å slippe inn, noe som viser seg å være praktisk talt umulig for en vanlig elsker av antikke ruiner. Men museet i byen nedenfor - Aydin - er vel verd et besøk, for funnene fra Tralles er rike (de vakreste gjenstandene så vi i museet i Istanbul).

Nysa ligger ved småbyen Sultanhisar og har noen av de mest naturskjønne ruiner i Tyrkia.

For Nysa befinner seg i et lavt fjellterreng hvor en dyp ravine deler platået hvor byen ligger i to. Altså er broer og plattformer helt nødvendige for at stedet skal kunne fungere. Siden mye av alt dette er rast sammen på grunn av jordskjelv, er det et litt spøkelsesaktig ruinlandskap vi beveger oss i. På et sted som Nysa gjør

vi oss erfaringer som avtvinger oss refleksjoner av en seriøs art. For slik de gamle byene ligger der idag, har de sin egen karakter og sin egen sjel, uansett hva de måtte ha hatt i sin antikke prakt. Glem antikken - konsentrer deg om nåtiden. Denne kunsten lærer vi ikke i Efesos, for der er alt pyntet på eller rekonstruert. Vi lærer mer om å elske ruiner i Afrodisias. Men det er på steder som Nysa at vi virkelig forelsker oss i stedets nåtidige drakt (en erfaring som gjentar seg i Alinda og Alabanda, i Euromos og Stratonikeia).

Kunsten å elske antikke ruiner må læres, oppøves. Slikt tar tid og krever mye reising. Oppdagelsesferden i Pisidia hjalp oss langt på vei. Termessos og Kremna viste hvordan man skal nærme seg en antikk by idag. Vis ærefrykt for fortiden. Gi deg tid. Snakk aldri høyt. Føl deg frem, ta på de gamle stenene, gå opp alle trinnene i teateret eller rundt hele veddeløpsbanen. Sett deg i restene av badene fra det annet århundre, søk ly for solen her inne. Tenk vakkert om templene du ser rester av, for mange av dem har vært kirker lengre enn de har vært templer.

Magnesia ved Meanderelven er et annet slikt sted, litt på siden av vårt reisemål (Efesos).

Her ser vi ruiner over et stort område. Arkeologene har forsynt seg av byens betydelige skatter, og vi må til Louvre i Paris for å finne dem igjen, eller til British Museum i London. Men det som står tilbake har stadig evnen til å fortelle oss ting. Ignatius skrev et av sine brev til de kristne her - hvor var de huskirkene han henvendte seg til? Kanskje står vi midt i et boligfelt? Hvor var de alle samlet når hele bykirken skulle møtes for å høre brevet fra Ignatius lest høyt? Og hvem av dem skulle bringe det videre til de andre byene så de også kunne få lese det han skriver? Er her ikke noen fra Nysa eller Tralles? Nei. Vent - her er noen fra Euromos og en fra Myos! De kan få låne det mot å levere det tilbake så snart de kan. Hva er dette? Et brev fra Ignatius til efeserne? Hvem har bragt det hit? Kan noen lese? Men hvorfor er biskopen av Antiokia i Syria blit arrestert? Er det fare for at biskopen her også er i fare? Hva med Onesimos i Efesos? Hvorfor er myndighetene blitt aggressive?

Reisen fra Maenderdalen tar oss gjennom noen mindre høydedrag før vi står på busstasjonen i Selçuk.

Efes ligger fem kilometer fra kysten og to fra Selçuk. Elven Kaystros bukker seg som en orm mot havet og renner ut ved Pamuçak, hvor det også var en mindre havn i antikken, men som idag er en populær badestrand med vakker utsikt mot den joniske halvøy til høyre og Samos rett frem. Til venstre fører veien til Kusadasi, hvor havnebyen Neapolis lå i gammel tid. Mellom disse finner vi nok en havn, Pygela, som er godt synlig bak et stort og moderne hotel.

Efesos skylder havet sin beliggenhet, helt og holdent.

Opprinnelig gikk vannet helt opp til Selçuk, hvor Ayasoluk (den bysantinske byen og festningen) stakk opp som en høyde i landskapet. Så mudres det hele til, langsomt men sikkert. På Paulus' tid var ikke selve havnebassenget tettet igjen, som idag, men kanalen fra havnen til havet var begynt å fylles av slam. Det er fortsatt en sump der hvor havnen lå, mest av alt ligner den på en sivsjø, og det er lett å gå rundt denne dersom vi tar av fra veien til Pamuçak. Vi ser rester av bygninger og en del rikmannsgraver, men intet av dette kan gjenskape inntrykket av at vi befinner oss på havnen til en av antikkens store byer. Muren som bar kaien er frilagt av moderne utgravninger, men bare for en kort distanse, resten må vi gjette oss til. Tilmudringen førte til at Efesos endte sine dager som havneby. Men at byen ble fraflyttet, skyldtes historiske årsaker.

Hva fant de jonisktalende grekerne da de flyktet hit fra dorerne i Hellas etter 1220 f. Kr.?

Geografen Strabo forteller at de som bodde her da grekerne kom, kaltes karere eller leleger. Og det lille vi vet om denne urbefolkningen er at den var konsentrert omkring en helligdom til en fruktbarhetsgudinne hvis symbol var et tre. Nøkkelen til den tidligste greske bosetningen er derfor Artemishelligdommen, fordi grekerne identifiserte denne opprinnelige fruktbarhetsgudinnen med sin egen Artemis. Men de bygget byen ved havet og ikke rundt den anatoliske bosetningen ved Artemis' helligdom, det vil si en kilometer syd for den gamle helligdommen. Byens mytiske grunnlegger het Androklos, og han går igjen i kunsten fra gresk og

romersk tid. Han var sønn av den athenske kong Kodros, men falt i kamp mot byen Priene.

Det første vi møter på vei ut av Selçuk er derfor ikke Efes, men Artemision. Helligdommen ligger i et lavt og fuktig område like nedenfor Ayasoluk (den bysantinske byen), og mange passerer denne på vei til Efes uten å stanse. Artemision har en lang historie, og templet som var et av antikkens syv underverk, har kjent mange arkitektoniske etapper før det sto i all den prakt som Paulus og de første kristne i Efesos ville ha kjent.

For det arkaiske templet ble erstattet av et langt større bygg av kong Krøsus. Det lydiske overherredømmet ble et brudd med byens greske tradisjon, og kong Krøsus fant det nødvendig å understreke den opprinnelige fruktbarhetsgudinnen som et anatolisk alternativ til gudene som grekerne hadde bragt med seg (Zeus og Athene), og som et mottrekk til kulten av Apollos i Didyma og Hera på Samos (begge templene var av enorme dimensjoner). Og slik blir det første store templet i Efesos reist av lyderne. Men kong Krøsus hadde også sett seg lei av at grekerne bodde et sted (Koressos) og lelegerne et annet. Derfor tvang han den joniske befolkningen til å flytte til området rundt Artemision. Templet ble forøvrig avsvidd av den halvgale Herostratos i 356. Alexander den store tilbød seg å gjenreise helligdommen, men efeserne av slo og gjenreiste den selv ("hvordan kan en gud ofre til en gud?" var måten de takket nei på). En ny og moderne hellenistisk by ble derefter grunnlagt av kong Lysimakos, en av Alexanders etterfølgere, og det er denne byen vi besøker idag.

De første utgravningene av Artemision fant sted i 1869 på initiativ fra British Museum. Hundre år senere, i 1965, ble stedet gjenstand for ny oppmerksomhet, denne gang fra østerrikske arkeologer. Den besøkende ser en gjenreist søyle og deler av en større platform der templet sto (noen søylerester er utstilt i British Museum i London). Men her har vært en skog av søyler: 127 i tallet, 30 meter høye, og 36 av disse var dekorerte. Det store alteret like foran templet ble utgravd på 1980-tallet, og dersom man kommer i den tørre årstiden, er det mulig å ta denne strukturen i selvsyn. Strabo sier at prestene var evnukker.

Poenget med å begynne ved Artemishelligdommen, er at Efesos var en sakral by hele den hedenske antikk igjennom - en tempelby. Efesos var Artemis' by, noe som går helt tilbake til grunnleggelsen og som dukker opp i Lukas' beretning om Paulus i Efesos. Artemis fikk imidlertid rivaler i romersk keisertid, og den viktigste av disse var keiseren selv. Utenfra sett styrket dette bare byens posisjon som den første og ledende by i Ionia.

Før dette skjedde inntraff imidlertid en katastrofe for hele provinsen Asia.

Kongen av Pontos, Mithradates III, besluttet å komme grekerne til hjelp mot den utsugning av provinsen som fant sted under den romerske republikk. Romernes maktovertagelse i 133 hadde gitt forvalterne grønt lys til å berike både seg selv og staten på provinsens bekostning. Det som fulgte var en regelrett revolt, ledet av kongen av Pontos. I 88 f. kr, skjer det at befolkningen i provinsen Asia myrder alle italienere i byene. Kildene hevder at titusener skal være blitt drept på ett døgn, hendelsen som kalles "efesisk vesper". Den romerske general Sulla straffet Efesos ved å frata den status som selvstendig, såkalt "fri", by, noe som betød strengere beskatning, og avkrevde dem dessuten en enorm pengesum som erstatning for det de hadde gjort.

Under borgerkrigene kom både Julius Caesar (i 48) og senere Marcus Antonius hit (i 33). Sistnevnte tok med seg sin nye hustru, Kloptra VII, den siste ptolemeiske hersker. Og i Efesos tilbragte de vinteren mens de forberedte et avgjørende oppgjør med Octavian, Caesars arving, senere kjent som keiser Augustus. Men det var i 32 f. Kr. at Efesus med ett ble den viktigste by på verdenskartet. For her møttes alle de kunsuler og senatorer - over 300 - som den unge Octavian hadde fordrevet fra Roma. Her opprettet de et senat i eksil. Men det fikk liten betydning all den tid Octavian slo alle sine motstandere under ett i slaget ved Actium i 31.

Så begynte en ny styreform - keiserdømmet - som skulle vare antikken ut, og som ga Efesos mulighet til å bli en av verdens rikeste og vakreste byer. *Pax romana* er et faktum - krigens århundrer er forbi.

Augustus måtte forsone seg med Efesos ettersom byen hadde tatt parti for hans motstandere. Dette løste han ved å gjøre byen til en slags hovedstad i provinsen Asia (guvernøren hadde tidligere holdt til i Pergamon). Asia var ikke en provins med militært nærvær, men en av de såkalte *provinciae inermes*, og ble derfor styrt av av prokonsuler under oppsyn av senatet (*proconsules pro praetore*), til forskjell fra f. eks. Galatia i begynnerfasen. En prokonsul hadde ved sin side en *quaestor* som provinsøkonom og tre legater som tok seg av juridiske spørsmål. I tillegg finner vi at en kult av Roma og Divus Iulius (Caesar) ble innstiftet i Efesos og Pergamon, mens en kult av Roma og Augustus ble tillatt i andre provinser. Herskerkulten var fra første stund et viktig politisk bindemiddel, den sammenføyte og skapte fred.

Slik ligger alt til rette for den oppgangstid som fulgte etter borgerkrigene, og som vi ser spor av i alle byene Paulus beveger seg i, men som er mest synlig her i Efesos siden dette er den best bevarte av dem alle. Utgravninger og rekonstruksjoner gir oss muligheten til å se flere bygninger, monumenter, gater og torg enn noe på annet sted. Og ingen kan være i tvil om hva *pax romana* betød som program etter å ha besøkt Efesos. Byen ble den tredje største i den østlige delen av riket, etter Alexandria og Antiokia i Syria.

Byen vi straks skal begi oss inn i viser tydelig hvordan romerne klarte å erstatte rivalisering og kriging mellom de greske bystatene med et konstruktivt program for byen og provinsen. Her ser vi hvordan byens elite, som er de rikeste, bidrar til å utsmykke stedet på mange forskjellige vis. Det gikk konkurranse i å bygge stort og prangende: hovedgatene flankeres av praktbygg og ble prydet med statuer av donatorene (som vi derfor kjenner navnet på). Privathusene når også et nytt nivå hva luksus og omfang angår, og har bidratt til å rettfærdiggjøre sammenligningen med Pompeii.

Når vi nå skal følge Paulus under hans opphold i byen, er det først nødvendig å bli kjent med stedet slik vi ser det idag. Vi møter Efesos slik byen så ut da den ble forlatt, etter nedgangstider og katastrofer av mange slag. Den skrumpet inn til en mindre bysantinsk by som til sist ble flyttet til en lettere forsvarlig posisjon på

en høyde like ved Selçuk (Ayasoluk). Men Paulus har kjent byen slik den så ut etter at Augustus' program var begynt å bli virkelighet. Med andre ord ble han vitne til at Lysimakos' by ble romanisert og det offentlige rom omgjort til et eneste stort monument over keisertidens fredstillstand, med keisernes nærvær som et vesentlig element i det hele.

Den beste måten å få et overblikk over utgravningsfeltet er å klatre opp på fjellet Koressos - Bülbül Dag - og følge Lysimakos' murer over hele fjellkammen, like til de munner ut nedenfor havnebassenget. Siden Pionfjellet (de to høydene bak teateret) er avstengt for besøkende, er dette eneste muligheten. Murene er meget vakre, arbeidet i lokal sten og med over 30 tårn som kroner hele distansen. Av en eller annen grunn er noen av disse bebodd av tyrkiske "drop-outs", og man har aldri herligheten helt for seg selv. Hva de bedriver her oppe vites ikke. Det siste av tårnene kalles for "Paulus' fengsel", uten at dette har noe med historisk virkelighet å gjøre.

Ovenfra sett blir Efes større og mer imponerende enn når vi beveger oss gjennom gater og streder.

Den øvre markedsplassen er svært dominerende i bybildet. Kuretesgaten funkler i dagslyset og løper som en pil rett ned til Celsus' bibliotek, med alle de rike privathusene som kryper opp mot Koressosfjellet. Teateret er større enn vi trodde. Det er også det nedre agora, markedsplassen ved siden av Celsusbiblioteket. Hovedgaten Akardiane (restaurert av keiser Arkadios og oppkalt etter ham) viser oss en rett vei ned til bygningene på havnen, og de største av disse er godt synlige. Litt nord ligger den oldkristne basilika som tradisjonen forbinder med kirkemøtet i 431 - og som følgelig kalles Mariakirken - men som kanskje er reist litt senere; idag er den et populært pilegrimssenter. Selve havnebassenget er godt synlig. Sett fra Koressosfjellet ser vi hvor langt havet har gått inn i landet, akkurat som vi gjør det fra Priene. Tilmudringen er forøvrig ikke noe som hører fortiden til. Sommeren igjennom ser vi folk arbeide ved utløpet av Kaystros i Pamučak for å hindre at vannet finner andre utløp.

Det vi ser fra fjellet er altså den offentlige sektor, og den har to seksjoner: en

øvre bydel og en nedre. Hvor bodde så efeserne?

De aller fleste bolighus vil ha ligget i skråningene til Pionfjellet, særlig mot syd, langs havnebassenget under Koressos, og i det lavereliggende området nord for havnen, og rundt Olympeion.

Vi er omsider startklare og kan bevege oss mot Magnesiaporten hvor ingangen til Efes ligger.

Før Vediumgymnaset og hippodromen tar vi av til venstre, for mange minnermerker fra byens lange historie vil dukke opp på veien bort til Magnesiaporten.

Først ser vi rester av arkaiske murer - 300 meter lange - fra tiden da byen lå her og havnen var like nedenfor. Besøkende går lett glipp av denne historiske relikvien fordi den ligner på Lysimakos' murer. Likheten består i at teknikken er den samme, men forskjellen er at disse murene mangler tårn. De fungerte som forsvarsverk for byen Androklos grunnla og som kong Krøsus flyttet til Artemision.

Dernest kommer vi til restene av en liten helligdom fra hellenistisk og romersk tid, viet Meter Theon (Cybele), Zeus og Apollon - en blanding av anatoliske og greske elementer. Mange dedikasjoner til disse tre ble hugget inn i fjellet i små nisjer som idag står tomme, men som en gang huset små relieffer av disse guddommene, og som er å se i museet i Selçuk. Disse går tilbake til 500-tallet f. Kr. Et av relieffene er fortsatt å se *in situ* og viser oss en gudinne.

Rester av en akvedukt fra bysantinsk tid pryder fjellsiden.

Til venstre og til høyre langs veien finner vi store stenblokker som ligger helt opp i dagen. De utgjør rester av en lang og elegant søylehall med tak som den efesiske sofisten og mangemillionæren Titus Flavius Damianus bygget. Den løp hele veien fra Artemision til Magnesiaporten, for at - som det het seg - dårlig vær ikke skulle få ødelegge prosesjonene.

Så oppdager vi at det er Efesos' nekropol vi beveger oss langs. Den begynte allerede da vi passerte byens gamle stadion: der fant man nylig en gravplass for

gladiatorer, noe som flere gravrelieffer bevitner. Arkeologene forteller at skjelettene bar merker etter store skader i hodeskaller eller armer og ben. Dette minner oss om en side ved romaniseringen av byene som er fremmed for klassisk gresk kultur, og for hellenistisk for den saks skyld. Vi vet at denne formen for "leker" (*ludi*) ble innført i provinsen Asia av Lucullus i 70 f. Kr. Vi får ikke nærkontakt med dette fenomenet ved å følge Paulus i Tyrkia, derimot kommer vi saken nærmere når vi følger ham til Roma.

Vi fortsetter til noe som ligner en liten nomadlandsby av telt og skur. Dette er et traktørsted for turister oppdager vi, og stanser for å se på teltene av *cilicium*, det tunge stoffet som er vevet av sort geitehår og er vannavstøtende. Vi kjenner på stoffet, slik Paulus har gjort utallige ganger. Det er tungt og solid, det føles varmt og holder vind og kulde ute. Store stykker er sydd sammen av folk som fortsatt mestrer håndverket, for Tyrkia kjenner fortsatt halvnomadiske stammer.

Like bak ligger en større gravplass hugget inn i fjellet. Den har vokst gjennom hele antikken og utgjør idag en hel labyrint. Lokalt kalles den for "syvsovernes" grotter, etter en gammel tradisjon som sier at det var her syv unge menn søkte tilflukt under keiser Decius' forfølgelse i 249-51 e.Kr. Dette var den første systematiske kristenforfølgelsen i romerriket (til forskjell fra de sporadiske som Ignatius, Polykarp og Justin vitner om). Legenden om de syv kommer fra en syrisk kilde i det femte århundre og ble senere oversatt til latin av Gregor av Tours (*De gloria martyrum* 1: 95), den ble overlevert også i muslimske tradisjoner. De syv unge løp altså og gjemte seg i en hule i fjellet. Her lå de og sov helt til keiser Theodosius regjerte. Da våknet de og gikk inn i byen. Men der var alt så forandret at de undret seg stort over det de så.

I alle fall dreier dette seg om et gammelt pilegrimssenter, og vi finner at en kirke senere ble reist over stedet der de syv hadde holdt til. Stedet fortsatte som gravplass senantikken igjennom og hundrevis av graver er funnet bare i hallen ved siden av kirken. Med tiden ble dette en stor nekropol med røtter tilbake til arkaisk tid.

Syvsoverne fører uvegerlig tankene mot gladiatorene litt lenger nede.

For under forfølgelsene hendte det at kristne ble brukt i gladiatorkamper, selv om det vanligste var å kaste dem for ville dyr, brenne dem eller la dem drukne - det er disse tre Ignatius nevner i sine brev, straffen skal vise tilskuerne hva som venter den som har satt seg utenfor eller på en aller annen måte truet romerrikets fred og sikkerhet. Men sikkerhet mot fiender er også en av de ting staten garanterer sine innbyggere, følgelig ble kristne også brukt til å slåss mot gladiatorer, eller seg imellom. Det best kjente eksemplet er martyrene i Lyon i 177, da det var mangel på gladiatorer og keiser Marcus Aurelius tillot at man brukte dødsdømte fanger som en billige løsning. Vi kan ikke utelukke noe slikt i tilfellet biskopen av Antiokia. Men Paulus var romersk borger og kunne ikke henrettes på noen av disse måtene.

Herfra går veien videre til en av de gamle byportene, den mot øst: Magnesiaporten. Underveis passerer vi et par sarkofager som nettopp er avdekket, rikmannsgraver som må ha kostet en formue. På Pionfjellets to høyder ser vi her og der rester av Lysimakos' murer, men de er i langt dårligere forfatning enn murene på Koressosfjellet. Noen turister passerer i hestedrosje uten å stanse for å se seg om. En taxi kommer bakfra og tuter ivrig - skal vi virkelig gå de to hundre meterne til byporten? En mann på et esel vinker vennlig og smilende.

Magnesiaporten ligger i Lysimakos' murer og er den eneste av byportene som er utgravd. Murene fortsetter rett nordover, opp på Pionfjellet, og mindre deler av disse er klart synlige fra der vi står. Til venstre kan vi se to av tårnene.

Her har Paulus kommet fra innlandet en sommerdag i 52, etter å ha besøkt kirkene i Galatia. Han hadde vært her året før, om enn ganske kort, men likevel lenge nok til å skjønne at dette kunne bli den ideelle stasjon for ham, med noenlunde lik avstand til Korint, Tessalonika og Filippi. Vi finner ham opplagt til ny innsats, han er en moden mann i sin beste alder, 46 år gammel. Dessuten har han hatt like mye medgang som motgang på sine reiser, og alt ligger godt til rette for å grunnlegge en menighet i provinsen Asias fremste by.

Det er en varm sommerdag og den bredbremmete hatten kommer godt med.

Men varmen kommer også nedenfra, fra all de overopphetede stenene som han trår på. Å ta av sandalene er utenkelig. La oss følge ham og hans reisefølge inn i byen.

Vi passerer først et såkalt "østgymnasium" på vei til inngangen. Det dreier seg om et anlegg av imponerende proporsjoner fra 100-tallet e. Kr., keisertidens store århundre. Ved siden av dette finner vi restene av en senkristen basilika som har fungert som gravkirke, ikke ulik de store gravbyggene som keiser Konstantin lot reise i Roma. Bygningsrester er å se overalt langs denne sydlige delen av Pionfjellet og viser at det må ha vært et tettbebygget strøk, men foreløpig ligger dette uutgravd. Her ser vi et gravmonument som er knyttet til vår venn Lukas, men det skyldes utelukkende at en okse er hugget på en søyle med korstegn, og identifiseringen går ikke lenger tilbake enn til 1877 (oksen er det tradisjonelle symbol for denne evangelisten).

Paulus har ikke sett noe av alt dette på sin vei mot sentrum.

Dit skynder han seg for å kontakte Aquilas og Priscilla som han lot bli igjen her da han fortsatte til Jerusalem etter oppholdet i Korint. De er teltmakere lik ham selv, og det tar ikke lang tid før han finner frem til representanter for deres laug nede på torget. Vi skal følge ham på denne ruten, men i et langt roligere tempo. For her er mye å se underveis, skjønt det aller meste har apostelen ikke sett. Hadde han kommet hundre år senere - 152 e. Kr. - ville han neppe trodd sine øyne over alt det nye.

Men i øvrebyen ville han ha kjent seg igjen. For området rundt det romerske forum var byens administrative sentrum og bar preg av å ha vært det i mer enn 75 år.

Det første vi ser er en stor festplass som flankeres av forskjellige offentlige bygg mot nord (Pionfjellet) og en del fontener mot syd (Koressosfjellet). Å kalle dette forum eller agora er egentlig ukorrekt, siden det ikke er et kjøpe- eller håndverkssentrum vi ser, men et praktanlegg uten kommersiell verdi; følgelig stanser ikke apostelen her. Midt på festplassen ligger restene av et lite tempel som arkeologene har problemer med å identifisere, og hver ny utgave av guidebøker gir

oss en ny tolkning. Etter mye frem og tilbake er man omsider kommet til at dette kanskje var templet til gudinnen Roma og Divus Iulius, et tempel Augustus lot efeserne reise etter omorganiseringen av hele provinsen i 29 f. Kr. Dette gir utmerket mening, for slik har byen fått et nytt og romervennlig ansikt etter borgerkrigenes tragedie. Som vi står ved restene av dette podiet og ser oss rundt, er det altså et fornyet Efesos som omgir oss - keisertidene Efesos, et stort monument over *pax romana*.

Apostelen var neppe villig til å bringe de romerske gudene et takkeoffer for at han kom trygt frem. Likevel skylder han keiseren mer enn han selv vet. For de reiser vi følger ham på igjennom Tyrkia ville ikke vært så lett å realisere under senrepublikken, ei heller i hellenistisk tid. Like lite visste han at keiserens romerske fredstillstand ville fortsette å hjelpe kristendommens spredning over hele den gamle verden.

I stedet for å fryde seg over keiserens nærvær i øvrebyen haster han altså forbi. Han kan likevel ha stanset for å drikke seg utørst fra en av de store fontenene ved forums sydlige side. Er han heldig, blir han gjenkjent av en eller annen. Men dette skal godt gjøres siden befolkningen er rundt en kvart million mennesker. Dessuten er det ikke så folksomt her oppe som nede i byen.

Lukas aner åpenbart ikke hvem Paulus reiser sammen med, brevene løser heller ikke gåten.

Mulighetene er mange.

For brevene han skrev herfra - Korinterbrevene, Filipperbrevet, Kolosserbrevet, Filemon - nevner mange kjente navn: Lukas, Demas, Epafros, Aristarkos, Timotheos, Onesimos, osv. Silas og Barnabas er ikke nevnt, men kan likevel ha fulgt ham på reisen. Titus kan ikke utelukkes, men han hører til i Antiokia, og er ikke en av Paulus' konvertitter. Timotheos er det mest sannsynlige navnet, siden han er fra Lystra og fulgte med på den andre misjonsreisen. Han kan dessuten ha vært en av Lukas' kilder, som diskutert ovenfor.

Snur vi oss mot Pionfjellet ser vi en rekke bygg til administrativt bruk. Disse var ikke synlige fra der vi står ved tempelruinene midt på plassen, fordi en lang

treskipet og toetasjes søylehall løp langs festplassens nordlige side. Og denne kan Paulus ha fulgt i håp om å treffe kjentfolk. Den ble reist i år 11 e. Kr. og er en gave fra C. Sextilius Pollio og hans familie. Søylehallen ble kalt den "kongelige stoa" og var viet keiserne, noe som var tydeligere før enn nå. For vestenden fikk under Nero et monumentalt inngangsparti med statuer av den keiserlige familie. To av disse - Augustus og Livia - er bevart og kan sees i museet i Selçuk. Det spesielle ved de to statuene er at begge er blitt "døpt": de har fått innhugget et kors på pannen en gang i senantikken. Men søylehallen sto her ikke da Paulus kom.

Nord for denne ligger statsbyggene på rekke og rad.

En vakker konsertsal (odeion) fra det annet århundre gjorde også tjeneste som rådhus, siden det var der byrådet holdt sine møter. Vest for dette ligger en helligdom som ikke er sikkert identifisert. Man gjetter at her har ligget et alter til Artemis og Augustus, for statuer av disse ble funnet like ved. Ved siden av ligger et prytaneion med en kantine for byrådets medlemmer, hvor man faktisk fant en hel del kjøkkengjenstander. Flere disse bygningene er del av det første keiserlige bygningsprogram i Efesos. Men det hele ble omformet i senantikken og spor av hedendommen fjernet. Heldigvis gjorde de det slik at gamle bygningsrester ble brukt som fyllmasser for nye konstruksjoner, eller de ble brukt om igjen et annet sted, og det er av denne grunn at arkeologene i dag kan rekonstruere mange monumenters historie.

Paulus har ikke hatt noe å bestille i dette strøket. Vi følger ham derfor videre. Det første vi ser er noe han aldri har sett, men som dukker opp i Det nye testamentes siste bok. Ved enden av det romerske statsforum ligger byens første keiserforum - med templet til Domitian.

Dette ble innviet i år 90 og er av spesiell relevanse for nytestamentlige studier, siden det er opprettelsen av kulten til Domitian som ofte anses for å være forklaringen på utbruddene mot keiserkulten i Johannes' Åpenbaring. Rester av en kolossalstatue i museet gikk lenge for å være kultstatuen av Domitian (deler av denne ble funnet i hvelvene under platformen og ble inntil nylig utstilt i Smyrna). Men mange la merke til at hodet lignet mer på Titus enn på broren Domitian, og det

har senere vist seg at templet ble viet til Vespasian og Titus da Domitian led *damnatio memoriae* etter at han ble myrdet i Roma i 96; før var det viet til alle tre. Innskrifter bekrefter dette, siden navnet Domitian er blitt utradert (i hvelvene under platformen ligger idag et lite museum hvor mange av innskriftene er utstilt og kan studeres). Alteret som sto foran templet er delvis gjenvunnet og står i museet i Selçuk. Templet ble revet en gang etter kristningen av byen og materialet brukt til andre bygg.

Alt dette var Paulus forskånet fra å se.

Han opplevde heller ikke keiseren som en trusel på samme måte som Seeren på Patmos. Et sted skriver han: "enhver må underordne seg de myndigheter vi har over oss. For all autoritet har sin rot i Gud, og de styrende er innsatt av ham. Slik at den som setter seg opp mot myndighetene, gjør opprør mot den orden Gud har fastsatt ... Vil du slippe å ha noe å frykte av øvrigheten, så gjør hva rett er, og du får dens anerkjennelse, for den er Guds redskap til ditt beste. Men gjør du urett, da har du grunn til å frykte; for det er ikke for ingenting øvrigheten bærer sitt sverd" (Rom 13: 1 - 5).

Men der han haster videre aner han ikke at han skal få føling med myndighetene nettopp her i Efesos.

Det ligger en plaza nedenfor keisertemplet ("Domitians plaza/plateia"), omgitt av praktfontener og monumenter av forskjellig slag, mot en bakgrunn av tempelterassens fasade, som er forsøkt gjenreist og ser svært prangende ut. Memmiusmonumentet i det nordlige hjørnet er det eneste av alt dette som ble bygget i senrepublikken, før keiserne begynte å omforme det offentlige rom, men den rekonstruksjonen vi ser idag er heller tvilsom. Her ligger også monumenter som ikke var reist ennå: Polliomonumentet, en monumentalfontene til ære for Domitian, og annet.

Den omforming av de hellenistiske byene som fant sted under keiserdømmet kan vi lett sammenligne med forandringene Athen, hvor Augustus begynte å omgjøre byens gamle agora med å reise et Arestempel der hvor bylivet tidligere

hadde utspunnet seg. Noenlunde samtidig reiste Marcus Agrippa et stort Odeion midt på samme torg. For makten ligger ikke lenger hos folket, men hos romerne (som bygger et nytt marked mot nord). Nå var ikke det romerske nærværet i Efesos så stort som i koloniene, og gresk var fortsatt offentlig sprog, men vi ser hvordan romerne jevnt og sikkert omformer byens offentlige rom og sentrerer dette om Roma og keiseren. Dessuten er det tydelig fra byelitens mange navn at disse oftest er latinske, slik vi kjenner det fra koloniene i Galatia.

En poengtert form for nærvær er alltid keiseren selv. Og det er hans religiøse attributter som gjør ham allestedesnærværende, samtidig som statsapparatet gjør ham allmektig. Men i Efesos måtte keiseren pent finne seg i å dele oppmerksomheten med Artemis, skjønt han har en tendens til å flytte inn også hos henne, slik en helligdom til keiserne i selve Artemision vitner om. Det hele handler om en tilpasning mellom gammelt og nytt, en teologisk balansegang, et kultisk spill som var alvor for dem som drev med det.

De kristne fikk med tiden føle alvoret bak keiserkulten på kroppen, noe vi ser fra martyraktene. For i trengselstider ble solidariteten inad i romerriket viktig, ikke minst på det religiøse plan, og man forsøkte å blåse nytt liv i de gamle gudene, for å redde riket fra barabarernes trusler (slik kan forfølgelsen under Decius tolkes). Nettopp under ustabile forhold ble keiseren et viktigere samlingsmerke enn i fredstid og hans religiøse dimensjoner aksentuert. Et forvarsel om dette finner vi, som nevnt, i Johannes' Åpenbaring. Og en oldkirkelig tradisjon hevder at det er situasjonen her i Efesos - og i provinsen Asia forøvrig - den beskriver. Under spesielle forhold kunne keiseren lett bli en trusel for de kristne, noe vi allerede ser tegn til i det første århundre.

Når vi nå beveger oss fra øvrebyen mot det offentlige, ikke-administrative bysenter i den nedre delen, ligger monumentene på rekke og rad og vitner om storhetstiden som byen nøt i det annet århundre og i begynnelsen av det tredje. Hele denne praktgaten som førere fra øverbyen til nedrebyen - Kuretesgaten - er prydet med statuer av byens berømtheter og velgjørere, alle de som bygget og utviklet bylivet i

disse oppgangstidene. Vi stanser ofte og ser på pidestaller for byens sønner, navnene er fortsatt å lese i sten, men statuene er blitt borte.

Selve gaten er gammel og hører til stadiet før romerne, men de har klart å omforme også denne. Her gikk nemlig Artemisprosesjonen ved de høytidelige anledningene: fra øvrebyens statsagora til det kommersielle agora i nedrebyen. I gammel tid ble denne kalt Embolos eller Plateia (det moderne navnet kommer fra søylebasene fra øvrebyens prytaneum som er brukt om igjen i senantikken og som har innskrifter med lister av *kouretes*). På begge sider har det ligget butikker, boder og taverner, puber og små verksteder. Gaten faller 20 meter på 210 meters lengde. Navnet "kouretes" kommer fra et prestelaug for Artemis som var en viktig del av byens religiøse liv.

Så kommer vi til et strøk som tangerer urkristendommens historie.

For på venstre hånd har vi det eneste boligkvarteret som er utgravd i Efesos - de såkalte terrassehusene - som ligger i tre etasjer i skråningen, bygninger som var bebodd gjennom mange århundrer. De største og rikeste av disse er restaurert og kan besøkes. Her beveger vi oss i fornemme hjem, i overklassens luksus. Her er større og mindre privathus, kostbart utsmykket med veggmalerier, mosaikker og marmor i alle farver og fasonger. Her møter vi menneskene i Efesos på en langt mer direkte måte enn i alle praktbyggene utenfor. Vi går rundt i værelsene hvor de bodde og fryder oss over den samme kunsten som de selv nøt. Dekorasjonene er fra hedensk tid og taler om tradisjonelle forestillinger som vi kjenner fra gresk litteratur og mytologi. Vi stusser av og til over all denne religiøse utsmykningen - er den i ferd med å bli dekor heller enn religiøs virkelighet på den tid da husene ble til? For det er Artemis og keiserne som er byens religiøse fokus.

På andre siden av gaten ligger noen praktbygg som er viet keiserne, selv om det ikke er tale om templer. Dette er bygg som apostelen ikke har sett. Det første er Trajans nymfeum, en praktfontene som avslutter en av byens vannledninger. Den ble bygget av ypperstepresten (asiarken) Tiberius Claudius Aristion like før år 114 og viet til keiseren. Bygningen er delvis rekonstruert, men gir ikke et godt inntrykk av den opprinnelige fontenen, som var reist i to etasjer og smykket med

mange statuer. Foten av kolossalstatuen i sentrum er bevart. Da denne hviler på en kule (globe), er det rimelig å anta at det er tale om en statue av keiser Trajan.

Det neste praktbygget er et såkalt "tempel" til keiser Hadrian. Dette er like lite et keisertempel som Trajans nymfeum er det, men like fullt viet keiseren (templet til Hadrian - Olympeion - ligger nede i byen, mot nord). Det ble reist av en rik efeser, Publius Vadius Antoninus Sabinus. Ornamentikken er ytterst smakfull. Foran inngangen står fortsatt basis for de fire keiserne under tetrarkiet, de kom til senere.

Bak denne bygningen ligger et bad - Varius' bad (også kalt "Skolastikas termer") samt noen privathus (feilaktig kalt bordell) samt en stor offentlig latrine, en av mange i Efesos. Vi får best inntrykk av dette bygningskomplekset ved å følge veien som løper opp Pionfjellet til vi står bak teateret.

Litt lenger nede kommer vi til et gravkammer med en monumental fasade. Her fant arkeologene en sarkofag som inneholdt benene til Kleopatra VII's yngre søster Arsinoe - hun ble myrdet i Efesos i 41 f. Kr - og dette gravmonumentet vil de første kristne i Efesos ha dratt kjensel på. Så følger et større monument til ære for Androklos, byens mytiske grunnlegger, og en fontene. Her ser vi et av de få eksemplene på en bygning fra det hellenistiske Efesos. En portal i tre etasjer til ære for Hadrian er blitt delvis gjenreist i moderne tid, den ligner på den vi ser i Athen ved inngangen til Hadrians Olympeion.

Nå står vi i hjertet av nedrebyen.

For like foran oss ser vi det restaurerte biblioteket som Titus Julius Celsus Polemaeanus lot reise i årene 110-20 e. Kr. Det dreier seg om et praktbygg som i Tyrkia bare har en parallell i gymnasiet i Sardis. Celsus' sarkofag ble funnet under bibliotekets apsis, og der ligger den fortsatt. Originalstatuene som pryder fasaden er å se - sammen med mange andre gjenstander - i Efesosmuseet i Hofburg i Wien; de som står der idag er moderne kopier. Like foran biblioteket fant man rester av et stort keiseralter fra 100-tallet (disse befinner seg også i Wien), men ingen vet hvor dette monumentet sto.

Like til høyre for biblioteket ser vi en gjenreist trippelportal som utgjør den

sydlige inngangen til den store markedsplassen som ligger bak. Mest av alt ligner den på en triumfbue, og en av mange innskrifter på portalen forteller at den ble reist av to frigivne (Mazaeos og Mithridates) i 3 f. Kr. til ære for Augustus, Livia, Marcus Agrippa og Julia. Innskriftene gir oss ellers mye informasjon om kornleveransene til byen og om prisnivået på mange varer. Selv om Paulus gikk glipp av biblioteket, har han gått inn og ut av denne portalen mange ganger på vei til eller fra agora.

For markedsplassen er hjertet i Efesos og går tilbake til kong Lysimakos' tid (et kvadratisk område: 112 m. på hver side).

Lik mange av de bygninger vi har sett i Efesos ble dette store anlegget ødelagt av jordskjelv og var trolig under rekonstruksjon da Paulus kom hit. Her har det vært boder, verksteder og butikker, kontorer og møterom for mange laug, langs alle kanter, nærmere hundre i tallet. Flere av disse brukes til lagerrom eller utstillingslokaler idag. Da torget ble gjenreist under keiser Theodosius på 400-tallet, brukte man materialer fra de gamle keisertemplene, særlig fra Domitiantemplet, og mange søyler derfra er å se i kolonnaden mot vest.

Dette er et av stedene vi kanskje kunne vente å finne Paulus under oppholdet i byen.

For det første vil han ha søkt ned hit for å finne medlemmer av sitt håndverkslaug, og to av disse kjenner vi godt fra oppholdet i Korint - Aquilas og Priscilla; de to ble med ham til Efesos fra Korint og ble igjen her da Paulus dro videre til Syria (18: 18 - 19). Lukas nevner ikke at det fantes kristne i byen da Paulus først kom hit: da dro han rett til synagogen og samtalte med jødene der (18: 19). Følgelig er det rimelig å anta at det var dette ekteparet - jøder fra Pontos som var blitt kristne i Roma - som grunnla kirken her. Da nå Paulus er tilbake et år senere, hadde de grunnlagt en huskirke i sitt hjem. 1 Kor 16: 19 nevner denne, og brevet er skrevet fra Efesos.

En praktgate belagt med marmor løper parallelt med agora, på østsiden, og fører til det store teateret ved foten av Pionfjellet. Det var også under utvidelse da apostelen kom hit, og dukker opp i Lukas' beretning om hans opphold i byen. I

ferdig form kunne det benke 25.000 tilskuere. Idag er det brukt til konserter og teateroppsetninger.

Fra teateret løper en stor boulevard vestover, helt ned til havnen (Arkadius' gate), 528 meter lang, og vi ser den i senantikk prakt, som resultat av restaureringen etter jordskjelv i 359 og 366, men den ble anlagt i tidlig keisertid - nok et arbeide som pågikk da Paulus var her. Søylen som pryder boulevarden på begge sider er tatt fra eldre monumenter i byen, uten at det er mulig å si hvilke. På 400-tallet var den utstyrt med gatelys (oljelamper).

Like nedenfor ligger havneanlegget og de store bygningskompleksene som var del av dette.

Det vi ser idag er rester av et stort bad, et gymnasium, en palestra. Dessverre er det vanskelig og vel så det å bevege seg i disse ruinene, for ikke å tale om selve havnen. Iherdige anstrengelser lønner seg imidlertid, og her er rester som Paulus må ha kjent. For herfra gikk skip til Korint, til Milet, til Assos, til Patara og Myra. Den som brøyter seg vei gjennom villniset, finner det vanskelig å se dem for seg alle sammen, disse som vi kjenner navnene på fra Lukas' bok og paulusbrevene. Men er det ett sted de alle har vært, så er det her. Rester av det som må ha vært portaler ned til havnen er tydelig å se til tross for alt buskaset.

Vi finner stier og veier som fører oss langs havnebasenget, men vi vet aldri helt hvor vannkanten gikk på apostlenes tid. Inne i ruinene av termene sitter noen tyrkere og drikker raki. De skriker og skråler mens de frembyr mynter av det vanlige slaget. Noen hunder deltar i festlighetene og et par esler skriker opp fra en liten bondegård ved siden av. Dette gir oss et svakt ekko av det liv og røre som alltid hersket på havnen.

Har Paulus arbeidet på torget her nede?

Her var boder og butikker, verksteder og lignende, akkurat som oppe i byen. Til tross for en mindre sentral beliggenhet enn torgene er havnen alltid et ideelt sted for å treffe folk. Og siden Paulus valgte havnebyer som stasjoner, er det ikke utenkelig at vi finner ham her. Har han ikke hatt sitt arbeide her, så har han landet her, og seilt herfra. Her har han stått og ventet på besøk fra bymenighetene i

Hellas, eller et skip fra Syria som forteller hvordan det går i Antiokia. Her har han møtt alle dem vi kjenner fra brevene. Her har de overrakt ham brev, brev til apostelen, brev vi så gjerne skulle hatt kopi av, brev som forklarer apostelens brev, brev fra Filippi, fra Tessalonika, fremfor alt fra Korint. Herfra har han sendt brev tilbake.

Der vi står i restene av den fembuede portalen ved enden av Arkadiane, kan vi se ham han ankomme byen fra et av besøkene i Hellas. Skipet er blitt trukket opp kanalen av mindre båter, og straks de er inne i selve havnen, ligger mange andre og venter på å trekkes ut til havet, skip som skal til de forskjelligste hjørner av middelhavet. Byen kommer stadig nærmere. På høyre hånd av bassenget ser de havnelagre, gravmonumenter og privathus i skråningen opp mot Koressos. Rett frem skimter de tre store portaler som fører fra kaien og inn til hovedgatene. Langt fremme, ved enden av gaten, ser de noe som må være et stort teater.

Hit kommer han første gangen sammen med Aquilas og Priscilla etter et og et halvt år i Korint, optimistisk og fremadskuende. Dengang hadde han ikke tid til mer enn å ta et første blikk på byen og avlegge et kort besøk i synagogen. Han losjerte sikkert sammen med sine venner fra Korint. Disse fant et mer varig oppholdssted samt gode arbeidsmuligheter mens han var i Syria det neste året.

Alt i alt er strategien klar: han vender først "hjem" til Antiokia for en tid. Så kommer han tilbake og leter etter sine venner. Og det er slik vi møter ham i Efesos i 52, etter å ha gått hele strekningen fra Syria til Efesos..

Malariaannfallene har vært færre i det siste, for reisen gjennom høylandet har gjort ham godt. Det frykteligste med sykdommen er at den går ut over alle andre, dem han skylder mest. For han blir fryktelig oppgitt, utålmodig og hissig når feberen melder seg. Han vet nemlig at det er da han er mest sårbar. Og da dukker verre ting opp, ting fra fortiden, og fristelser i samtiden. For samvittigheten har aldri leget seg etter at han var med på å stene Stefanos. Dessuten drømmer han så foruroligende i all feberen - han ser og hører ting som han ikke tør vedkjenne seg i våken tilstand. Dette er det han for seg selv kaller "en torn i kjødet", ting han aldri har våget å berto noe menneske - ikke all feberen, men følgene av denne. Han har

gjentatte ganger hatt mareritt om å måtte kjempe mot villdyr. Han føler seg ikke sterk når det kommer til slikt.

Før vi forlater havnebassenget går vi litt nordover, til venstre, til et strøk som kan ha vært boligkvartaler på Paulus' tid.

For her ligger restene av et enormt anlegg som viser seg å være et keisertempel: Hadrians Olympeion - templet til Zeus og keiser Hadrian, en mindre variant av det berømte Olympeion i Athen. Dette er det annet keisertempel i Efesos, og har bidratt til å styrke byens anseelse og posisjon. Det var mye konkurranse om å få tillatelse fra Roma til å reise slike templer, for det fulgte med festivaler, leker og mange former for folkeforlystelser. Dessuten ville byen tjene godt på en keiserfestival all den tid folk kom reisende langveisfra for å delta. Men så lite står tilbake av all herligheten at bare gulvet over podiet er synlig, og selv ikke dette er utgravd i sin helhet. Stenene herfra har vi sikkert sett mange steder i byen, i de bygninger som ble restaurert etter jordskjelv og andre katastrofer fra det tredje århundret av.

Det som kanskje er mest betegnede med Efesos er dette at byen er i stadig forvandling: den bysantinske byen bruker stener som har vært brukt i senantikken etter at de er blitt fjernet fra de bygninger som romerne reiste i keisertiden, mens hellenistiske elementer ofte ligger og utgjør et fundament for disse. Her har tiden aldri stått stille - lik Roma er Efesos en "evig" by: stenene flytter på seg hele tiden.

Ser vi oss tilbake finner vi at apostelen og hans medarbeidere kjente en annen by enn den vi har beveget oss rundt i.

Vi kunne fortsette vandringene, for her er mye mer å se. Men vi har begrenset oss til den indre bykjernen av opplagte grunner. Synagogen er ikke funnet, og det var sikkert flere av dem. Disse ville ikke ha vært frittstående bygninger, men privathus i flere etasjer, omformet til et større møtelokale inni, uten at bygningen skilte seg ut sett fra gaten. Og det er dette som langsomt kommer til å skje med huskirkene: at de blir omdannet til kirkehus.

Paulus bodde hos Aquilas og Priscilla, det kan vi trygt gå ut ifra, uten at vi

vet hvor huset deres lå; kanskje dreier det seg om en leilighet eller en etasje i et boligkompleks. Det var i utgangspunktet ment å skulle fungere som huskirke. I fall de hadde kjøpt eget hus, venter vi å finne at det er et sted midt på den sosiale skala, mellom fattige og rike hus, med mulighet for å ta imot 20-30 besøkende når hele huskirken møttes. Store boligblokker - *insulae* - behøver vi ikke lete etter, de er noe vi forbinder med Roma og Ostia, ikke med byene i Lilleasia, med et mulig unntak for Alexandria Troas.

Lukas gir oss en interessant opplysning om Efesos fra perioden mellom Paulus' to besøk i byen.

**Til Efesos kom det en jøde ved navn Apollos,
en alexandrinere,
han var en god taler og vel hjemme i Skriften ...
han talte og underviste inngående om Jesus,
enda han bare kjente Johannes' dåp.
Han gav seg nå til å tale fritt og åpent om dette
i synagogen.
Priscilla og Aquila s fikk høre ham;
de tok seg da av ham
og forklarte ham nærmere om Veien.
Nå ville han gjerne reise til Akaia,
og brødrene oppmuntret ham til det.
(18: 24 - 27)**

Igjen har vi problemer med å synkronisere opplysningene hos Lukas og i brevene. Men vi kan gå ut ifra at dette er den samme Apollos som Paulus taler om i brevene til menigheten i Korint, hvor Apollos må ha kommet etter at Paulus var reist til Syria, siden han sier at "jeg plantet, men Apollos vannet". Det som er viktig i denne omgang er at han blir døpte av Aquilas og Priscilla, og den Apollos som kommer til Korint er blitt del av det paulinske kirkebildet.

Til sin overraskelse finner Paulus noen disipler - altså kristne - som også er døpt med denne johannesdåpen som vi hørte om i forbindelse med Apollos. Dette skjer under oppholdet i 51 (19: 2-4).

Hvem er disse?

De er åpenbart kristne som ikke kjenner annen dåp enn Døperens, noe vi finner besynderlig. Det første Paulus gjør er derfor å undervise dem om den kristne dåp, slik Aquilas og Priscilla hadde gjort med Apollos.

Da ... lot de seg døpe

i Herren Jesu navn.

Derefter la Paulus sine hender på dem

og Den Hellige Ånd kom over dem,

så de talte i tungemål og profeterte.

Det var omtrent tolv av dem i alt.

(19: 5 - 7)

Var dette kristne som hadde fått sin dåp dengang Jesu disipler drev og døpte sammen med Døperen (sml. Joh 3)? Kjente de ikke andre former for kristendom? Hvordan var de havnet her? Hadde de sin egen huskirke i Efesos, grunnlagt av Apollos? Hva forhold hadde de til den huskirken som Aquilas og Priscilla nå grunnla? Det er ikke for mye å anta at her var flere huskirker på dette tidlige stadiet. Og den første av disse eksisterte sikkert da Paulus var innom her i 51, på vei fra Korint til Jerusalem.

Apollos må ha tilbragt året 51/52 i Efesos, hvor han ble kjent med ekteparet fra Pontos, men dro til Korint i september 52, like før Paulus kom ned fra høylandet.

Så gikk Paulus til synagogen,

og i tre måneder talte han fritt ut

om Guds rike,

**diskuterte og argumenterte.
Men da enkelte stod hårdt imot
og i sin vantro begynte å tale nedsettende
om Veien så alle hørte det,
brøt han med dem
og tok med seg disiplene til Tyrannos' skole,
hvor han fra nå av holdt daglige samtaler.
Dette varte i to år,
slik at alle innbyggerne i Asia-provinsen,
jøder så vel som hellenere,
fikk høre Herrens ord.
(19: 8 - 10)**

Lukas har ikke mye informasjon om det lange oppholdet i Efesos, og det han har må brukes til å tjene hans hensikter. Han følger det vanlige skjemaet: jøder først - hedninger så, skjønt jødene kommer fort i bakgrunnen i Efesos.

Paulus leiet seg en plass hvor han kunne undervise - dette er en viktig detalj. Den viser oss at behovet var stort for et alternativ til synagogen, at han kastet garnet ganske vidt hva publikum angår og lot seg ikke begrense til jøder og gudfryktige. Dessverre aner vi ikke hvor Tyrannos' skole lå, kanskje befinner vi oss i øvrebyen. Lukas sier at dette varte i hele to år - etter de tre månedene han gikk ut og inn av synagogen - og at alle innbyggerne i provinsen Asia fikk høre evangeliet forkynt. Lukas mener med dette siste å si at folk kom til Efesos og fikk høre ham der, eller at medarbeidere dro rundt omkring. Han sier ikke at Paulus reiste rundt til de nærmeste byene.

La oss se på Asiakartet en gang til.

Førti år senere skriver Johannes av Patmos til syv menigheter i Asia. Femten år etter dette skriver Ignatius av Antiokia også til syv menigheter (noen er de samme). Alt i alt kjenner vi til kristendom i følgende byer: Laodikea, Hierapolis, Kolossai, Tralles, Magnesia, Milet, Efesos, Smyrna, Pergamon, Sardis, Thyatira,

Filadelfia. I tillegg kommer Filomelion (nevnt i Martyrium Plycarpi) og uspesifiserte kirker i Bithynia (fra Plinius' brev til Trajan). Vi har derfor et godt bilde av situasjonen Asia, men vi mangler helt opplysninger om regioner som Lykia, Karia og Pisidia, det samme gjelder Pontos ved Svartehavet.

Hvor mange av disse kan tilbakeføre sin kristentro til Paulus' opphold i Efesos?

Med "folk fra hele provinsen Asia" kan Lukas ha ment å si at troen spredte seg relativt raskt i dette terrenget. Fra den rollen Epafras hadde i Kolossai ser vi hvordan dette kan ha foregått, samtidig som vi får inntrykk av at han blir del av Paulus' krets i Efesos. Fra de såkalte fangenskapsbrevene (Efeserbrevet, Filipperbrevet, Kolosserbrevet, Filemon) finner vi navn på kristne som er hos Paulus i Efesos: Timotheos - Epafras - Aristarkos - Johannes Markus - Lukas - Demas - Onesimos - Tykikos - Epainetos (som nevnes i Romerbrevet og kalles "Asias førstegrøde") - Epafroditos. Har disse reist rundt og virket som misjonærer? Eller har ryktet om ham spredt seg fra andre, navn vi ikke kjenner?

At fangenskapsbrevene skriver seg fra Efesos, er en teori og kan ikke bevises. Dette skyldes at Lukas omtaler tre fangenskap, ett kort (Filippi) og to lengre (Caesarea og Roma). Ergo blir brevene vanligvis plassert i et av de siste to - Caesarea eller Roma.

Minst tre forhold taler mot en slik plassering og for Efesos.

For det første er navnene vi fant knyttet til Asia og ikke til Roma eller Palestina. For det annet er distansene for store. Brevenes adressat ligger alltid innenfor rekkeveidde av det vi ville vente fra en misjonsstasjon som Efesos (brevene til Filippi og Kolossai, rundskrivet til Asia). For det tredje taler Paulus i korinterbrevene om svært alvorlige problemer under oppholdet her. I 1 Kor 15: 32 leser vi: "hvis det var av rent menneskelige motiver jeg sloss mot ville dyr i Efesos ...". Vi noterer oss denne talemåten, for den avdekker en av Paulus' største fobier - farlige dyr. Men vi finner mer i korrespondansen med korinterne, for 2 Kor 1: 8 - 9 sier: "de trengsler vi gjennomgikk i Asia-provinsen var så grenseløst tunge at de ble mer enn vi maktet å bære; det var så vi gav opp håpet om å få beholde livet".

Hva er det han refererer til?

I fangensbrevene finner vi enda tydeligere tale. I Filipperbrevet sier han at "det som har hendt meg, snarere har tjent til å fremme evangeliets sak, siden det er blitt klart både i pretoriet og overalt ellers at det er for Kristi skyld jeg siter i lenker" (1: 13). "Pretoriet" behøver slett ikke peke mot Roma, siden enhver provinsguvernør hadde et administrativt senter som kunne omtales slik. For uttrykket "Caesars menn" i 4: 22 gjelder det samme, dette var navnet på de som tok seg av keiserens eiendommer i provinsene.

Fengselstraffer var ukjent i antikken: man ble bortvist eller henrettet. I Paulus' tilfelle er det tale om fengsel før saken kommer opp, slik vi også ser det i Caesarea og i Roma (husarrest). Men han regner med at saken hans kommer til en lykkelig avslutning: "Jeg har godt håp ... om snart å kunne komme selv" (Fil 2: 24). Det samme leser vi i brevet til Filemon 22: "gjør i stand et rom til meg, for jeg håper at jeg takket være deres bønner skal bli skjenket dere tilbake".

Alt dette tyder på frihetsberøvelse.

Fra fengslet i Efesos - hvor han sitter sammen med Epafros! (Film 23) - skriver han altså til Filipperne, til Kolosserne, til Filemon, til Laodikea (brev tapt), og rundskrivet til byene i Asia (selv om vi ikke vet nøyaktig hvilke av dem). Han er omgitt av gode venner og ved godt mot, men når han ser tilbake på denne tiden, som han gjør i korrespondansen med korinterne, klager han sin nød. Han later ikke til å være særlig sterk under fysisk press. Er det sykdommen som har svekket ham? Eller er det redselen for å bli syk igjen som resultat av nedsatt motsandskraft som spøker for ham? Eller har han i drømme sett dyrene igjen? Er det derfor han bruker denne metaforen om oppholdet i Efesos? Ignatius av Antiokia gjør det samme, han sier at han kjemper med ville dyr hele veien fra Syria til Roma. Han kaller til og med soldatene som leder fangetransporten for ti ville leoparder. Men han visste at han var dødsdømt, noe Paulus ikke var. - Likevel er han redd for dyrene.

Kan Lukas bidra til å løse dette mysteriet?

Han nevner ikke fengselsoppholdet i Efesos, ikke med ett ord. Tvert imot er Paulus hos Lukas en vellykket misjonær, en som myndighetene repsekterer, en som får tingene til.

Men han nevner to episoder som kan hjelpe oss videre med spørsmålet "hvorfor sitter Paulus i fengsel i Efesos?" Begge er farverike og Lukas skildrer dem med uforlignelig dyktighet.

Den første angår noen omvandrende jødiske djevelutdrivere som forøkte å bruke Jesu navn i sine påkallelser over folk som led av onde ånder. De skal sogar ha brukt formelen "jeg maner dere ved den Jesus som Paulus forkynner" (19: 8). Av disse var de syv sønnene til ypperstepresten Skeuas. Så vokser historien, og den ender med at "et stort antall av slike som drev med magi, kom med sine bøker og brente dem i alles påsyn. Man regnet ut hva de var verd og kom til femti tusen søvstykker" (19: 19).

Her finner vi en blanding av antikk vulgærreligion og propaganda for Paulus. Hva som er historisk og hva som er *ben trovato*, er vanskelig å si. Lukas kan ha hatt kilder som sier noe om magikere i Efesus, for deres virksomhet er godt belagt i andre kilder, likeså magiske bøker (magiske papyri har vi noen kjente eksemplarer av i papyrussamlingen i Oslo). "Efesiske bøker" var derfor kjent nok: det dreide seg om 6 slag bøker med besvergelses. Ergo illustrerer det Paulus' opphold i byen at han ødelegger slike. I alle fall er det en helt privat virksomhet han undergraver, ikke byens eller provinsens religiøse institusjoner.

Dette er altså en av foranledningene til de prøvelser som Paulus refererer til i korrespondansen med korinterne og i fangenshetsbrevene. Men Lukas har flere opplysninger på lager, opplysninger som kommer nærmere det offentlige religiøse liv i Efesos. Disse tangerer det Paulus selv sier om sine prøvelser på stedet.

**Nettopp på denne tiden ble det
et alvorlig oppstyr omkring Veien.**

**Det var nemlig i Efesos en sølvsmed ved navn Demetrios,
som laget Artemis-templer i sølv og skaffet sine håndverkere**

**gode inntekter med det.
Han sammenkalte nå både dem
og alle som arbeidet med slike saker, og sa til dem:
"Venner! Dere er alle klar over hvordan
hele vår velferd avhenger av denne virksomheten.
Men dere ser og hører selv hvordan denne Paulus,
ikke bare her i Efesos,
men så og si hele Asia over,
har fått overtalt en stor mengde mennesker
til å mene som han,
at håndgjorte guder slett ingen guder er.
Dermed risikerer vi ikke bare
at folk ser skjevt til vårt yrke,
men endog at den store gudinne Artemis' helligdom
blir regnet for ingenting -
ja, det kan hende at hun som hele Asia,
ja hele jorden ærer,
blir fratatt sin glans og majestet!"
(19: 23 - 27)**

Denne talen er like dyktig komponert av Lukas som de talene han lar Paulus selv holde. Poenget kommer tydelig frem: kristendommen er en direkte trusel mot Artemis. Vi får dessverre ikke vite hvordan kristen forkynnelse i byen har truet disse håndverkerne, men poenget - at Gud ikke bor i templer gjort med menneskehender - er klassisk nok både i jødedom og kristendom (sml. talen på Areopagos i Athen). De skrin det her er tale om er faktisk dukket frem, både i marmor og terrakotta, men ikke av sølv.

På en eller annen måte er sølvsmedene blitt gjort oppmerksom på den nye læren, kanskje gjennom et av laugene på torget? Kanskje noen av nysgjerrighet har begitt seg til Tyrannos' skole og hørt Paulus der? Han ville ha samtalt med folk

etter arbeidstiden, og hvem som helst kunne høre ham. En variant av teksten, den såkalt "vestlige teksten",,, føyer til at undervisningen skjedde mellom den femte og tiende time, det vil si mellom klokken 11 og 16. Dessuten hadde han medarbeidere som var virksomme i byen, og det er to av disse som først blir grepet fatt i.

Folk styrter sammen i teateret, mens de sleper med seg Caius og Aristarkos, makedonerne i Paulus' følge. Vi får vite at disipler forhidrer Paulus fra å gå inn i teateret, og at noen venner i byrådet faktisk gjør det samme. Det ble byskriveren som fikk gemyttene til å roe seg - Lukas gir sin helt myndighetenes velsignelse. Han komponerer så en liten tale som byskriveren holder til folket, og som er et forsvar for Paulus:

**Dere har bragt disse mennene hit,
men de har hverken ranet vårt tempel
eller hånet vår guddom.
Dersom det er så at Demetrios
eller noen av håndverkerne som er med ham,
har noe klagemål mot noen,
så holdes det jo rettergangsdager,
og vi har prokonsuler,
slik at partene kan saksøke hverandre etter loven ...
Efter det som er hendt idag,
kan vi jo risikere å bli anklaget for opprør,
siden det ikke finnes noe rimelig grunnlag
for denne sammenstimlingen".
Med disse ordene fikk han forsamlingen til å spre seg.**

(38 - 40)

I disse versene kommer vi til en viktig side ved livet i Efesos under romersk overherredømme. Politisk aktivitet i demokratisk forstand var avvirket, folk måtte gå gjennom de kanaler som romerne hadde godkjent. Improviserte

folkeforsamlinger var med andre ord noe av det farligste som fantes: hendelsen kunne tolkes som opprør mot romerne. Og publikum skjønnte alvoret bak ordene - hver gikk hjem til sitt. Men er saken derved ute av verden? Neppe. For Demetrios & co. kan godt ha gått til magistratene og gjort nettopp det byskriveren anbefalte. Men de kan lett ha fått det til at det var Paulus som sto bak sammenstimlingen. Og da så saken alvorligere ut.

Var det av slike grunner at Paulus og andre ble fengslet?

Myndighetene er på hans side, viser det seg til slutt, og Lukas får rett. Derfor omtaler han ikke dette med fangehullet. Kristendommen er en tillatt og respektabel religion, hevder han, skjønt vi fra brevene og andre kilder vet at ikke alle opplevde det slik. Selvsagt kan årsaken til fangenskapet ligge et annet sted, men denne episoden sier oss en del om mekanismene i en gresk by under romersk kontroll. Efesos ble litt av en prøvelse for Paulus, til tross for all medgangen. Selv om livet i fangehullet umulig kan ha vart lenge, lever Paulus hele tiden med frykten for tilbakefall og feber - og så frykten for ville dyr. Dersom han satt fengslet i vinterhalvåret, kan kulden og fuktigheten ha redusert ham like til å fortvile for sitt liv. Selv opplevde han seg langt fra som den helten Lukas gjør ham til.

Hva kan brevene si oss om kristendommen i de andre byene, de Paulus skriver til?

I Asia er situasjonen en annen enn for eksempel i Korint, det ser vi klart.

For det kommer stadig folk fra Korint til Efesos og forteller om vanskelighetene der. Paulus sender Timotheos til dem, han skriver brev til dem. Alt synes de likevel å misforstå. Selv en rask gjennomlesning av den korrespondansen vi kjenner som korinterbrevene, får oss til å stusse - er det virkelig mulig? Kan de første kristne ha vært så vanskelige? De danner fraksjoner rundt Paulus og Apollos. De lever i blodskam. De ligger i rettsaker med hverandre. De driver mange slags utukt. De skjønner ikke, eller vil ikke skjønne, at ekteskapet er ment å være monogamt. De kan aldri bli enige om hva kjøtt ofret til avgudene

egentlig står for. De kan heller ikke forsones seg med agapemåltidets egentlige mening, for de sloss om å ha forrang. Hva mer er: menn går med langt hår (dette er noe Pauus har fått vite av Kloes folk), noe som er forbeholdt kvinner. Nattverden utarter til et gilde. Dessuten foretrekker de lavere åndsgaver fremfor de høyere.

I Efesos er situasjonen annerledes.

Selvsagt kan vi hente mye informasjon om bykirkene i provinsen Asia ved å lese fangensbrevne, men det er en annen type informasjon enn den vi nettopp refererte til. Den er mindre praktisk orientert, mer teoretisk, spekulativ om man vil. Dersom de kristne i Korint virkelig strider med kjødet, med sanselighet, med matforskrifter og materialistiske legninger, da er tendensen hos asiaterne en helt annen, en det er langt mindre underholdende å lese om. Korinterne var nå engang kjent for sin bløtaktighet, men slik var det ikke lenger øst.

Efeserbrevet (brevet fra og ikke til Efesos) er et rundskriv til menighetene i Asia, slik som Galaterbrevet er til bymenighetene han grunnla i høylandet. Brevet henvender seg spesielt til hedninger-kristne (sml. 2: 11 og 3: 1) i menigheter som ikke direkte var grunnlagt av Paulus (3: 2 - 3). Og det er en del av deres trang til mystikk og spekulasjon han ønsker å hjelpe dem med. Men det er gjentatte ganger blitt foreslått - både i oldkirken og i nyere tid - at det faktisk er brevet til Laodikea vi her sitter med (omtalt i Kolosserbrevet). Dessverre er det ingenting av informasjonen i brevet som kan styrke oss i denne antagelsen, og det tryggeste er å lese Efeserbrevet som et rundskriv, lik Galaterbrevet. Tykikos er sannsynligvis bæreren av brevet, kanskje også dets amanuensis (Paulus skriver bare en hilsen til slutt, med uelegant arbeidshånd). Her advarer han mpt å gjøre kristendommen for abstrakt, eterisk, om man vil. Det er nemlig historiske realiteter han taler om, ikke fantasier.

Kolosserbrevet er forskjellig, likevel ligner det på det forrige.

Her får vi innblikk i de første kristnes forsøk på å integrere den nye tro i det religiøse systemet de allerede kjenner. Dette resulterer lett i faren for reduksjonisme, og Paulus forsøker å påpeke det konkrete og unike ved Kristus. Det gir oss en opplysning som stemmer med beretningen hos Lukas, og som

knytter fangenskapet til hendelsen i teateret: "Aristarkos min medfange hilser dere" (4: 10). Ellers nevner han Tykokis, som igjen er budbærer, og som kommer til dem sammen med Onesimos. Disse to vil kunne fortelle alt, og det er fangenskapet det går på. Av andre navn gjenkjenner vi Markus (fetter av Barnabas), Jesus Justus, Epafras, Lukas, Demas.

Brevet til Filemon er en historie for seg.

Det er det eneste privatbrev vi har fra Paulus' hånd - med mulig unntak for 2 Timotheos - og det er ganske rørende. Vi vet at slaven Onesimos rømte fra sin kristne eier Filemon i Kolossai da Paulus satt i fengsel i Efesos. Her finner vi de samme personene som i Kolosserbrevet, de vi nevnte ovenfor. Vi får vite at Filemon er herre over en huskirke, og noen av navnene der dukker opp. Vi får vite at også Epafras fra Kolossai er medfange. Brevet tar ikke opp teoretiske spørsmål, bare praktiske, og kaster ikke nytt lys over kirken i Kolossai.

Filipperbrevet gir oss ikke informasjon fra Asia, bortsett fra ordene "en spesiell hilsen fra dem som er i Caesars tjeneste" (3: 22). Hvem i den romerske administrasjonen i Asia sendte hilsener til de kristne i Filippi? Hvordan var Paulus blitt kjent med disse? Kan det dreie seg om kontakter innover og oppover i bysamfunnet som apostelen er blitt kjent med gjennom de gudfryktige han møtte i synagogen? Eller var noen av dem selv gudfryktige?

Hva med et brev *til* Efesos?

Det faller naturlig å anta at han skrev til dem etter det lange oppholdet i byen. Og under senere fangenskap i Caesarea og i Roma har han hatt rikelig anledning til å skrive.

Faktisk har vi et slikt brev. Det vil si: vi har slutten av det - alle de hilsener som avrunder brevet. Og det finner vi i Romerbrevets kapittel 16. Alt tyder på at dette er skrevet fra Korint, under oppholdet etter at han forlot Efesos i 54, for her er mange navn vi gjenkjenner fra oppholdet der. Altså kan dette være skrevet i 55 eller 56.

**Jeg anbefaler vår søster Foibe til dere,
hun er diakonisse i kirken i Kenkreai ...**

**Hils Prisca og Aquilas ... hils også
den menighet som samles i deres hus.**

(Rom 16: 1, 4)

Vi gjenkjenner traks landskapet. Men så følger et virvar av navn som vi ellers ikke hører om fra de brevene som ble til i Efesos:

Epainetos	den første frukt Asia bar for Kristus
Maria	som har strevet så meget for dere
Andronikos og Junias	som har sittet i fengsel sammen med meg, de har vært kristne lenger enn jeg
Ampliatius	som er meg kjær i Herren
Urbanus	vår medarbeider i Kristus
Stakys	ingen nærmere identifisering
Apelles	en veteran i Kristi tjeneste
Aristobulos	med hus
Herodion	min frende
Narkissos	med hus
Tryfaina og Tryfosa	som arbeider for Herren
Persis	som har strevet så mye for Herren
Rufus	denne Herrens utvalgte
og hans mor	som også er min
Asynkritos, Flegon, Hermes, Patrobas, Hermas	og alle som er med dem
Filologos, Julia, Nereus og hans søster	
Olympas	med hus

Vi spør:

Er disse medlemmer av huskirkene i Efesos? Er det disse som har hjulpet

Paulus i Asia? Muligheten er reell. Vi skulle bare ønske at vi kjente dem bedre. Flere "hus" nevnes, men vi vet ikke hvor i byen disse lå, og ikke vet vi hvor store de var. Var det hos noen av disse at hele bykirken møttes under ett? Var de samlet hos en av disse for nettopp å høre brevet fra Korint lest høyt? Hvem av dem leste det? Hvem hadde bragt det over havet?

At Rom 16 er skrevet fra Korint har vi flere hentydninger til, først Føbe (v. 1), dernest Caius og Erastos og Quartus (v. 23). Navn som Aquilas og Priscilla er kjent nok: Paulus tok dem med seg til Efesos fra Korint. De andre vet vi ikke hvordan er knyttet til Efesos. Men at alle disse bekjentskapene skulle befinne seg i Roma hvor Paulus aldri før har vært, virker ikke helt overbevisende. Mange har tenkt at Aquilas og Priscilla kan ha flyttet tilbake dit fra Efesos, men hva med de andre?

Brevet selv er dessverre gått tapt, det hjelper ikke å gå til Efeserbrevet for å finne innholdet, for det er skrevet fra og ikke til Efesos.

Det er også Galaterbrevet, som omtalt tidligere. Dette brevet må være den første oppgaven han tar fatt på etter å ha funnet Aquila of Priscilla. Brevet må være sent før november 52 (med mindre det er skrevet fra Antiokia i Syria, noen tid tidligere. Men det kaster ikke lys over oppholdet i Efesos eller byene i Asia.

Skal vi forsøke å leve oss inn i årene i Efesos (52 - 54), må vi igjen kombinere informasjonen fra brevene med beretningen hos Lukas, slik vi har gjort i det foregående. Men vi vet ikke hvordan denne historien ser ut i kronologisk forstand. Det som følger, er derfor et forslag, et som søker å imøtekomme flest mulige opplysninger.

Paulus kom hit tidligst i august 52, og han reiser i oktober 54, det seneste tidspunktet for å komme med et skip fra Troas til Makedonia.

Året 52-53 går sikkert med til å konsolidere kirken den Aquilas og Priscilla har grunnlagt. Det blir flere huskirker i byen, og dersom Rom 16 kommer fra et brev til efeserne, kjenner vi navnene på en del av disse, for her nevnes tre-fire mulige huskirker. Det er i denne perioden han sender medarbeidere til de andre

byene i Asia, og den vi kjenner best av disse er Epafras som evangeliserte Kolossai.

Året 53-54 blir travelt.

Straks det blir vinter må han må holde seg i ro. Når havnen åpner for ferdsel i mars 54, får han uventet besøk. Folk som seiler for forretningskvinnen Kloe i Korint har etter to uker på havet lyktes i å finne Paulus, og kan fortelle litt av hvert fra menigheten i Korint. Som resultat av dette sender han Timotheos over til dem. Litt senere får han nytt besøk fra Korint - en delegasjon (1 Kor 16: 17) - et besøk som følger etter et brev fra samme sted (1 Kor 5: 9). Nå skriver og sender han Første korinterbrev, før pinse våren 54 (2/6 dette året; sml. 1 Kor 16: 8). Senere får han nye livstegn fra Korint - via Timotheos - som frister ham til en lynvisitt over dit (sml. 2 Kor: 1-11; 7: 6-16). Annet korinterbrev kan være skrevet da han kom tilbake fra denne lynvisitten sommeren 54. Det er også i 54 at han får besøk av Onesimos. Kanskje har han måttet foreta enda en lynvisitt, til Kolossai, slik brevet til Filemon antyder.

Så blir det bråk i Efesos - han havner i fengsel. Alt dette skjer i august-september.

**Efter at opptøyene hadde lagt seg,
kalte Paulus sammen disiplene,
gav dem sine formaninger
og omfavnet dem til avskjed.
(20: 1)**

Hadde Lukas kjent brevene, ville han kanskje kunnet fylle ut avstanden mellom disse opplysningene, slik vi har prøvd. Som det er, går han rett fra bråket omkring sølvsmidene og til avreisen. I oktober forlater han byen, for aldri mer å vende tilbake dit. Paulus drar nordover for å besøke Hellas på ny.

Han har laget seg et par nye sandaler og en ny hatt. Tidlig en morgen drar han ut byporten sammen med Timotheos og flere andre medarbeidere.

Første stans er Metropolis, dernest Smyrna. Han har ikke til hensikt å evangelisere noen av disse stedene, tiden er knapp siden vi allerede er kommet ut i oktober. Snart vil havet være stengt for trafikk. Derfor drar han også forbi Pergamon uten å stanse der. Til Adramyttion er det bare en dags avstand, og snart er han på vei til Alexandria Troas. Han kommer akkurat i tide til å få plass på et skip til Samothrake. Så går veien til Neapolis via Thasos.

Denne rekonstruksjonen antyder at det ikke lenger var mulig å dra fra Efesos til Neapolis. Nordlige vinder var begynt å gjøre seg gjeldende, og leden langs Kios og Lesbos lett kunne bli vanskelig. Det hele var et sjansespill siden det allerede var færre avganger fra Troas. I alle fall foretrekker han å gå dit fremfor å seile fra Efesos og kanskje måtte tilbringe to-tre uker til sjøs. Da var det også større sjansen for at siste skip var gått fra Troas.

KAPITEL 8: REISEN TIL JERUSALEM

Efter dette besøket i Hellas bestemmer han seg for å dra opp til Jerusalem, for å feire pinsefesten der. Slik kommer han tilbake til Lilleasia fra Makedonia og reiser med forskjellige skip langs hele vestkysten til Ptolemis i Palestina. Han drar altså utenom Efesos denne gangen, men møter de eldste i havnebyen Milet. Grunnen er trolig de problemer han hadde møtt i forbindelse med slutten av det siste oppholdet, det som varte i flere år.

Han vet at det går bra med menighetene i Hellas. Han vet også at det går bra med menighetene i Asia. Men under et kortere opphold i Tyros blir han advart mot å dra videre til Jerusalem. Dette stanser ham ikke.

Og slik går det til at han havner i tempelbyen for like etter å bli arrestert av romerne etter store uroligheter på tempelplassen.

I Jerusalem hører han ikke hjemme, det vet han fra før. Men han er ikke kommet for å bli, bare for å oppfylle et krav Loven stiller. Likevel er det som om jødene endelig ser sitt snitt til å hevne seg på denne kosmopolitten fra Tarsos. Han er ingen ukjent skikkelse for lederne i byen.

KAPITEL 8

REISEN TIL JERUSALEM

Til sist kom han ned i Hellas,
og tilbragte tre måneder der.
Idet han skulle gå ombord
for å seile til Syria,
viste det seg at jødene forberedte
en sammensvergelse mot ham;
det ble da holdt for mest tilrådelig
at han la tilbakeveien over Makedonia.
Som ledsagere hadde han Sopatros,
sønn av Pyrrhos fra Berøa;
tessalonikerne Aristarkos og Secundus,
Caius fra Derbe, og Timotheos,
foruten Tykikos og Trofimos fra Asia.
Disse drog i forveien
og ventet på oss i Troas.
Selv seilte vi ut fra Filippi straks over påske,
og møtte dem i Troas fem dager senere.
(20: 3-6)

Forfatteren av vi-kilden er knyttet til kolonien Filippi, later det til. Det var derfra han kom og hentet Paulus i Troas, og det er derfra han nå blir med dem tilbake dit og videre til Jerusalem.

Betyr dette at han er derfra eller at han bor der? Vi vet at det i Filippi var mange grekere. selv om romerske kolonister var kommet dit etter slaget mot

Caesarmorderne i 42. Men Lukas forteller at Paulus tar inn hos Lydia fra Tyatira når han arbeider i byen (16: 15) og ikke hos denne anonyme forfatteren. Altså vet vi bare at han er makedoner - men ikke hvorfra. Neapolis (Kavala) og Tessalonika er også en mulig hjemstavn. Likevel er det i Filippi han dukker opp igjen før avreisen til Asia (20: 6). Kan han være en av de ledsagerne som Lukas lister opp? Nei, for han sier at disse dro i forveien mens "vi" kom etter til Troas. Det eneste vi vet om forfatteren av denne kilden er hans trofasthet mot detaljer, noe vi ser av de siste kapitlene i Lukas' bok. Men selv her kan vi aldri være helt trygge, for i disse siste kapitlene er det at Lukas har størst behov for å redigere og komponere fritt.

"Vi"-forfatteren forblir et av de helt store mysteriene i Det nye testamente. Det eneste vi kan si med sikkerhet er at han ikke hører til de stedsbundne i den unge kirke. I tillegg til at han reiser er han også skrivefør. Vi får dessuten inntrykk av at han er hos Paulus i minst fire år: 56-60, kanskje mer (til 62 eller 64). Han blir med på den siste reisen i Tyrkia og følger apostelen helt frem til Jerusalem. Der blir han kanskje værende mens Paulus sitter i fangenskap i Caesarea. Så følger han ham til Roma. Hva som derefter skjer er uklart.

De som er villige til å se på deler av pastoralbrevene som autentisk hva den historiske rammen angår, finner gjerne et spor der.

For 2 Tim konkluderer med hilsener fra et fangenskap. Dette er kanskje det annet fangenskapet i Roma (forutsatt at Paulus ble løslatt og fritt kunne arbeide videre etter oppholdet i 60-62). I 2 Tim 4: 9-22 får vi en lang liste hilsener, ikke ulik den vi kjenner fra Rom 16. "Bare Lukas er hos meg" leser vi. Så melder spørsmålet seg: er dette den samme som Paulus nevner i andre brev? Er det denne Lukas som er hos Paulus hele tiden fra 56 og til slutten i Roma engang på 60-tallet? Har han forfattet vi-dokumentet? Eller er han "vår" Lukas, han som har skrevet de to lengste bøkene i NT?

Vi har møtt spørsmålene før, for vi blir aldri ferdige med dem. Det er kanskje tryggest å si det slik: forfatteren av vi-dokumentet skjuler seg bak sin egen beretning - Lukas skjuler sin kilde bak sin beretning. Vi har behandlet dem som to forskjellige personer i det foregående og vil fortsette på samme måte. For episoden

som følger, er et eksempel på vi-forfatteren og Lukas i arbeid. Dokumentets opplysninger skal passes inn i et litterært og teologisk skjema som tjener bokens hensikt, og episoden i Troas er derfor både livaktig (hentet fra dokumentet) og kunstferdig (fra Lukas' hånd). - Året er 56.

**Søndag var vi forsamlet for å bryte brødet;
og Paulus, som skulle reise neste dag,
samtalte med menigheten.**

Han fortsatte å tale helt til bortimot midnatt.

**Det var tent en god del lamper oppe i det øvre rommet,
hvor vi var samlet.**

En ung mann ved navn Eutykos satt oppe i vinduskarmen;

**han ble søvnigere og søvnigere,
mens Paulus talte og talte.**

**Til sist, overmannet av søvnen,
falt han ut fra tredje etasje og ned;
og da de løftet ham opp, var han livløs.**

**Men Paulus kom selv ned,
bøyde seg over ham,
tok ham i sine armer og sa:**

**"Vær ikke urolige, der er liv i ham!"
Så gikk han opp, brøt brødet og spiste,
og talte så enda en god stund,
helt til dagen brøt frem;
først da gikk han.**

**Gutten kunne de bringe levende hjem
til stor trøst for dem alle.**

(7-12)

Det som først slår oss er at de finner en menighet i Troas. Den kan være grunnlagt

av Paulus' medhjelpere, men det foreligger også en mulighet for at Paulus selv kan ha stanset her og virket i byen på vei til Makedonia i 54, selv om han ikke nevner dette. Imidlertid har vi antatt at reisen til Hellas skjedde såpass sent på høsten at det ville være risikabelt å stanse her, og at menigheten faktisk er grunnlagt av andre. I alle fall er dette et strategisk viktig punkt for utbredelsen av kristendommen, den føyer seg lett til Filippi og Tessalonika.

En annen detalj fascinerer oss.

At her er tale om et hus i flere etasjer - minst tre - har fått mange til å anta at det fantes leiegårder (*insulae*) i Troas, noe vi ellers forbinder med Roma. Det interessante her er at en leilighet i en leiegård kan ha fungert som huskirke, selv om leiegårder utenfor Roma er dårlig belagt i arkeologien (med unntak av Ostia, som også var bygget i høyden).

**Vi for vår del gikk ombord i skipet
og satte kurs for Assos,
hvor vi skulla ta Paulus ombord,
slik som han hadde bestemt;
selv ville han komme landeveien.**

(v. 13)

Reisen til Assos vil alltid skje på værgudenes nåde siden skipet må runde Kap Baba som er prisgitt sterk nordenvind. At Paulus velger å gå dit til fots kan tolkes dithen at han var svak til sjøs. Men det kan også tilskrives en generell forkjærlighet for å gå fremfor å seile, en han deler med alle andre i antikken. Det dreier seg om en lang dagsmarsj (20-30 km.), men veiene var gode. Han vil ha passert mindre byer som Kolonai og Krysis. Rester av en romersk vei og en bro er fortsatt å se på denne strekningen. Landskapet er lavt og udramatisk, vel egnet til lange turer. Her blåser det alltid friskt.

Assos er i dag et populært turiststed takket være de fem-seks hotellene som er

bygget på den gamle havnen og som kan by besøkende et romantisk opphold i naturskjønne omgivelser. En del av den gamle moloen ligger fortsatt under vannflaten og minner oss om at byen hadde en god havn, i ly av Lesbos (Mytilene), og er lunere og tryggere enn havnen i Troas, skjønt den er langt mindre.

Ruinene av byen ligger like bak og vitner om gammel bykultur. Idag ligger landsbyen Behramkale rundt akropolen.

Det er fremfor alt en hellenistisk by som møtte våre venner, bygget i vulkansk sten. Assos ligger i terrasser under en sterk akropol, og er spredt over et stort område. Grunnleggelsen går tilbake til jonisktalende grekere som kom fra Lesbos og ga en allerede eksisterende by et nytt og gresk preg. I klassisk tid er den mest kjent for tyrannen Hermias som inviterte to medlemmer fra Platons akademi hit etter den store filosofens død. En av dem var Aristoteles, og det var her han grunnla sin første skole og underviste i tre år. Men han dro videre til Lesbos i 344 f. Kr. og ble senere lærer for den unge Alexander i Pella i Makedonia. Ikke før hadde han reist derfra, så blir Hermias fanget av perserne og torturert til døde. Dette gjorde et så sterkt inntrykk på filosofen at skrev sin "Ode til Tapperheten" til minne om sin venn.

Murene er godt bevart.

Igjen befinner vi oss på et sted med med mye sjel. Arkeologene har gjenreist noen av søylene i det gamle Athenetemplet på akropolen, og mange av bygningene i den offentlige del av bykjernen er lett gjenkjennelige: rådhuset, gymnasiet, agora, fremfor alt det store teateret som ligger nederst. I tillegg til beliggenheten er ruinene av Assos ekstra vakre på grunn av den dype vulkanske stenfarven.

Et spørsmål følger oss under vandringene gjennom gater og streder: gikk Paulus inn i byen for å komme ned til havnen? Den korteste veien går rett ned fra teateret. Men en bekvemmere og langt eldre vei løper parallelt med den nye bilveien og antyder at viktig trafikk tok dette løpet. Teksten hos Lukas gir oss dessuten inntrykk av at de gikk ombord i et skip straks Paulus ankom stedet. Men det er ikke mulig - Lukas uttrykker seg på en måte som er altfor knapp

La oss gjøre et forsøk på å rekonstruere det hele.

Paulus må ha kommet inn hovedporten, med akropolen på venstre hånd, etter å ha gått langs nekropolen (gravgaten) som delvis er utgravd og som må ha vært litt av en praktpromenade. Straks vi står innenfor murene ser vi dem for oss, alle de Lukas har nevnt ved navn og som har ventet på "oss". Vi vet hvordan Paulus så ut, men hvordan så denne andre ut, forfatteren av "vi"-dokumentet - han som kom inn porten sammen med Paulus? Hvordan så de andre ut, de vi bare kjenner ved navn? Hvor overnattet de? Hvordan fant han dem i folkemassene?

Efter turen fra Troas må dette ha vært spørsmål nummer en.

Vi kan trygt anta at de som hadde seilt forut, sikkert hadde funnet losji; var det ikke kristne i byen, så fantes det nok jøder der. Forresten - vet vi sikkert om de andre var kommet før våre to venner? Dersom vinden var fra nord, kunne turen ha tatt tid. Kanskje Paulus hadde gjort klokt i å følge landeveien? Kanskje ventet ingen ved byporten? I så fall var det kanskje deres skip som nettopp rundet moloen der nede? De var i så fall kraftig forsinket, for solen var nettopp i ferd med å synke bak Lesbos.

**Så snart han hadde nådd oss igjen i Assos,
tok vi ham ombord
og seilte videre til Mitylene;
neste dag seilte vi videre derfra
og kom på høyde med Kios.
Dagen derefter rundet vi Samos,
og etter en overnatting i Trogyllion,
nådde vi neste dag Miletos.
Paulus hadde nemlig bestemt deg
for å seile forbi Efesos,
for ikke å bli oppholdt i Asia;
han skyndte på
for om mulig å være fremme i Jerusalem
til pinse.**

(14-16)

Vi er kommet ut på vårparten, faktisk er det slutten av mai og varmen har begynt å gjøre seg gjeldende. Været er fordelaktig for seiling, men likevel kan det være lunefullt i farvann som disse. Dessuten tar våre venner mindre skip, båter som er bygget med tanke på kysttrafikk, helt ulike de svære skipene som krysser havet og som Paulus får føling med under reisen til Roma. Som vi leser hos Lukas seiler mellom fastlandet og øyene langs hele kysten, som var det vanlige. For denne etappens vedkommende er ruten nokså enkel, likevel er den litt uklart gjengitt: Lukas har som vanlig hastverk med å komme seg videre, og han tar ingen hensyn til våre mange konkrete moderne spørsmål.

La oss henge på så godt vi kan.

Fra Assos går ferden først til Mytilene, hvor de tilbringer natten. Om dette skjer ombord på skipet eller i land, får vi ikke vite. Men vi vet i hvert fall hvor på Lesbos de lander: Mytilene, som er usynlig fra Assos og ligger helt mot syd.

Neste dag krysser de over til fastlandet og seiler forbi småsteder som Melene eller Karene før de kommer til Kyme og Fokaia. Derefter seiler de til Erythrai eller havnen der Cesme ligger i dag, det er dette Lukas sikter til med uttrykket "på høyde med Kios". Et av disse stedene har de overnattet.

Dagen etter dro de langs den joniske halvøy med byene Teos og Myonessos på venstre hånd. De forlater fastlandet før Notion og passerer innseilingen til Efesos før de runder Samos. De overnatter ikke på Samos, men fortsetter til en mindre havn syd for Panionion, Trogyllion. Dette siste stoppestedet er utelatt i en del av de beste manuskriptene, men det er klokest å ta det med, siden det gjør reisen og kanskje gjengir den opprinnelige teksten. Stedet ligger i en naturpark (Milli Park) som kan anbefales til utflukter og bading.

Ett viktig spørsmål melder seg straks vi ser over denne ruten: hvorfor unngår de Efesos?

Sist Paulus var her, hadde han forårsaket slikt oppstyr i byen at det kunne

være klokt å dra forbi denne gangen. Dette er den enkleste forklaringen. Men grunnen kan også være den motsatte: at dette var hans bykirke fremfor noen. Dro de først opp dit, visste de aldri når de ville komme seg til Jerusalem, de ville helt sikkert ikke klare det til pinse. At han ikke søker å unngå å møte de kristne der, er tydelig siden kommer til ham i Milet.

Reisen videre er ukomplisert, og de trenger ikke en hel dag til denne dersom været er vennlig. Men de så ikke det landskapet vi kjenner i dag. For elven Meander har gjort det samme med Milet som Kyastros med Efesos. Byen ligger i dag et godt stykke fra kysten, noe som i enda større grad gjelder Priene. Milet var fortsatt havneby på nytestamentlig tid. Vi kan på noen timer gå over det som dengang var hav, fra Priene til Milet og Didyma. Fra Priene har vi god utsikt over landskapet og på en klar vår- eller høstdag ser vi tydelig Milet.

Noe av det som fascinerer den besøkende er nettopp de to havnene, som er langt bedre bevart enn i Efesos og lett å besøke. Men uten forklaringer er det umulig å si at det er et havnebasseng vi befinner oss i. Milet er en av de eldste greske byene i Tyrkia. Her har vært bosetning gjennom minoisk og mykensk tid, for beliggenheten ved utløpet av Meander gjorde at den var viktig for handel og ferdsel uansett politiske forhold. Byen grunnla også en rekke kolonier. Mest kjent er den kanskje i dag for sine filosofer Thales og Anaximander, to av de viktigste presokratikerne (også kalt joniske naturfilosofer).

Ruinene av Milet er vakre, men de har ikke den naturskjønne beliggenheten som vi fant i Priene, for ikke å tale om Nysa og Hierapolis. De befinner seg dessuten i et annet miljø enn der de hører hjemme - innlandet. En liten øy - Lade - som engang lå like utenfor Milet, utgjør idag en stor knaus i landskapet.

Når ble huskirker grunnlagt i Milet? Hvem grunnla disse?

Sannsynligvis er det apostelens medarbeidere som har vært her under eller like etter hans opphold i Efesos. Her var synagoge. Dette finner vi bevis for i en innskrift på en av benkeradene i teateret. Denne raden var reservert for "jøder og gudfryktige". Innskriften er lett å lese, men er feilaktig oversatt i mange

guidebøker. Det står ikke "jøder som også er gudfryktige" - "jøder og gudfryktige" er den mest sannsynlige oversettelsen. Dette er nøyaktig hva Lukas hele tiden har forsikret oss om, og som vi fant belegg for i innskriftene fra Afrodiasias og Sardis.

Vi setter oss et øyeblikk og prøver å forstå de gudfryktige.

Vi har møtt dem flere ganger tidligere, særlig i Galatia, men først i Antiokia i Syria. De representerer vanligvis et høyere sjikt av byens befolkning. De kan godt være medlemmer av byrådet og andre viktige organer. De er opplyste, de er monoteister, de er moralsk bevisste og finner jødedommen en befriende oase i hedendommens ørken. De viser oss hvor selvstendig antikke mennesker kunne tenke når det kom til viktige spørsmål. De er en minoritet i bysamfunnet som i synagogen.

Men for våre misjonærer blir de den kanskje viktigste delen av deres publikum, i hvert fall ved besøket i en ny by. Dette fordi de ble et slags springbrett oppover i samfunnet. De ble aldri fulle medlemmer av Israel, med det ble de i kirken. For den krevde jo ikke det samme av konvertitter som jødene gjorde. Her holdt det med et minimum av observans, de noahiske lovene vi har referert til tidligere og som dukket opp under det såkalte "apostemøtet" i Jerusalem i 48. Men de gudfryktige er ikke bare viktige som sosiale brobyggere. De blir på en måte selve grensegangen mellom jødedom og kristendom. De er tegnet på at en fornyet form for jødedom makter å bryte med stengsler som rase, kultur og geografi og bli helt internasjonal. Nettopp de gudfryktige ble en slags overgangsmekanisme fra en lukket til en åpen form for kristendom. Og de hedningekristne skulle snart komme til å utgjøre majoriteten i den unge kristne kirke.

Benken i teateret sier oss at disse har klart å kombinere etisk monoteisme med klassisk kultur. På denne måten blir de forfedre til europeisk kristendom. For vi er jo hedningekristne alle sammen, ikke jødekrstne. Det faktum at de har en bank for seg selv (sammen med jødene) sier dessuten noe om deres sosiale rang.

Er de samtidig et tegn på det kommende bruddet med synagogen?

Dette visste i så fall ikke de som satt her på Paulus' tid. Det er umulig å

datere innskriften nøyaktig, for teateret var i funksjon gjennom hele antikken og ble stadig vedlikeholdt. Det er derfor mulig at innskriften på benkeraden kommer fra et senere århundre, i likhet med innskrifter fra Sardis og Afrodiasias. I så fall minner den oss om at gudfryktige hedninger fortsatte å besøke synagogen også etter at huskirken var et faktum, den som begynte som et kristent "ekstra", men som ble en selvstendig institusjon.

Dette er en god anledning til å reflektere litt mer over hva det var ved kristendommen som appellerte til et hedensk publikum. Vi har hittil nevnt matlover og omskjærelsen, men saken går dypere.

Vi har konstatert en rask spredning i provinsen Asia som følge av Paulus' opphold i byen, mens vi også har advart mot å operere med for store tall: noen få huskirker i hver by er alt vi kan forvente oss i det første århundre, trolig finner vi flest i de største byene (Roma, Antiokia, Efesos, Korint; Alexandria kjenner vi ikke til fra NT). Hvordan skal vi forklare denne relativt raske spredningen? Tidligere har vi pekt på monoteistiske tendenser i tiden, jødernes samhold og omsorg for hverandre, og så videre.

Men her er flere mulige innfallsvinkler.

I brevene nevner Paulus en side ved saken som kan ha vært mer utslagsgivende enn vi vanligvis tenker over, vante som vi er til å høre apostelens ord. Det gjelder en formulering som går igjen og igjen i brevene hans: "her er ikke hellener eller jøde, ikke kvinne eller mann, ikke trell eller fri, ikke greker eller barbar, ikke fattig eller rik". Dette utsagnet sier oss at huskirkens fellesskap er forskjellig fra andre religiøse fellesskap i antikken, for disse var forbeholdt nettopp rase eller kultur (egyptisk religion, for eksempel), kvinne eller mann (skillet kunne være skarpt), slave eller fri, osv. Med andre ord fremtrer huskirkene som tverrsosiale (slik vi ser det i korrespondansen med korinterne), på en måte som er temmelig unik i antikken. Kristendommen kan lett bli en sementerende faktor i bysammfunnet, på en større skala i den romerske stat (som på Konstantins tid). Og det er slik vi kan hevde at Kristus maktet det Alexander og Augustus begge hadde forsøkt å realisere.

Hovedattraksjonen i Milet er hverken havnen eller teateret hvor vi har sittet og reflektert, men Apollonhelligdommen like ved - i Didyma. Her har vi en slags parallell til Efesos.

For Apollontemplet utenfor byen er av eldgammel dato, av nesten samme dimensjoner som Artemistemplet i Efesos, og nøytt stor anseelse. Det konkurrerte i prestisje med helligdommen i Klaros. Lukas kommer imidlertid ikke med noen hentydninger til templet og kulten der, slik han gjorde i Efesos. I Milet finner vi heller ikke allusjoner til naturfilosofene eller byens mange politiske katastrofer. Han konsentrerer seg helt om Paulus og avskjeden med de kristne lederne i Efesos. For det var her han valgte å møte disse.

**Fra Miletos sendte han bud til Efesos
etter kirkens presbytere.
(v. 17)**

Det dreier seg om avskjed denne gangen, for Paulus vet at de aldri kommer til å sees mer. Dette visste Lukas da han skrev.

Visste Paulus det selv?

Neppe.

Han er på vei til Jerusalem med en kollekt til menigheten der og har hastverk fordi pinsefesten nærmer seg. Det er med andre ord et farvel i retrospekt vi her leser om.

**Da vi hadde revet oss løs fra dem,
stakk vi til sjøs
med kursen rett mot Kos;
neste dag nådde vi Rhodos,
og derfra Patara.
(21: 1)**

Igjen benytter de småskip som frakter gods og passasjerer mellom fastlandet og øyene.

De overnatter på Kos, uten at Lukas vet mer om dette; det samme gjelder Rhodos. Små skip kommer og går fra havn til havn hele årstiden igjennom. Hvorfor de ikke tok inn til Halikarnassos (Bodrum) vet vi ikke, sannsynligvis har dette med skipets oppgaver å gjøre. Så bærer det videre til Rhodos, etter å ha rundet fastlandet ved Knidos. Dagen etter drar de videre til Patara. De følger kysten også denne dagen og har sikkert krysset over fra Rhodos til et sted like syd for Telmessos og derefter fulgt landlinjen til Pydnai og Patara.

Ekspedisjonen til Patara kan finne sted langs to forskjellige ruter.

Vi kommer dit raskt fra Antalya, via Fasili, Olympos, Finike, Myra og Antifellos (Kas) - en naturskjønn reise langs kysten. Har vi ekstra god tid og starter tidlig, kan vi ta veien forbi Termessos til Korkuteli og Elmali og videre til Arykanda, Limyra og Finike. Denne ruten er en av de vakreste og mest dramatiske i Tyrkia.

Men innenlandsruten fra Telmessos (Fethiye) er like givende.

Fethiye ligger svært sentralt for den som vil bli kjent med Lykia. I retning Marmaris ligger ruinene av Kaunos som er en absolutt nødvendighet for alle som elsker antikke ruiner. Like nord ligger Kadyanda, og litt lenger nordøst kommer vi til Oinoanda og Balbura. Men den store opplevelsen er Xantosdalen. Fra Fethiye drar vi først til Kemer og derfra til Tlos. Derved er vi kommet langt inn i det lykiske landskapet, med sin gamle kultur, sitt eget sprog og alle de vakre klippegravene. Tlos bærer preg av sterk romanisering, og byen har vært med på den generelle oppgang som vi finner i det annet århundre. Det er ikke bare ruinene som er storslåtte, men selve beliggenheten. Xantosdalen er igjen en naturopplevelse som gjør inntrykk på den besøkende, og slik har det vært siden de første europeiske oppdagelsesreisende kom dit på 1700- og 1800-tallet. Å lese deres beretninger er en god forberedelse til reisen.

Litt lenger nede i dalen tar vi av til høyre, der hvor et skilt peker mot Pinara.

Dette er en by oppe i fjellene og veien er alt annet enn god. Det beste er å ri hele denne distansen. Byen er kjent for sin enorme nekropol, den fyller akropolens klippevegger og fungerer som et veimerke i landskapet. Her ligger gravene i etasjer over hverandre, hugget inn i fjellveggen, og fungerer som en sterk anomali i landskapet. Straks er det ruiner å se - et teater her og en veddeløpsbane der. Bad er det også rester av. Romaniseringen nådde altså helt opp i fjellet, for Baba Dag når opptil 2000 meter på det høyeste. Ruinene av Pinara er såpass imponerende at vi hele tiden går og undres over hvordan en by med en slik beliggenhet kunne bli så velstående. Alt vi ser rundt oss er fjell og atter fjell. Men her er sikkert daler og sletter vi ikke får øye på i første omgang. Vi tenker på Termessos som kunne livnære seg av å være en tollstasjon for hovedveien som gikk gjennom passet like nedenfor. Sagalassos hadde rike landområder som sitt territorium, det samme gjelder for Kremna og Milyas. Ruinene av Pinara forteller oss kort sagt at vår skepsis er ubegrunnet.

Den store utfordringen kommer litt lenger nede, men langt nærmere kysten - Sidyma. Dette gresk-romerske fjelleventyret er en vanskeligere etappe enn Pinara og blir en dagsekspedisjon i seg selv. Vi lar disse ruinene vente til en senere anledning og fortsetter til Xantos. Hovedveien skjærer byen i to, og det er rikelig med ruiner på begge sider. Igjen er det den lykiske arkitekturen som fanger blikket, slik alle gravmonumentene viser oss. Det andre har vi sett før, i tusen varianter. Ruinene her er blitt kjent gjennom Charles Fellows' tegninger, og en del av kunsten er å se i British Museum.

Efter Xantos kommer vi til Letoon, en helligdom heller enn en by, hvor vi ser rester av tre større templer.

Neste stans er Patara - og dermed er vi tilbake hos Paulus igjen. Her landet de på vei til Jerusalem.

Nok en gang blir den besøkende forbløffet over byens omfang. For her er ruiner fra den romerske storhetstiden spredt over et større område. Dette har tydeligvis

vært havneby for Xantos, men vokste med tiden til helt andre dimensjoner, noe som henger sammen med at byen på keiser Hadrians tid ble en hovedstasjon for lossing og lasting av korn fra Egypt. Igjen er det bare å fastslå at Paulus ikke har sett det vi ser, men her har de altså overnattet. Hvor lenge vet vi ikke, for de er på leting etter et skip som kan ta dem til Fønikia.

Ruinene i Patara ligger godt dekket av sand, hvit og silkebløt sand. Selve havneområdet ligger ved utløpet av elven. På toppen av høyden hvor teateret ligger, finner vi restene av et større fyrtårn som må ha vært til hjelp for skip i mørket.

St. Nikolas - senere biskop av Myra, bedre kjent som Santa Claus - ble født her, noe veiskiltene forkynner: *Nicolas' City - Santa Claus City*. Legendene som er sprunget opp rundt denne historiske skikkelse, understreker hans mirakuløse evne til å oppdage eller rense vannkilder. Og dette stemmer godt med behovet på stedet, for det er et tørt og vannfattig område Patara ligger i. Stedet er idag kjent for sin badestrand, en av de ypperste i Tyrkia.

**Der fant vi et skip som skulle til Fønikia,
så vi gikk ombord
og seilte videre med det.
Vi fikk Kypros i sikte om babord
og seilte forbi med kurs for Syria.
(21: 1-3)**

Reisen langs Lykia, Pamfylia, Kilikia og Syria har ikke Lukas større å si om.

Vi skulle gjerne vite hvor stort skipet var, hvor mange passasjerer det hadde ombord, fremfor alt hvor de stanset underveis. De nådde sikkert Attaleia på en dag, og derefter har de seilt langs kysten uten å kunne krysse seg frem mellom øyer og fastland. Det var midre problematisk i disse farvann, for nordenvinden plaget dem ikke på samme måten som uken før. Kypros kunne i alle fall gi dem ly på den siste strekningen før Seleukia.

Siste kapitel av Paulus' reiser i Tyrkia fører oss tilbake til Lykia, til en annen havn litt lenger øst for Patara. Men det er en noe annerledes historie enn den vi hittil har beskrevet.

KAPITEL 9

REISEN TIL ROMA

Som romernes fange, og i lenker, går reisen tilbake til Lilleasia.

Paulus har klart å vri seg unna de jødiske lederne i Jerusalem takket være en appell til høyesteretten i Roma, til den keiserlige domstol. Men det tok to år før han endelig kom avsted. Sammen med andre fanger, flere soldater og noen venner tar de et mindre skip fra Adramyttion som skal innom en del kystbyer og som fører dem til Myra. Der kommer de seg ombord i det som kanskje var årstidens siste kornskip fra Alexandria til Italia.

Så tar kaptein, reder og mannskap sjansen på at overfarten går greitt og seiler mot Knidos og fortsetter til Kreta. Men der begynner alt å gå galt. - Høststormene overrumpler dem.

Resten av historien er kjent nok: skipet søker nødhavn på Kreta, men fortsetter straks vinden løyer av. De skulle de ikke ha gjort, og seilasen ender med havari på Malta. Der tilbringer de tre kalde vintermåned.

Først utpå vårparten lander de i Italia.

KAPITEL 9

REISEN TIL ROMA

**Da det var avgjort
at vi skulle reise til Italia,
ble Paulus sammen med noen andre fanger
overlatt til en offiser
ved navn Julius,
som hørte til den keiserlige kohort.
Vi gikk ombord i et skip fra Adramyttion
som skulle innom
forskjellige steder på Asia-kysten,
og seilte avsted.
Sammen med oss var makedoneren
Aristarkos fra Tessalonika.
Dagen etter løp vi i havn i Sidon,
og Julius viste seg menneskelig nok
til å la Paulus få oppsøke sine venner
og nyte godt av deres omsorg.
(27: 1-3)**

Vi er kommet til september/oktober 59.

Mye er skjedd siden Paulus forlot Patara i 56.

Han ble arrestert i Jerusalem, ført til Caesarea og hørt av både Felix og Festus og den jødiske kong Agrippa II (sønn av Agrippa I, regjerte over deler av Palestina).

Det som skjedde i Palestina, var at Paulus ble anklaget for å ha forårsaket uroligheter på tempelplassen (en parallell til Jesus). Han var nemlig blitt sett i byen

sammen med Trofimos (fra Efesos) som hadde fulgt ham fra Makedonia. Og det er denne Trofimos som ble opphav til bråket, siden jødene tok ham for en hedning, noe som ville vært en alvorlig krenkelse av templet, hvor bare jøder hadde adgang til de indre deler av helligdommen. Og dit var Paulus gått med sine reisefeller for å frembære et renselsesoffer. Dette skjer sannsynligvis på pinsefesten, eller like før, og her er svært folksomt; det skal lite til før mengden kommer i bevegelse. Typisk nok er det noen andre pilegrimer, jøder fra Asia, som gjenkjenner dem og levetet begynner.

Kommandanten for garnisonen i Antoniaborgen blir oppmerksom på bråk på tempelplassen og tar med seg soldater ned dit, akkurat i det mengden vil stene Paulus på et sted utenfor tempelplassen. De redder livet hans ved å bære ham inn i Antoniaborgen. Først tar de ham for å være en egyptisk oppvigler, en som er nevnt hos Josefus (noe som har fått enkelte til å undres på om ikke Paulus var mørkhudet). Ved å hevde å være borger av byen Tarsos får han tillatelse til å tale til folket, fra trappene til borgen, noe som bare resulterer i mer spetakkel.

Da tar romerne ham med inn i borgen og vil piske ham under forhør.

Dette får Paulus til å avsløre at han er romersk borger - *civis romanus* - og soldatene lar ham være. Nå viser det seg at kommandanten, Claudius Lysias, også er romersk borger. Men han har kjøpt seg borgerrettigheten (noe som ikke var uvanlig på denne tid), mens Paulus var født til den.

Så bærer det til Sanhedrin, hvor Paulus insisterer på at han er en like respektabel jøde som de andre til stede: en fariseer av fariseere. Og det er nettopp fariseernes parti som redder ham fra sadukeerne. Sistnevnte gruppe lager et komplott mot apostelen med den hensikt å drepe ham. Men Paulus har familie i Jerusalem, og hans nevø får vind av komplottet og sender beskjed til Antoniaborgen, hvorpå kommandanten sender Paulus til prokuratoren i Caesarea under stor eskorte (sikkert altfor stor: hos Lukas er tall like overdrevne som de er hos Josefus). Der blir han hørt av to konsekutive prokuratorer, samt en jødisk vasallkonge. Ingen vet helt hva de skal mene om anklagene mot ham, om en siden

dette lett kan bli farlig, gjør han det eneste trygge: han "apellerer til keiseren" - til høyesteretten i Roma - for å få sin uskyld bekreftet fra dette hold.

Altså ser vi her en gjentagelse av mønsteret "fra Herodes til Pilatus" som vi kjenner fra Lukas' evangelium. I det hele tatt blir parallellismen mellom hans to bøker svært åpenbar i den siste delen av Apostelgjerningene: anklagene er ugyldige, romerne søker å hjelpe, død (vann og skipbrudd) påfølges av oppstandelse (på Malta og i Roma). Men det er ikke denne vi skal kommentere her, heller ikke de kompliserte juridiske spørsmålene.

Vi skal heller følge Paulus på den aller siste etappen i Tyrkia.

Han er på vei til Roma sammen med andre fanger, fanger vi ikke får høre mer om, bortsett fra at soldatene ville drepe dem under skipbruddet på Malta. Han har med seg makedoneren Aristarkos og denne anonyme forfatteren av vi-dokumentet, kanskje er det tale om flere.

De tok ombord i et skip fra Adramyttium (nær Assos). Men dette skulle bare innom forskjellige steder på Asia-kysten og var dessuten for lite til å krysse havet. I tillegg seiler vi helt mot slutten av sesongen.

**Da vi satte til havs igjen,
holdt vi oppunder kysten av Kypros,
for vinden sto imot.
Så satte vi over det åpne havstykket
utenfor Kilikia og Pamfylia
og nådde frem til Myra i Kilikia.
(27: 4-5)**

Myra ligger ikke ved havet og har derfor en havneby: Andriake; det var hit de kom. Men før vi begir oss dit er ruinene av Myra et nødvendig mål.

Teateret er godt bevart og fjellveggen like bak var byens nekropol, full av lykiske graver, ikke ulikt det vi så i Pinara. Men den største turistattraksjonen er en

oldkirkelig basilika bygget over biskop Nikolas' grav og gjenreist i nyere tid. Her var det at helgenens ben lå i en marmorsarkofag før de ble flyttet til Bari i Italia. Han er fremstilt i en stor moderne skulptur foran inngangen til kirken, sammen med mange barn som får gaver. Gruppen er sjarmerende og litt utyrkisk. Denne Nikolas var ingen anonym skikkelse i sin tid, han var med på kirkemøtet i Nikea i 325. Men det er hans gavmildhet som blir husket heller enn hans ortodoksi. Tyrkerne på stedet fester seg mest ved dette at han var fra Tyrkia, ikke at han var kristen

Havnebyen ligger noen kilometer unna.

Her er rester å se av gamle lagerhus, men ikke så mye annet. Stedet er populært blant turister fordi det er fra denne havnen vi tar småbåter ut til Kekova og andre mindre byer. Båter fulle av skålende og skrålende turister kommer og går mens vi forsøker å leve oss tilbake i tiden. Lukas gir oss egentlig bare én opplysning fra dette oppholdet, og den har ingenting med varigheten å gjøre, heller ikke om hvorvidt våre venner dro opp til Myra.

**Der fant offiseren et skip fra Alexandria
som var på vei til Italia,
og lot oss gå ombord der.**

(v. 6)

Det dreier seg om et skip med korn fra Egypt, sikkert et av de aller siste som gikk til Italia dette året. Og det dreier seg om et stort skip, for senere får vi vite at lasten er stor og at antallet mennesker ombord er 276.

Av disse er altså "vi", forfatteren av reisedokumentet og hans følge (det er neppe tale om en *pluralis modestiae*, for ingen reiste alene).

At en fange fikk ha reisefølge hørte kanskje ikke til dagens orden, men lov og praksis varierte alt etter hvem som tok avgjørelsene og hvem det var tale om. Paulus var dessuten blitt tatt på alvor i Caesarea og fikk oppfylt sitt ønske om å anke saken inn for keiseren. Følgelig er spørsmålet om reisefølge ikke så underlig

som det først kan synes. Og her kommer vi til en annen side ved saken som virker fremmed for oss: spørsmålet om Paulus måtte finansiere reisen selv, kanskje også for sine venner (som han også måtte betale for oppholdet i Roma i to hele år). Det er blitt diskutert i det vide og det brede om Paulus var bemidlet, økonomisk komfortabel, noe som ikke stemmer med månen han presenterer seg selv på i brevene. Vi behøver ikke forfølge spørsmålet her - det fantes sikkert nok av dem som ville hjelpe ham.

Om de andre fangene ble sendt til Roma for å henrettes der, eller om også disse hadde anket, vites ikke. Rettsapparatet i Roma hadde ikke kapasitet til å ta seg av alle saker som i teorien kunne ankes inn dit, derfor ble den varierende rettspraksis i provinsene desto mer av en sikkerhetsrisiko. Offiseren var personlig ansvarlig for fangene han transporterte og kunne selv bli straffet med døden dersom disse unnslopp. - Igjen går tankene mot Ignatius av Antiokia.

Havnen i Andriake er idag gjenmudret, som i Patara, men ikke så ille som i Efesos.

Vi prøver å se dem for oss alle sammen: Paulus og hans venner, de andre passasjerene, offiseren, soldatene som skulle sikre at fangene kom frem, skipperen, mannskapet, skipsrederen. Skipet er av enorme proporsjoner, bygget med tanke på overfart i åpent hav. Lukas forteller oss litt om både segl og livbåter, anker og annet utstyr, opplysninger han har hentet fra "vi"-dokumentet som her går i stor detalj.

Som vi står og speider mot havet er det særlig ett forhold som opptar dem alle - de har hastverk med å komme avsted. De vet nemlig ikke hvor lenge været vil hjelpe dem på reisen. Vinterstormene kan kaste seg over dem når som helst. Og de kom før ventet. Faktisk må det ha begynt å blåse allerede da de forlot havn. Men den store lasten tilsa at det var verd å gjøre et forsøk. Fangene kom i annen rekke.

**I flere dager gikk det bare smått fremover,
og det var med nød og neppe**

**vi nådde opp på høyde med Knidos.
Men vinden hindret oss i å komme inntil,
så vi holdt i stedet ned under Kreta.**

(v. 7)

Med dette er Tyrkia ute av Paulus' liv - Myra ble siste stans og lysene fra Knidos det siste de så av land.

Men er dette så sikkert?

Saken er at den historiske rammen om de såkalte pastoralbrevene inneholder opplysninger som kan være faktiske og som muligens skriver seg fra et senere Tyrkia-besøk, *efter* fangenskapet i Roma.

Førte denne ham tilbake til trakter vi har beskrevet i de foregående kapitler?

Annet Timotheosebrev er trolig skrevet fra Roma. I fall det her dreier seg om et fangenskap nummer to i byen, får vi et gløtt av siste kapitel av apostelens liv, tiden før han ble henrettet.

Skynd deg å komme til meg, så fort du kan.

**For Demas har forlatt meg
av kjærlichkeit til denne verden,**

og er dratt til Tessalonika;

Crescens er reist til Gallia,

Titus til Dalmatia.

Bare Lukas er tilbake hos meg.

Ta Markus med deg,

for han kan være en nyttig medhjelper.

Og Tykikos har jeg sendt til Efesos.

Når du kommer, ta med deg

kappen jeg lot være igjen i Troas hos Karpos,

og bøkene, særlig pergamentene.

(2 Tim 4: 9-13)

Dersom dette er skrevet fra Roma, får vi her gløtt av et siste besøk på gamle trakter. Til tross for fangenskap holder Paulus kontakten ved like med menigheter i Hellas og Tyrkia. Nye steder dukker også frem: Dalmatia er med på dette kartet - og Gallia nevnes for første gang. Det som interesserer oss mest er imidlertid opplysningen om at Paulus har vært i Troas på ny.

Hvorfor la han igjen reisekappen og bøkene sine der? Har han måttet forlate stedet i all hast?

**Alexander kobbersmed har gjort meg meget ondt;
Herren vil lønne ham etter fortjeneste.
Vokt deg for ham, du også,
for han har vært en ivrig motstander
av vår forkynnelse.
(vv. 14-15)**

Om denne Alexander er jøde eller konservativ jødekristen, sies det ikke noe om. Men et annet spørsmål melder seg i forbindelse med dette navnet: er det han som har forårsaket at Paulus ble arrestert? For etter å ha nevnt denne Alexander, går han over til å tale om et rettsforhør som kan skrive seg fra et opphold nummer to i Roma.

**Første gang jeg skulle forsvare meg,
var det ingen som møtte opp
for å stille seg ved min side;
alle sviktet meg.
Måtte det ikke bli lagt dem til last.
Men Herren selv stod meg bi og gav meg styrke,
så budskapet gjennom meg nådde frem til sitt mål,**

**og ble hørt av "alle hedninger" -
og jeg ble reddet fra løvens gap!
(vv. 16-17)**

Dersom dette fragmentet kommer fra et brev sendt fra Roma til en av flere mulige adressater - som senere brukes i et pseudepigrafisk brev til Timotheos - rommer det faktiske opplysninger om apostelens forhør for den keiserlige domstol, forhør som vil ha funnet sted for en av de mange dommerne som tok seg av slike saker. Nero hørte ikke saker selv, så vidt vi vet. Den keiserlige domstol ble administrert av jurister i Roma, og her var det nok av steder hvor slike forhør kunne finne sted: templer, haller, en basilika, osv. Det Paulus sier i denne omgang er at alle sviktet ham og at han likevel ble reddet fra løvens gap.

Dette kan betyr at han har vært i livsfare - slik vi så da han talte om villdyr i Efesos - selv om uttrykket kan være brukt billedlig i begge tilfeller.

Første gangen gikk det altså bra.

Han stoler på at det vil gå bra også annen gang, hvilket senere kilder sier at det ikke gjorde. Men han lever fortsatt i håpet:

**Ja, Herren vil redde meg fra alle onde anslag
og frelse meg inn i sitt himmelske rike.
Ham være ære i all evighet. Amen.**

(18)

Så følger noen hilsener som passer godt inn i det landskapet vi har besøkt i kapitlene forut.

**Hils Priscilla og Aquilas
og alle fra Onesimos' hjem.
Erastos ble tilbake i Korint,
og Trofimos etterlot jeg i Milet,**

han var syk.
Gjør alt du kan for å komme før vinteren!
Eubulos, Pudens, Linus og Claudia
sender deg sine hilsener,
og alle de andre brødrene også.
(vv. 19-21)

Dersom denne hilsenen er del av et privatbrev (lik det til Filemon), skulle vi gjerne vite om Timotheos rakk frem til Roma før vinteren stengte alle havner.

Hvem er disse romerske kristne han nevner? Noen er kjent fra byens historie: Linus og Pudens er sentrale navn i Romas urkristne historie. Men dette er å bevege oss inn i en ny bok - boken om Paulus i Italia. Foreløpig nøyer vi oss med å spørre: hvordan gikk det med hans gamle arbeidspartnere i Asia - Aquilas og Priscilla, Onesiforos' huskirke, Erastos, Trofimos, og alle de andre?

Kildene besvarer ikke spørsmål som disse.

Det som er sikkert er at de kristne i Roma må ha informert dem om apostelens død straks dette var et faktum. For i siste omgang gikk det galt, noe som sikkert skyldes forholdene etter bybrannen i 64. Da brøt den første kristenforfølgelsen ut, om enn bare på et lokalt plan.

Men det ville neppe ha stanset dem i å fortsette hans verk.

LITTERATUR

OM PAULUS GENERELT

Mange eldre studier forblir aktuelle. De viktigste av disse er: W. M. Ramsay: *St. Paul the Traveller and the Roman Citizen* (London 1897), *The Cities of St. Paul* (London 1907) og *The Church in the Roman Empire* (London 1903). Viktig er også A. Deissman: *St. Paul, a Study in social and religious History* (London 1912). Verdifull er også G. Ricciotti: *Paul the Apostle* (eng. overs. 1953).

Viktige moderne bidrag til debatten rundt den historiske Paulus er W. A. Meeks: *The first Urban Christians - the Social World of the Apostle Paul* (Yale 1983), J. Knox: *Chapters in a Life of Paul* (2. utg. London 1989), J. C. Lentz, jr.: *Luke's Portrait of Paul* (Cambridge 1993), M. Hengel: *The Pre-Christian Paul* (eng. overs. London 1991), M. Hengel, A. M. Schwemer: *Paul Between Damascus and Antioch* (eng. overs. London 1997), J. Murphy-O'Connor: *Paul - A Critical Life* (Oxford 1995), G. Theissen: *The Social Setting of Pauline Christianity* (Edinburgh 1982), V. Branick: *The House Church in the Writings of Paul* (Wilmington 1989), W. G. Doty: *Letters in Primitive Christianity* (Philadelphia 1977). R. Wallace og W. Williams: *The Three Worlds of Paul of Tarsus* (London 1998), A. N. Sherwin-White: *The Roman Citizenship* (2. utg. Oxford 1996).

OM DIASPORAJØDEDOMMEN

J. M. G. Barclay: *Jews in the Mediterranean Diaspora* (Berkeley 1996), P.A. Harland: *Associations, Synagogues, and Congregations* (2003), M. H. Williams: *The Jews among Greeks and Romans - A Diaspora Sourcebook* (London 1998), P. Schaefer: *Judaeophobia - Attitudes toward the Jews in the Ancient World* (Harvard

1997), A. Linder: *The Jews in Roman Imperial Legislation* (Jerusalem 1987), M. Goodman utg.: *Jews in a Graeco-Roman World* (Oxford 1998).

OM LUKAS OG APOSTELGJERNINGENE

M. Hengel: *Acts and the History of Earliest Christianity* (eng. overs. 1997), C.J.Hemer: *The Book of Acts in the Setting of Hellenistic History* (Tubingen 1989), B. W. Winter (utg.): *The Book of Acts in its First Century Setting - I-VI* (Grand Rapids 1994), J. Finegan: *Handbook of Biblical Chronology* (2. utg. 1998 Princeton).

OM TYRKIA/LILLEASIA

De eldste beretningene vi har fra "gjenopdagelsen" av Tyrkia i nyere tid er også de morsomste å lese. Viktigst er: Captain Beaufort: *Karamania* (London 1818), Charles Fellows: *Travels in Asia Minor* (London 1838) og *Discoveries in Lycia* (1840), R. Chandler: *Travels in Asia Minor and Greece* (London 1817), W. M. Ramsay: *Impressions of Turkey during Twelve Years' Wanderings* (Aberdeen 1897).

Nyere arbeider er så tallrike at vi bare kan trekke frem noen klassikere her.

G. E. Bean: *Aegean Turkey* (2. utg. 1979), *Turkey's Southern Shore* (2. utg. 1979), *Turkey beyond the Meander* (2. utg. 1979), *Lycian Turkey* (1978). E. Slatter: *Xantos* (London 1994), R. Chandler: *Travels in Asia Minor* (E. Clay utg. , London 1971). R. Macaulay: *Pleasure of Ruins* (London 1953), F. Stark: *Ionia* (London 1954), *The Lycian Shore* (1956), *Alexander's Path* (London 1978), L. Deuel: *Memoirs of Heinrich Schliemann* (London 1978).

OM DEN GRESKE VERDEN UNDER ROMERSK STYRE

De viktigste bidragene fra moderne tid er:

D. Magie: *Roman Rule in Asia Minor I-II* (New Jersey 1950), E. Gruen: *The Hellenistic World and the Coming of Rome I-II* (Berkeley 1984), S. Mitchell: *Anatolia I-II* (Oxford 1993), J. Reynolds: *Aphrodisias and Rome* (London 1982), T. Hauken: *Petition and Response* (Bergen 1998), B. Levick: *Roman Colonies in Southern Asia Minor* (Oxford 1967).

OM BYENE

Her er litteraturen så omfattende at vi bare kan ta med de bøker som er lett tilgjengelige.

C. Kondoleon: *Antioch - the Lost Ancient City* (Princeton 2000), S. Mitchell, Marc Waelkens: *Pisidian Antioch* (London 1998), S. Mitchell: *Cremna in Pisidia* (London 1995), K. Erim: *Aphrodisias - the City of Aphrodite* (London 1986), G. Wiplinger, G. Wlach: *Ephesos - 100 years of Austrian Research* (Vienna 1996), F. Huber: *Ephesos - Gebaute, Geschichte* (Mainz 1997), A. Bammer, U. Muss: *Das Artemision von Ephesos* (Mainz 1996), G. M. Rogers: *The Sacred Identity of Ephesos* (London 1991), C. Foss: *Ephesos after Antiquity - A late antique, Byzantine and Turkish City* (Cambridge 1979).

OM JØDER OG GUDFRYKTIGE

J. Reynolds, R. Tannenbaum: *Jews and God-fearers at Aphrodisias* (Cambridge 1987), I. Levinskaya: *The Book of Acts in its First Century Setting - Volume 5: Diaspora Setting* (Grand Rapids 1996).

OM REISING I ANTIKKEN

L. Casson: *Travel in the Ancient World* (Baltimore 1994), *Ships and Seamanship in the Ancient World* (Baltimore 1971), *The Ancient Mariners* (2. utg. Princeton 1991).

OM FENGLER OG RETTSVESEN

A. N. Sherwin-White: *The Roman Citizenship* (2. utg. Oxford 1973), B. Rapske: *The Book of Acts in its First Century Setting - Volume 3: Paul in Roman Custody* (Grand Rapids 1994).

EFTERORD

Paulus har i sine brev gitt oss flere vitnesbyrd om det han kaller "mitt evangelium", og som vi har søkt å plassere i tid og rom i de foregående kapitler. Mye var tradisjonelt jødisk tankegods - mye var nytt og kristent.

Hans eget bidrag besto i å kombinere gammelt og nytt og anvende dette på hans egen samtid. I praksis betyr det at han er instrumental i å løfte kristendommen ut av dens jødiske morsliv, sette den fri, om man vil. Dette så han som en absolutt nødvendighet for at hedningemisjonen skulle fungere. Han har sett klarere enn de fleste i sin samtid at programmet fra Antiokia lett kunne bli omstyrtet av reaksjonære krefter i Jerusalem. Han har samtidig gjort seg rike erfaringer nettopp hva hedningene angår.

For deres nærvær rundt om i synagogene - de som Lukas kaller "gudfryktige" - ser han som en helt unike anledning til å bevege seg innover og oppover i bysamfunnene. Synagogemiljøet førte ikke så fryktelig langt, viste det seg, i hvert fall ikke langt nok. Og kristendommen hadde et enormt potensiale blandt hedningene. Men dersom han skulle lykkes i dette, måtte forpliktelsene overfor Moseloven modifieres. Så mye sto på spill at striden fikk Paulus til å reise opp til Jerusalem flere ganger for å få spørsmålet avklart.

Ved å konsentrere seg om hedningene i synagogen kan han se fremover og utover i verden, og Lukas gir oss mange navn som vitner om at han lyktes i sitt strev.

Alt dette har vi sett i de foregående kapitlene.

Vi har fulgt ham fra de første og spede misjonsforsøk på hjemmebane og på Kypros til alvorret i Galatia; der fikk han den mest direkte føling med sitt program hittil. Det som følger i Mysia og Jonia er bare en konsekvens av dette. Efesos ble

en særdeles viktig stasjon, for herfra kunne han holde kontakten med menighetene i Hellas og i Galatia, samtidig som veien var kort til Syria i somerhalvåret.

Men vi må ikke miste av syne at hele Paulus' virke finner sted mot en bakgrunn som er skapt av Alexander den store og keiser Augustus.

Hele verden er hans misjonsmark og alle mennesker er ham like viktige. Det eksklusive ved jødedommen har han lagt bak seg og han kommer med et bidrag til religiøs fornyelse som viste seg å bli langt mer fremtidssvangert enn det Alexander og Augustus hadde utrettet. Paulus peker på denne måten frem mot keiser Konstantin.

En *verden i Gud* var den tro han hadde mottatt fra sine fedre- ikke en verden full av guder.

En *menneskehet i Kristus* var den tro han hadde mottatt av de første kristne - ikke et eksklusivt og utvalgt folk blant folkeslagene.

Disse to kombinert ble et praktisk misjonsprogram. Det førte ham middelhavsverdenen rundt og fortjente ham tittelen "hedningenes apostel".

Vi har ikke søkt å rekonstruere hans tro, for det er terrenget og historien i apostelens liv vi har konsentrert oss om. Brevene er lett tilgjengelig for alle som ønsker å bli kjent med hans tilegnelse av kristentroen. Vi har derimot trukket inn både Alexander og keiser Augustus, to personer som ikke vanligvis dukker opp i bøker om Paulus.

For kristendommen kom med tiden til å erstatte hellenismen som kulturform, og det kristne imperiet ble avløseren til Augustus' verdensrike.